

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

HANEFÎ MEZHEBİ NEVÂDİR LİTERATÜRÜ

Doktora Tezi

Orhan ENÇAKAR

İstanbul 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

HANEFÎ MEZHEBİ NEVÂDİR LİTERATÜRÜ

Doktora Tezi

ORHAN ENÇAKAR

Danışman: Doç. Dr. İsmail Cebeci

İstanbul 2019

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

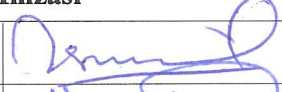
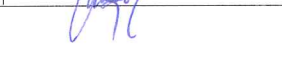
TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı İSLAM HUKUKU Bilim Dalı
DOKTORA öğrencisi Orhan Ençakar'nın HANEFİ MEZHEBİ NEVÂDİR LİTERATÜRÜ adlı
tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 16.05.2019 tarih ve 2019-14/10 sayılı kararıyla
oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 30.05.2019

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1.	Tez Danışmanı	Doç. Dr. İSMAİL CEBECİ	
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. HASAN HACAK	
3.	Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi EYYÜP SAİD KAYA	
4.	Jüri Üyesi	Doç. Dr. HALİT ÖZKAN	
5.	Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi NAİL OKUYUCU	

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı	: Orhan Ençakar
Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Programı	: İslam Hukuku
Tez Danışmanı	: Doç. Dr. İsmail Cebeci
Tez Türü ve Tarihi	: Doktora – Mayıs 2019
Anahtar Kelimeler	: Usûl, Nevâdir, Zâhiru'r-rivâye, Gayru Zâhiri'r-rivâye, Hanefî Mezhebi, Mesail.

ÖZET

HANEFÎ MEZHEBİ NEVÂDİR LİTERATÜRÜ

Hanefî mezhebi imamlarından aktarılan mesail, bilgi ve kaynak değeri açısından temelde *Usûl* ve *Nevâdir* veya sonraki kavramsal ifadesi ile *Zâhiru'r-rivâye* ve *Gayru zâhiri'r-rivâye* olmak üzere ikiye ayrılır. Bu iki temel kavramdan *Usûl*'ü oluşturan eserler doğrudan mezheb imamları tarafından telif edildiğinden bu eserlerin hangileri olduğu ve içerisinde ne tür mesailin bulunduğu noktasında mezheb tarihinde çok farklı görüş bulunmamaktadır. Öte yandan mezheb imamlarının *Usûl*'de geçmeyen görüşlerini kayıt altına almak için ağırlıklı olarak talebeleri tarafından *Nevâdir* adıyla aktarılan mesail ve eserlerin mahiyeti, tespiti, tasnifi ve müelliflerinin kim olduğu konusu net olarak ortaya konulabilmiş değildir. Bu tezde Hanefî mezhebi literatürünün önemli bir kısmını oluşturan *Nevâdir* eserleri ele alınmıştır. İlk bölümde, kaynaklardan verilerin toplanıp analiz edilmesi ve varılan sonuçlar üzerinden mesail tasnifinde kullanılan ilgili kavramların yeniden tanımlanmasına gayret edilerek özelde Hanefî mezhebinin, genelde fıkıh mezheplerinin mesail tasnifinde kullandıkları kavramlar üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde Hanefî mezhebi *Nevâdir* eserlerinin tespit ve tasnifi yapılarak her bir *Nevâdir* eseri ve müellifi hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise mevcut veriler üzerinden *Nevâdir* eserlerinde yer alan mesailin temel özellikleri ele alınmış, tespit edilen her bir madde hakkında *Nevâdir*lerden yeteri kadar örnek vermek suretiyle söz konusu mesailin mahiyetinin belirlenmesine gayret edilmiştir. Çalışma neticesinde biri hariç hepsi kayıp durumdaki *Nevâdir* eserlerinin V/XI. asır Bağdat Hanefî fakihleri arasında *Usûl* eserleri gibi mütedavil olup onlar kadar bilgi ve kaynak değeri taşıdığı görülmüştür. Tezde daha çok *Nevâdir* literatürünün tespit ve tanıtımına odaklanılmış olduğundan *Nevâdir* mesailinin özellikle geç dönemde mezheb içindeki yeri ve etkisi ile bilgi ve kaynak değeri açısından değerlendirilmesi başka çalışmalara bırakılmıştır.

GENERAL INFORMATION

Author	: Orhan Ençakar
Department	: Basic Islamic Sciences
Field	: Islamic Law
Thesis Supervisor	: Asist. Prof. İsmail Cebeci
Degree Awarded & Date	: Phd – May 2019
Keywords	: Usūl, Nawādir, Zāhir al-riwāyah, Ghayru Zāhir al-riwāyah, Hanafī Madhhab, Masāil.

ABSTRACT

NAWĀDIR LİTERATURE IN HANAFĪ MADHHAB

Transferred masāil from the Hanafī Madhhab's imāms divided into two separate elements constitutively; *Usūl* and *Nawādir*, with regards to their information and source value. These two elements have subsequently been conceptualized as *Zāhir al-riwāyah* & *Ghayru Zāhir al-riwāyah*. Although there have not been significant disputes in the history of Hanafī Madhhab over the content of works generating *Usūl* due to the fact that these works are compiled by madhhab Imāms in person, there are unanswered questions about *Nawādir* which are written by pupils to preserve absent opinions in *Usūl*. What's more, it has not been revealed yet neither how and by whom these *Nawādir* works are written nor their importance. In this dissertation, we handled Hanafī Madhhab's *Nawādir* works. In the first chapter; we urged upon the used concepts in classification of masāil by Hanafī Madhhab in particular and by other madhhabs in general, after we collected data from sources and analyzed these data to redefine the related concepts. In the second chapter, we gave information about each *Nawādir* work and their authors; in the meanwhile, we make a classification and identification of Hanafī Madhhab's *Nawādir* works. In the third and last chapter, we dwelt upon the basic characteristics of masāil which involved in *Nawādir* works through present data. In addition to this, we strived to present exact nature of masāil by giving sufficient examples from *Nawādir* work, about each detected characteristic. As a consequence of our effort, it appeared that these *Nawādir* works which are lost except one of them that survived until today were considered as common as *Usūl* works and taken into consideration as resource in terms of knowledge in the 5/11th century among Hanafī faqīhs of Baghdād. Influence and place of *Nawādir* masāil in madhhab, especially in later time of madhhab literature; and detection of their knowledge and source value are the subject of other investigations on account of the fact that we mostly concentrated on identification and presentation of *Nawādir* literature.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	i
TABLolar LİSTESİ.....	viii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	viii
ÖNSÖZ.....	ix
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ.....	1
I. KONUSU VE AMAÇ.....	3
II. TEMEL KAVRAMLAR.....	5
III. KAYNAKLAR VE YÖNTEM.....	7
A. Erken Dönem Kaynakları.....	7
B. Geç Dönem Kaynakları.....	9
C. Modern Dönem Kaynakları.....	11
IV. İLGİLİ LİTERATÜR.....	13
A. Erken Dönemde <i>Nevâdir</i> Eserleri Hakkında Bilgi Veren Bazı Kaynaklar.....	13
B. Geç Dönemde <i>Nevâdir</i> Eserleri Hakkında Bilgi Veren Bazı Kaynaklar.....	15
C. Modern Dönemde <i>Nevâdir</i> Eserleri Hakkında Bilgi Veren Bazı Kaynaklar.....	18
BİRİNCİ BÖLÜM FIKİH MEZHEBLERİNDE MESAIL TASNİFİ VE TEMEL KAVRAMLAR.....	29
I. HANEFÎ MEZHEBİNDE MESAIL TASNİFİ.....	31
A. <i>Zâhiru'r-Rivâye</i>	32
1. Tanımı.....	32
1.1. <i>Mesâilü'l-Usûl</i> ve <i>Zâhiru'r-Rivâye</i>	33

1.2.	<i>Zâhiru'r-Rivâye</i> 'de Görüşleri Yer Alanlar.....	33
1.3.	<i>Zâhiru'r-rivâye</i> Mesailinin Yer Aldığı Eserler	34
1.4.	<i>Zâhiru'r-rivâye</i> Mesailinin Rivayeti	34
2.	Kavramın Ortaya Çıkışı	36
2.1.	Irak Bölgesi	36
2.2.	Mısır Bölgesi	37
2.3.	Horasan ve Mâverâünnehir Bölgesi	38
3.	<i>Zâhiru'r-Rivâye</i> Eserlerinin Sayısı.....	38
3.1.	Üçlü Tasnif.....	39
3.2.	Dörtlü Tasnif	39
3.3.	Beşli Tasnif	41
3.4.	Altılı Tasnif	41
3.5.	Yedili Tasnif.....	42
4.	<i>Zâhiru'r-rivâye</i> Eserleri	43
4.1.	<i>Usûl/Asl/Mebisât</i>	43
4.2.	<i>Câmiayn</i>	52
4.3.	<i>Ziyâdât ve Ziyâdâtü'z-Ziyâdât</i>	54
5.	<i>Zâhiru'r-rivâye</i> Kavramının Ortaya Çıkışında Etkin Olan Amiller.....	56
6.	<i>Zâhirü'l-Mezheb</i>	57
7.	<i>Usûl ve Zâhiru'r-Rivâye</i> Kavramlarına Hakkında Farklı Yaklaşımlar	58
7.1.	Seyyid Şerif Cürcânî'ye (ö. 816/1413) Göre <i>Usûl ve Zâhiru'r-rivâye</i>	58
7.2.	İbn Kemal Paşa'ya (ö. 940/1534) göre <i>Usûl ve Zâhiru'r-rivâye</i>	59
B.	<i>Gayru Zâhiri'r-Rivâye</i>	60
1.	Tanımı	60
2.	Kavramın Ortaya Çıkışı	60
3.	<i>Gayru Zâhiri'r-Rivâye</i> Eserleri	61
3.1.	<i>Emâlîler</i>	64
II.	NEVÂDİRLER.....	68
A.	Sözlükte <i>Nevâdir</i>	68
B.	Bir Kavram Olarak <i>Nevâdir</i>	69
1.	Erken Dönemde <i>Nevâdir</i> Kavramının Mahiyet ve Kaplamı	69

2. Geç Dönemde <i>Nevâdir</i> Kavramının Mahiyet ve Kaplamı	71
3. Modern Dönemde <i>Nevâdir</i> Kavramının Mahiyet ve Kaplamı	73
3.1. <i>Nevâdir</i> Yerine “Nâdirü’r-Rivâye” İfadesinin Kullanılması	73
3.2. <i>Nevâdir</i> ’in Tanımı	74
3.3. <i>Nevâdir</i> lerin Zayıf Rivayet Olarak Gösterilmesi	74
3.4. <i>Nevâdir</i> İsminin Verilme Sebebi	75
4. <i>Nevâdir</i> Eserleri	76
III. DİĞER FIKİH MEZHEBLERİNDE MESAIL TASNİFİ	76
A. Mâlikî Mezhebinde Mesail Tasnifi	77
1. Mâlikî Mezhebinde <i>Ümmehât/Devânîn</i>	77
2. Mâlikî Mezhebinde <i>Zâhiru’r-rivâye</i>	79
3. Mâlikî Mezhebinde <i>Nevâdir</i>	79
B. Şâfiî Mezhebinde Mesail Tasnifi	80
1. Şâfiî Mezhebinde <i>Üm/Mesbût/Usûl</i>	81
1.1. Kavl-i Kadim	81
1.2. Kavl-i Cedid ve Üm	82
2. Şâfiî Mezhebinde <i>Emalî</i>	83
3. Şâfiî Mezhebinde <i>Nevâdir</i>	84
C. Hanbelî Mezhebinde Mesail Tasnifi	85
1. Ahmed b. Hanbel’in Bazı Fikhî Konulara Dair Telif Ettiği Müstakil Eserler	85
2. Talebelerin Derlediği <i>Mesail</i> İsimli Eserler	86
2.1. Birinci Mertebe	86
2.2. İkinci Mertebe	86
2.3. Üçüncü Mertebe	86
3. Ahmed b. Hanbel’den Gelen Rivayetleri Toplayan <i>Câmi</i> Eserler	87
İKİNCİ BÖLÜM HANEFÎ MEZHEBİ <i>NEVÂDİR</i> ESERLERİ	89
I. <i>NEVÂDİR</i> ESERLERİNİN TESPİTİ	91
A. Kınalızâde’ye Göre <i>Nevâdir</i> Eserleri	91
1. Şeybânî’nin Zâhiru’r-Rivâye Dışındaki Eserlerinde Yer Alan Mesail	92
1.1. Keysâniyyât	92

1.2.	Cürcâniyyât	94
1.3.	Hârûniyyât.....	95
1.4.	Rakkiyyât	96
2.	Talebelerinin Şeybânî'den Belli Konularda Aktardığı Müstakil Mesail	97
3.	Ebû Hanîfe'nin Şeybânî Dışındaki Talebelerinin Eserlerindeki Mesail	97
B.	<i>Nevâdir</i> Eserlerinin Yeniden Tespiti.....	98
1.	<i>Nevâdir</i> Eseri Olarak Nispeti Doğru Olanlar	98
2.	<i>Nevâdir</i> Eseri Olarak Nispeti Yanlış Olanlar	99
2.1.	<i>Nevâdiru Muhammed rivâyetü Muhammed b. Humeyd</i> (ö. 248/862).....	99
2.2.	<i>Nevâdiru 's-salât li-Ebî Süleyman</i> (ö. 200/816).....	100
2.3.	<i>Nevâdiru 's-savm li-Ebî Süleyman</i> (ö.200/816)	101
3.	<i>Nevâdir</i> Eseri Olarak Nispeti Şüpheli Olanlar	101
3.1.	<i>Nevâdiru Şuayb b. Süleyman</i> (ö. 204/820).....	101
3.2.	<i>Nevâdiru el-Fazl b. Gânim</i> (ö. 236/850).....	102
4.	<i>Nevâdir</i> Eserleri Şeması (Genel).....	103
II.	NEVÂDİR ESERLERİNİN TASNİFİ	105
A.	Eser İsmine Göre	105
1.	<i>Nevâdir</i> Mesailini Rivayet Eden Kişinin Adını Taşıyan <i>Nevâdir</i> Eserleri	105
2.	<i>Nevâdir</i> Mesaili Rivayet Edilen Kişinin Adını Taşıyan <i>Nevâdir</i> Eserleri	106
3.	Ait Olduğu Bölümün Adını Taşıyan <i>Nevâdir</i> Eserleri.....	107
4.	<i>Nevâdir</i> Eserleri Şeması (Eser İsmine Göre)	108
B.	İçerdiği Mesailin Ait Olduğu Kişiye Göre	109
1.	Şeybânî'nin <i>Nevâdir</i> Mesailini İçeren <i>Nevâdir</i> Eserleri	109
2.	Ebû Yûsuf'un <i>Nevâdir</i> Mesailini İçeren <i>Nevâdir</i> Eserleri	109
3.	Züfer'in <i>Nevâdir</i> Mesailini İçeren <i>Nevâdir</i> Eseri	109
4.	İbn Mukâtil'in <i>Nevâdir</i> Mesailini İçeren <i>Nevâdir</i> Eseri	109
5.	<i>Nevâdir</i> Eserleri Şeması (İçerdiği Mesailin Ait Olduğu Kişiye Göre)	110
III.	NEVÂDİR ESERLERİNİN TANITIMI.....	111
A.	Şeybânî'nin <i>Nevâdir</i> Mesaili İçeren <i>Nevâdir</i> ler.....	111
1.	<i>Nevâdiru Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî</i> (ö.221/836)	111

2. <i>Nevâdiru İbrahim b. Rüstem</i> (ö. 211/827).....	116
3. <i>Nevâdiru Muhammed b. Semâ 'a</i> (ö. 233/848)	120
4. <i>Nevâdiru Dâvûd b. Rüseyd</i> (ö. 239/854).....	123
5. <i>Nevâdiru Ali b. Yezîd</i> (ö. 191/807'den sonra)	124
6. <i>Nevâdiru Ebî Süleyman</i> (ö. 200/816)	126
7. <i>Nevâdiru İsa b. Ebân</i> (ö. 221/836).....	128
8. <i>Nevâdiru 's-salât li Muhammed b. el-Hasan</i> (ö. 189/805)	130
9. <i>Nevâdiru 'z-zekât li-Muhammed b. el-Hasan</i> (ö. 189/805).....	131
10. <i>Nevâdiru 's-sıyâm li-Muhammed b. el-Hasan</i> (ö. 189/805).....	132
B. Ebû Yûsuf'un <i>Nevâdir</i> Mesailini İçeren <i>Nevâdir</i> ler	133
1. <i>Nevâdiru Muallâ b. Mansûr</i> (ö. 211/826)	133
2. <i>Nevâdiru Ebî Yûsuf rivâyetü Muhammed b. Semâ 'a</i> (ö. 233/848).....	138
3. <i>Nevâdiru Bîşr b. el-Velîd</i> (ö. 238/853).....	140
4. <i>Nevâdiru Ebî Yûsuf rivâyetü Ali b. el-Ca 'd</i> (ö. 230/845).....	142
5. <i>Nevâdiru Muhammed b. Şücâ ' es-Selcî</i> (ö. 266/880).....	143
6. <i>Nevâdiru Bîşr b. Gıyâs</i> (ö. 218/833)	147
7. <i>Nevâdiru Ebî Yûsuf</i> (ö. 182/798).....	151
C. Züfer'in <i>Nevâdir</i> Mesailini İçeren <i>Nevâdir</i>	151
D. Muhammed b. Mukâtil'in <i>Nevâdir</i> Mesaili İçeren <i>Nevâdir</i>	152
IV. NEVÂDİR MESAİLİ İÇEREN DİĞER ERKEN DÖNEM ESERLERİ	156
A. <i>Emâlîler</i>	157
1. Ebû Yûsuf'un <i>Emâlî</i> 'si ve Râvileri	157
2. Şeybânî'nin <i>Emâlî</i> 'si ve Râvileri	160
3. Diğer <i>Emâlî</i> Eserleri ve Râvileri	161
B. Hasan b. Ziyâd'ın Eserleri.....	161
C. Erken Dönem Hanefî Fakihlerine Ait Diğer Bazı Eserler.....	163
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM NEVÂDİR MESAİLİNİN MAHİYETİ.....	169
I. USÛL'DE YER ALMAYAN MESAİL	171
II. USÛL'DE YER ALANDAN FARKLI MESAİL.....	172

III. USÛL'DE YER ALAN MESAİLİ ŞERH EDEN MESAİL.....	174
A. Tefsir	174
B. Ta'îl.....	177
C. Tashih.....	178
1. Şeybânî'nin Yaptığı Rivayetlerin Tashihi.....	178
2. Nevâdir Râvilerinin Yaptığı Rivayetlerin Tashihi	179
D. İtlak ve Takyit	180
1. Zâhiru'r-rivâye ile Nevâdir Arası İtlak-Takyit.....	180
2. Nevâdir ile Zâhiru'r-rivâye Arası İtlak-Takyit.....	180
3. Nevâdirler Arası İtlak-Takyit	181
E. Ziyade.....	181
IV. MEZHEB İMAMLARININ RÜCU ETTİKLERİ GÖRÜŞLERİ.....	182
A. Ebû Hanîfe'nin Rücu Ettiği Görüşleri.....	183
B. Ebû Yûsuf'un Rücu Ettiği Görüşleri.....	184
1. Bir Defa Rücu Ettiği Görüşleri.....	185
2. Birkaç Defa Rücu Ettiği Görüşleri	185
3. Tekrar İlk Görüşüne Rücu Ettiği Görüşleri.....	185
4. Rücu Ettiğini Kabul Etmediği Görüşleri.....	186
5. Sonraki Bir Görüşüne Göre Rücu Ettiği Düşünülen Diğer Görüşleri.....	186
6. İlk Görüşünden Rücu Ettiği Sanılabilecek Görüşleri	187
C. Şeybânî'nin Rücu Ettiği Görüşleri	188
V. MEZHEB İMAMLARI ARASINDAKİ FIKHÎ İHTİLAFLAR	189
A. Usûl ile Nevâdir Arası İhtilaf	190
B. el-Câmiu's-sağîr ile Nevâdir Arası İhtilaf	190
C. Ziyâdât ile Nevâdir Arası İhtilaf	190
D. Nevâdirler Arası İhtilaf	191
VI. TAHRÎCLER.....	191
A. Ebû Yûsuf'un Tahrîcleri.....	192
B. Şeybânî'nin Tahrîcleri.....	193

VII. SORULAR ve CEVAPLAR	194
A. Ebû Hanîfe'ye Sorulan Sorular	194
B. Ebû Yûsuf'a Sorulan Sorular	195
1. Muallâ'nın Soruları	195
2. Diğerlerinin Soruları	197
C. Şeybânî'ye Sorulan Sorular.....	197
1. Muallâ'nın Soruları	197
2. Diğerlerinin Soruları	198
D. Diğerlerine Sorular	199
VIII. TANIMLAR ve TAKDİRLER.....	200
A. Tanımlar	200
B. Takdirler.....	201
IX. KÜLLÎ KAİDELER ve ASILLAR.....	203
X. MEZHEB İMAMLARININ DAVRANIŞLARI.....	205
A. Ebû Hanîfe'nin Davranışları	205
B. Ebû Yûsuf'un Davranışları.....	206
XI. MEZHEB İMAMLARININ KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ	206
XII. IRAK/KÛFE ALİMLERİNDEN RİVAYETLER.....	210
XIII. DİĞER KONULAR	211
SONUÇ	213
KAYNAKÇA	219

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1	: Ebû Yûsuf'un Emâlîsi ve Râvileri	157
Tablo 2	: Şeybânî'nin Emâlîsi ve Râvileri.....	160
Tablo 3	: Diğer Emâlî Eserleri ve Râvileri.....	161
Tablo 4	: Hasan b. Ziyâd'ın Eserleri.....	161
Tablo 5	: Diğer Eserler.....	163

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1	: Nevâdir Eserlerinin Şeması (Genel)	104
Şekil 2	: Nevâdir Eserlerinin Şeması (Eser İsmine Göre)	108
Şekil 3	: Nevâdir Eserlerinin Şeması (İçerdiği Mesailin Ait Olduğu Kişiyeye Göre)	110

ÖNSÖZ

Hanefî mezhebi imamlarından aktarılan fikhî mesail bilgi ve kaynak değeri açısından *Zâhiru'r-rivâye* ve *Gayru zâhiri'r-rivâye* olmak üzere iki ana başlık altında toplanmıştır. *Zâhiru'r-rivâye* eserlerinin büyük çoğunluğu mevcut olmakla birlikte *Gayru zâhiri'r-rivâye* eserleri olarak bilinen *Emâlî* ve *Nevâdir*lerin çok azı günümüze ulaşabilmiştir. Genel olarak mezheb imamlarının *Zâhiru'r-rivâye* eserlerinde geçmeyen görüşlerini veya söz konusu eserlerde geçip de zaman içerisinde değiştirdikleri görüşleri, kendilerine sorulan sorular ve cevapları, bu eserleri okuturken konuyla ilgili yaptıkları çeşitli açıklamaların yanı sıra mezheb imamlarının bazı davranışları ve kelâmî görüşleri gibi ders halkasında dile getirilen konuyla alakalı hemen her şeyin mümkün mertebe kayda alındığı *Nevâdir* adı verilen bu tür mesail mezheb imamlarının talebeleri tarafından bir araya getirilerek mezheb içinde *Nevâdir* literatürü oluşturulmuştur. Böylece mezheb imamlarının hem bizzat telif ettikleri eserler hem de imlâ ettirmek veya derste dile getirmek suretiyle aktardıkları mesail, bu mesailin bilgi ve kaynak değerini gösteren; *Usûl*, *Emâlî* ve *Nevâdir* gibi temel kavramlarla kayıt altına alınarak belli bir hiyerarşi içinde sonraki nesillere aktarılmıştır.

Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü adıyla hazırlanan bu tezde ilgili literatürün tespiti, tasnifi ve bu literatüre ait eserlerin tanıtımı yapılarak biri hariç hepsi kayıp durumda olduğu anlaşılan 19 *Nevâdir* eserinin mahiyeti ve müellifleri hakkında mevcut rivayetler üzerinden bilgi verilmiştir. Birinci bölümde mezheb mesailini aktarmakta kullanılan temel kavramların özelde Hanefî mezhebi ve genelde fıkıh mezheplerindeki anlamı üzerinde durulmuş, ikinci bölümde *Nevâdir* eserlerinin tespiti, tasnifi ve tanıtımı yapılmış, üçüncü ve son bölümde ise mevcut *Nevâdir* mesaili üzerinden bu tür mesailin mahiyeti maddeler halinde ele alınmıştır. Bunun yanında mezheb imamlarının *Emâlî* eserleri hakkında da bilgi verilerek mezheb mesailinin *Zâhiru'r-rivâye* dışında kalan ve *Gayru zâhiri'r-rivâye* olarak bilinen diğer kısmı incelenmeye çalışılmıştır.

Tezin ortaya çıkış sürecinde birçok kişinin emeği ve katkısı olmuştur. Bu vesileyle ilk tez danışmanım Doç. Dr. Sami Erdem'e, kendisinin yurtdışına çıkışından sonra danışmanlığını yapan Doç. Dr. İsmail Cebeci'ye, tezi baştan sona okuyup planı, kaynakları ve üslubu hakkında değerli tashih ve tenkitlerde bulunan Dr. Öğr. Üyesi Eyyüp Said Kaya'ya, Prof. Dr. Hasan Hacak, Doç. Dr. Halit Özkan ve Dr. Öğr. Üyesi Nail Okuyucu'ya katkıları için çok teşekkür ederim. Tezin bazı bölümlerini okuyarak katkıda bulunan Prof. Dr. Bekir Kuzudişli, Doç. Dr. Tuncay Başoğlu, Dr. Ali Hakan Çavuşoğlu, çok değerli Mehmet Fatih Kaya Hocam ve İSAM'dan yakın arkadaşım Muhammed Tahir Büyükkörükçü'ye de teşekkür ederim. Karşılıklı müzakerelerimizde yaptığı katkıları için kıymetli dostum Okan Kadir Yılmaz'a da müteşekkirim. Tezim ve diğer çalışmalarım için gerekli bazı yazma nüshaların kütüphane kataloglarından tespitinde bana her zaman yardımcı olan kardeşim Aziz Ençakar'ı, ayrıca Muhammed Usame Onuş ve Muhammed Fatih Büyükkörükçü'yü de burada şükranla anmak isterim. Sağladığı imkân ve kaynaklar için araştırmacısı olduğum Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) yöneticilerine ve çalışanlarına, mevcut tek *Nevâdir* eseri *Nevâdiru Muallâ*'nın matbu nüshasının dijital haline ulaşmamda gösterdiği kolaylık için Ahmet Hamdi Furat'a da teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak, üç yıl önce bugünlerde kaybettiğim sevgili annemi rahmetle anar, evimizin direği babama sağlık ve afiyet diler, birlik ve beraberlik içinde olduğumuz kardeşlerime, üzerimde hakkı bulunan kıymetli hocalarıma, hususen ilim hayatımda müstesna bir yeri olan Talha Hakan Alp Hocama ve her zaman yanımda olup bana destek veren eşim ile çocuklarıma sevgi ve şükranlarımı sunarım.

Orhan Ençakar
Altunizade, Temmuz 2019

KISALTMALAR

<i>AÜİFD:</i>	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
a.mlf. :	aynı müellif
b. :	ibn, bin
bk. :	bakınız
DİB :	Diyanet İşleri Başkanlığı
<i>DİA</i> :	Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
krş. :	karşılaştırınız
Ktp. :	kütüphanesi
nr. :	numara
nşr. :	neşreden
s. :	sayfa
thk. :	tahkik
trc. :	tercüme
ts. :	tarihsiz
tsh. :	tashih
vb. :	ve benzeri
vr. :	varak
y.y. :	yayın yeri yok



I. KONU VE AMAÇ

Fıkıh mezheplerinde mezheb imamlarına ait mesail, bilgi ve kaynak değeri açısından en temelde *Usûl* ve *Nevâdir* şeklinde ikili bir tasnife tabi tutulur. Mesailin bu şekilde ikili bir tasnife tabi tutulmasının fıkıh geleneğinde önemli bir yeri vardır. *Usûl* adı verilen mesail mezheb imamlarının fıkha dair temel görüşleri ve bunların yer aldığı, yazılıp metin haline getirilmek suretiyle aktarılan eserlerin genel adı olup fıkıh ilminin ana gövdesini bu tür mesail ve bunların yer aldığı kitaplar oluşturmaktadır. *Nevâdir* ise mezheb imamlarının, *Usûl* olarak isimlendirilen bu mesail ve kitaplarda yer almayan görüşleri ve bu görüşlerin aynı isimle yer aldığı, genellikle talebeler tarafından bir araya getirilmek suretiyle oluşan, tam bir metin hüviyetine sahip olmayan eserlerdir. Fıkıh literatüründe bu iki farklı mesail türünün bir araya getirilmesiyle hem mezheb imamlarının fıkıh mesailine dair görüşlerinin yer aldığı kitaplarında herkes tarafından bilinip aktarılan *Usûl* mesaili, hem de bu kitaplarda yer almayıp sadece bazı talebeler tarafından kayda geçirilen *Nevâdir* mesaili muhafaza edilerek mezheb imamlarına ait tüm fıkıh mesaili bilgi ve kaynak değerini gösteren bu *Usûl* ve *Nevâdir* gibi kavramlaşmış isimlerle gelecek nesillere aktarılmıştır.

Bu tez, söz konusu mesail türlerinden çok fazla bilinmeyen ve hakkında bir madde dışında henüz müstakil bir çalışma bulunmayan Hanefî mezhebi *Nevâdir* mesailinin tanımı, kitaplarının tespiti, tasnifi ve mahiyetinin belirlenmesini konu edinmektedir. *Nevâdir* eserleri mezheb imamlarının talebeleri veya onların talebeleri tarafından derlendiği için tez konusu bu iki neslin çalışmalarıyla sınırlı tutulmuştur. *Nevâdir* mesailinin mezheb içindeki yerini ve önemini tam olarak tespit edebilmek adına bu mesailin fıkıh metinlerine, şerhlere ve fetva kitaplarına ne kadar yansıdığının araştırılması, ayrıca *Nevâdir*lerin bilgi ve kaynak değeri ile fetva usulündeki yerinin tartışılması başka çalışmalara bırakılmış konuyu tamamlayıcı mahiyette diğer önemli hususlardır.

Hanefî mezhebi mesail tasnifinde kullanılan iki üst kavram *Zâhiru'r-rivâye* ve *Gayru zâhiri'r-rivâye* ile bunların altında yer alan dört temel kavram *Usûl*, *Câmiayn*, *Emâlî* ve *Nevâdir*'in incelendiği tezin ilk bölümünde, öncelikle söz konusu kavramların Hanefî mezhebindeki anlam ve mahiyetleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunun için Kınalızâde Ali Efendi'nin (ö. 979/1572) Hanefî mezhebinin mesail tasnifine dair yazdığı *Tabakâtü'l-mesâil* isimli kısa risalede ortaya koyduğu geç dönemin meşhur tanımı dikkate alınarak kavramlar, farklı zamanlarda kazandıkları anlamlara göre incelenmiştir.

Buna göre risale sahibi Kınalızâde'nin vefat ettiği X./XVI. yüzyıla kadar geçen döneme “erken dönem”, sonrasına ise “geç dönem” adı verilmiştir. Kavramın günümüz akademik çalışmalarındaki tanımına dair “modern dönem” adıyla üçüncü bir dönem daha inceleme alanına dâhil edilmiştir. Ayrıca bu tasnifte mezhebin ana gövdesini oluşturan ve genellikle *Kitâbu's-salât* ile başlayıp *Kitâbu'l-ferâiz* ile sona eren fıkıh mesaili esas alınıp mezheb imamlarının *Kitâbu'l-âsâr* ve *Muvatta* gibi hadis rivayetine, *Kitâbu'l-hüccce alâ ehli'l-Medîne* gibi mezhebler arası ihtilaflara ya da *Kitâbu'l-kesb* gibi temel fıkıh mesaili dışında belli bir konuya hasredilmiş eserlerine, erken ve geç dönemlerde olduğu gibi, tasnifte yer verilmemiştir. *Usûl* ve *Nevâdir* gibi mezheb mesailini tasnifte kullanılan temel kavramların diğer fıkıh mezheblerinde de benzer kavramlarla yakın anlamlarda kullanılmasından hareketle birinci bölümün sonunda diğer fıkıh mezheblerindeki mesail tasnifine de kısaca değinilmiştir. Böylece bu kavramların özelde Hanefî mezhebindeki, genelde fıkıh mezheblerindeki anlam ve mahiyetini tespiti yönelik bir çalışma yapılarak fıkıh mezheblerinin mesail tasnifine dair genel bir çerçeve oluşturulmaya gayret edilmiştir.

İkinci bölümde, tezin ana konusunu oluşturan *Nevâdir* eserleri üzerinde durularak tespit edilen biri hariç hepsi kayıp durumdaki *Nevâdir* eserleri ile müellifleri tanıtılmıştır. Bölümün ilk iki başlığında *Nevâdir* eserlerinin tespiti ve tasnifi hakkında araştırmamız neticesinde hasıl olan son durum ortaya konulmaya çalışılmıştır. Buna göre öncelikle *Nevâdir* eserlerinin tespiti üzerinde durulmuş ardından bu eserler, *Nevâdir* eseri olarak nispeti doğru, yanlış ve şüpheli olan şeklinde üçlü bir tasnife tabi tutularak Hanefî mezhebi literatüründe *Nevâdir* olarak anılan tüm eserler hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır. Bu bölümün üçüncü kısmında ise, nispetinin doğru olduğunu düşündüğümüz *Nevâdir* eserleri içinde yer alan mesailin ait olduğu kişilere göre tasnif edilerek incelemeye alınmıştır. Şeybânî'nin, Ebû Yûsuf'un, Züfer'in ve Muhammed b. Mukâtil'in *Nevâdir* mesailini içeren *Nevâdir* eserleri diye dörtlü bir tasnife tabi tuttuğumuz *Nevâdir*lerin sıralamasında eserleri derleyen talebelerin vefat tarihi yerine bu eserlerden yapılan rivayet yoğunluğu esas alınmış, hem bu *Nevâdir*leri derleyen talebelerin kısa biyografileri hem de aktardıkları *Nevâdir* mesailinin içeriğine dair mevcut rivayetler üzerinden bilgi verilmiştir.

Yine bu bölümde *Nevâdir* eserlerine ek olarak ayrı bir başlık altında erken dönemde telif edilmiş olup mezheb imamlarından aktarılmış birçok *Nevâdir* mesaili içeren bugün için

kayıp durumdaki bazı önemli eserlere yer verilmiştir. Bunlar; Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin *Emâli*leri, Hasan b. Ziyâd'ın (ö. 204/819) eserleri ve çoğu mezheb imamlarının talebeleri tarafından telif edilmiş eserlerdir. Bu eserlerden özellikle *Emâlî*ler, imlâ meclislerinde gündeme getirilen *Nevâdir* mesailinden dolayı ayrı bir önem arz etmekte olup her bir *Emâlî* râvisi aynı zamanda potansiyel bir *Nevâdir* râvisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim *Nevâdir* râvilerinin hemen hepsinin aynı zamanda birer *Emâlî* râvisi olması da *Nevâdir* mesailinin genellikle imlâ meclislerinde gündeme geldiğini göstermektedir. Hemen hepsi Nâtîfî'nin *Ecnâs* isimli çok önemli biyo-bibliyografik bilgiler içeren eserinden tespit edilen bu eserler, *Nevâdir* rivayetleri açısından mezheb literatürünün kayıp halkasını oluşturmaktadır.

Üçüncü bölümde ise *Nevâdir* eserlerinde yer alan mesailin mahiyeti ve içeriği üzerinde durulup bu mesailin temel özellikleri maddeler halinde tespit edilmeye çalışılmıştır. Mezheb imamlarının *Usûl*'de geçmeyen birçok görüşü başta olmak üzere özellikle rücu ettikleri görüşleri, kendilerine yöneltilen sorular ve bunların cevaplarına kadar uzanan her bir madde hakkında *Nevâdir*lerden yeteri kadar örnek göstermek suretiyle *Nevâdir* mesailinin mahiyeti belirlenmeye gayret edilmiştir.

Nevâdir eserlerinin tespit ve mahiyetine yönelik ortaya koyduğumuz bu çalışma, şu ana kadar yapılanların en geniş olmakla birlikte nihai bir çalışma değildir. *Nevâdir* eserlerinin biri hariç hepsinin kayıp durumda olması ayrıca bu eserlerden isim vererek açıkça nakil yapan kaynakların çok sınırlı sayıda kalması hem *Nevâdir* eserlerinin tespiti hem de içindeki mesailin mahiyetinin belirlenmesi noktasında bazı zorluklarla karşılaşmamıza neden olmuştur. Örneğin Muhammed b. Mukâtil er-Râzî'ye ait *Nevâdir*'in kayıp olması ve eserden yapılan nakillerin sınırlı sayıda kalması bu eserin mahiyetini tam olarak tespit edilememesine sebebiyet vermiştir.

II. TEMEL KAVRAMLAR

Tezin temel kavramları olan *Usûl* ve *Nevâdir*'in mahiyetinin tespiti tezin ana konuları arasında yer aldığı için yukarıda geçtiği üzere birinci bölüm özelde Hanefî mezhebinin ve genelde diğer fıkıh mezheplerinin mesail tasnifinde kullanıldıkları temel kavramlara ayrılmış ve burada kavramların tarihi gelişimi üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte konuya intibak açısından Hanefî mezhebinde mesail tasnifinde kullanılan temel iki kavram *Usûl* ve *Nevâdir*'in mahiyetine dair muhtasar ön bilgi vermek yerinde olacaktır.

Hanefî mezhebi imamlarının görüşleri söz konusu olduğunda *Usûl*'ü, Ebû Hanife'nin meclisinde yazılıp daha sonra Şeybânî tarafından yeniden düzenlenmiş, fıkıhın temel konularına dair mezhebin ana gövdesini oluşturan mesail ve bunların yer aldığı kitaplar olarak tanımlayabiliriz. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre *Usûl*'ü oluşturan mesail ve kitapların Ebû Hanife'nin meclisinde kayda geçilen ilk hali düzenlenmemiş birtakım notlardan ibarettir. Serahsî'nin (ö. 483/1090) ifadesiyle Ebû Hanife'nin içtihatlarını tasnif etmeye kendini adayan kişi Şeybânî'dir. Yine onun ifadesine göre, Şeybânî bu kitapların büyük bir çoğunluğunu ikinci defa gözden geçirip yeniden düzenlemiştir. Şeybânî *Usûl* olarak adlandırılan bu kitapları, kendisinin ve Ebû Yûsuf'un görüşlerini ve bazı tahrîcleri de ekleyerek, yeniden tasnif etmiş ve bu kitaplar, *Asl* ve *Mebûsût* ismiyle günümüze kadar gelmiştir. Bugün, mevcut nüshalarından yapılan en son ve en tam neşrine göre *Usûl*, *Kitâbu's-salât* ile başlayıp *Kitâbu'l-gasb* ile sona eren altmıştan fazla kitaptan oluşmaktadır. *Usûl*'ün bazı kitapları günümüze ulaşamamıştır.

Hanefî mezhebi *Nevâdir* mesailini ise mezheb imamlarından özellikle Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin *Usûl*'de geçmeyen görüşleri ve bu görüşlerin talebeler tarafından bir araya getirilmesi suretiyle oluşan eserler olarak tanımlayabiliriz. *Nevâdir* eserlerinde yer alan mesailin mahiyeti üzerinde durulan üçüncü bölümde görüleceği üzere bu eserlerde, mezheb imamlarının *Usûl*'de geçmeyen veya oradakinden farklı olan, *Usûl*'deki bir meseleyi açıklayan, bazı meseleler hakkında mezheb imamlarının ihtilaflarını dile getiren, rücu ettikleri görüşlerini aktaran, kendilerine sorulan soruları ve bu soruların cevaplarını içeren, *Usûl*'de açıklamadıkları bazı kelime ve kavramların tanımını veren, hatta bazı davranışlarını ile fikhî konular dışında kalan kelâmî görüşlerini aktaran birçok yeni mesele vardır.

Yukarıda kısaca izah edilen bu anlamlarıyla *Usûl* ve *Nevâdir* Hanefî mezhebinde zıt kavram çiftleri arasında yer almakta olup aralarında bir lüzum ilişkisi vardır: Mezheb imamlarından nakledilen bir meselenin, *Nevâdir*'den olduğunun belirtilmesi ilgili meselenin *Usûl* diye adlandırılan temel mesail içinde yer almadığı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla *Nevâdir* mesaili, öncesinde *Usûl* mesailinin varlığını gerektirmektedir. Bu durumda *Nevâdir* lazım, *Usûl* de melzûm olmaktadır.¹

¹ Hakîm et-Tirmizî'nin (ö. 320/932) hadis merkezli yazdığı eserine verdiği *Nevâdiru'l-usûl fi marifeti ahâdisi'r-rasûl* ismi, bu iki kavram arasındaki lüzum ilişkisini göstermesi açısından güzel bir örnektir.

III. KAYNAKLAR VE YÖNTEM

Tezin birinci bölümü Hanefî mezhebinin mesail tasnifinde kullanılan kavramlar üzerine inşa edildiği için burada kullanılan kaynaklar, daha çok bu kavramların mahiyetine dair yapılmış çalışmalar ve bu tür bilgilerin yer alabileceği tarih, tabakât ve fıkıh kitapları ile konuya dair günümüzde yapılmış akademik çalışmalardan oluşmaktadır. İkinci bölüm, *Nevâdir* eserlerinin tespit, tasnif ve tanıtımını içerdiğinden burada, ilgili literatür oluştuktan sonra bu literatür hakkında kuşatıcı bilgi vermeye çalışan ve nispeten daha geç yazılmış eserler yoğun olarak incelenmektedir. Her iki bölümde de ilgili kaynaklardan veriler toplanıp analiz edilerek varılan sonuçlar üzerinden kavramlar yeniden tanımlanmış, *Nevâdir* eserlerinin tespit ve tasnifi yapılmış ve son olarak *Nevâdir* eserlerinin içeriği hakkında bilgi verilmiştir. Son bölümde ise mevcut rivayetler üzerinden *Nevâdir*lerin temel özellikleri maddeler halinde tespit edilmeye çalışıldığından bu eserlerden elimizde mevcut olan *Nevâdiru Muallâ*, *Nevâdir*lerden isim vererek en yoğun nakil yapan Nâtîfî'nin *Ecnâs*'ı ile Burhâneddîn el-Buhârî'nin *el-Muhîtü'l-Burhânî* isimli eseri bu bölümün temel kaynakları olmuştur. *Nevâdir*lerin özelliklerinin maddeler halinde tespitinde tematik bir yöntem takip edilerek her bir madde hakkında *Nevâdir*lerden yeteri kadar örnek gösterilmeye gayret edilmiştir.

Kaynaklar hakkındaki bu genel bilgidен sonra *Usûl* ve *Nevâdir* kavramlarının ve buna bağlı olarak bu kavramların ifade ettiği mesail ve eserlerin mezheb tarihinde uğradıkları anlam ve kapsam genişlemesine göre kaynakları aşağıdaki gibi üç kısımda daha detaylı olarak ele alabiliriz. Kaynaklar söz konusu anlam ve kapsam genişlemesine göre “erken”, “geç” ve “modern” dönem kaynakları olarak üçe ayrılmıştır.

A. Erken Dönem Kaynakları

Hanefî mezhebi mesail tasnifinde kullanılan *Zâhiru'r-rivâye* ve *Gayru zâhiri'r-rivâye* üst kavramları ile bunların altında yer alan *Usûl*, *Câmiayn*, *Emâlî* ve *Nevâdir* kavramının anlamı, özellikle *Emâlî* ve *Nevâdir* eserlerinin ve müelliflerinin tespiti, tasnifi ve bu eserlerin içeriğine dair en sağlıklı bilgilerin yer aldığı kaynaklar erken döneme aittir. Bu eserlerde konuya dair mezheb imamlarının talebeleri ve erken dönem Hanefî fakihlerinden aktarılan önemli anekdotlar bulunmaktadır. İbn Ebî'l-Avvâm'ın (ö. 335/947) günümüze ulaşan en eski Hanefî tabakât kitaplarından *Fazâilu Ebî Hanîfe* isimli eserinde Ebû Hanîfe'nin meclisinde fikhî

meselelerin nasıl tartışılıp kayda geçirildiğine ve *Nevâdir*'in mahiyetine dair önemli bilgiler yer alır. Saymerî'nin (ö. 436/1045) *Ahbâru Ebî Hanîfe* isimli eserinde de *Usûl* ve *Nevâdir*'e dair bir önceki kitaptakine benzer ve orada geçenleri destekleyici mahiyette bilgiler vardır. Bu iki önemli tabakât kitabı dışında Kudûrî'nin (ö. 428/1037) *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*'nin başında yaptığı açıklamalar erken dönemde *Usûl* ve *Nevâdir*'in ne anlama geldiğine dair ilk elden bilgiler içerir.

Bu dönem eserleri içinde özellikle *Emâlî* ve *Nevâdir*lerin mahiyeti, râvilerinin kim olduğu ve içerisinde ne gibi mesailin yer aldığına dair en önemli bilgiler, Nâtîfî'nin *Ecnâs* isimli eserinde yer almaktadır. Bir fıkıh kitabı olmasına rağmen içerdiği tarihi bilgiler sebebiyle tezin her üç bölümünün de ana kaynağını oluşturan Nâtîfî'nin mezkûr eserinde biri hariç günümüze ulaşamadığı anlaşılan *Nevâdir* eserlerinin yanı sıra Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin *Emâlî*leri gibi Hanefî mezhebi literatürünün kayıp halkasını oluşturan erken dönem eser ve müelliflerine dair bugün için çok önemli biyo-bibliyografik nakiller ve bilgiler yer almaktadır. İki ciltlik bu orta hacimli eser üzerinde yaptığımız *Nevâdir* taraması sonucunda 17 farklı *Nevâdir* eserinden 1200'den fazla rivayet tespit ettik. Söz konusu eserdeki *Nevâdir* mesaili tezde kullandığımız diğer kaynaklarda yer alan *Nevâdir* rivayetlerinden hem sayı ve eser olarak daha fazla hem de tarih olarak daha öncedir. Örneğin *Nevâdir* mesaili ve eserlerini tespitte kullandığımız diğer bir kaynak Burhâneddin el-Buhârî *el-Muhîtü'l-Burhânî* isimli ansiklopedik fıkıh eserinde yer alan *Nevâdir* rivayetleri, kitabın geniş hacmine rağmen *Ecnâs* kadar zengin malzeme sunmamaktadır.

Tezin özellikle de *Nevâdir* mesailinin mahiyetini tespit açısından en önemli kaynağı günümüze ulaştığı bilinen tek *Nevâdir* eseri olma özelliğine sahip *Nevâdiru Muallâ*'dır. Muallâ Ebû Yûsuf'un talebesi olup bu eserde ağırlıklı olarak hocasının *Nevâdir* mesailini rivayet etmiştir. *Nevâdir*lerin en önemli özelliklerinden biri olan mezheb imamlarının rücu ettikleri görüşleri ile kendilerine sorulan sorular ve bu sorulara verdikleri cevapların en güzel örnekleri *Nevâdiru Muallâ*'da yer almaktadır. Bu eser olmasa *Nevâdir*lerin mahiyeti hiç kuşkusuz çok daha eksik kalırdı.

Eser İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi 4352 numarada kayıtlı nüshadan, Mekke Ümmü'l-Kura Üniversitesinden iki öğrenci tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmış,²

² *Kitabu Nevâdir Muallâ b. Mensûr* “Min evveli'l-kitab hattâ nihâyeti bakiyyeti'l-eymân ve'n-nüzur” (thk. Muhammed b. Şedîd b. Şeddâd es-Sekafî), Mekke Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1427/2006; *Kitabu Nevâdir Muallâ*

ayrıca Ahmet Hamdi Furat tarafından neşredilmiştir.³ Kitabın her iki tahkik çalışmasında da yazma nüshadan kaynaklandığı anlaşılan bazı hatalar bulunmaktadır. Örneğin Ebû Hanîfe'ye göre mecbub (cinsel uzvu olmayan kişi) eşiyle halvet ettikten sonra onu boşadığında mehrini tam olarak vermelidir.⁴ Eserin iki tahkikinde de bu ifade “mecnun eşiyle halvet ettiğinde” şeklinde kaydedilmiştir.⁵ Bu hata “mecnun” ile “mecbub” kelimelerinin Arapça yazılışının birbirine çok yakın olmalarından kaynaklanmış olabilir. Diğer bir yerde “bime sâle”⁶ olarak geçen ifadenin “sümme sâle” olması gerekmektedir.⁷ Başka bir yerde de “vech” kelimesi “ferc” olarak yazılmıştır.⁸ Kitabın yazma nüshasında noktasız olarak yazılan “mâ lem yesteykinû” ifadesi Furat'ın neşrinde “mâ lem yesteftû”, diğer neşirde ise “mâ lem yestenkıbû” şeklinde yanlış yazılmıştır.⁹

B. Geç Dönem Kaynakları

Erken dönemin sonuna doğru *Zâhiru'r-rivâye* ve *Gayru zâhiri'r-rivâye* kavramları ile bu kavramlar altında yer alan eserlerin tanım ve tespitinde meydana gelmeye başlayan değişiklik Kınalızâde'nin konuya dair yazdığı mezkûr risalesiyle birlikte iyice yerleşmiş ve artık yeni bir döneme girilmiştir. Geç dönemin başlangıcı kabul ettiğimiz bu yeni dönemde müstakil bir risale hüviyetine bürünen mesail tasnifi hızla Hanefî çevrelerde yayılmış ve konuya dair bilgi veren kaynakların hemen hepsinde Kınalızâde'nin mesail tasnifi ve orada verdiği bilgiler esas alınmıştır. Kınalızâde'nin bu kavramlara yüklediği yeni anlamın geriye doğru izi

b. *Mensûr* “Min babi mâ yufsidu'l-mâ hattâ nihâyeti'l-kitâb” (thk. Abdullâh b. Âbid el-Mâlikî), Mekke Câmiatü Ümmi'l-Kurâ. (Dijital kopyasına ulaşabildiğimiz bu iki mastır çalışmasının ikincisinde sayfa numaraları bulunmadığından, ikinci çalışmanın sayfa numaraları dijital kopya üzerinden verilmiş, ayrıca çalışmamızda bu iki tezden ilkinde I. cilt, ikincisine de II. cilt olarak işaret edilmiştir.)

³ Ahmet Hamdi Furat, Muallâ b. Mansûr'un Nevâdir'i ve Hanefî Mezhebi Literatüründeki Yeri, Reha Yayınları, İstanbul 2013.

⁴ Kudûrî, *Muhtasar*, s. 223.

⁵ Muallâ, *Nevâdir*, s. 36; Muallâ, *Nevâdir* (thk. Muhammed b. Şedîd), I, 255.

⁶ Muallâ, *Nevâdir*, s. 92; Muallâ, *Nevâdir* (thk. Abdullâh b. Âbid), II, 665.

⁷ Bk. Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, I, 41.

⁸ Muallâ, *Nevâdir* (thk. Abdullâh b. Âbid), II, 799. Krş, Kudûrî, *Muhtasar*, s. 300.

⁹ Muallâ, *Nevâdir*, s. 72; Muallâ, *Nevâdir* (thk. Abdullâh b. Âbid), II, 566.

sürüldüğünde bunun İtkânî¹⁰ (ö. 758/1357), Bâbertî¹¹ (ö. 786/1384), Seyyid Şerîf el-Cürcânî¹² (ö. 816/1413), Bedreddin el-Aynî¹³ (ö. 855/1451) ve Taşköprîzâde¹⁴ (ö. 968/1561) gibi *Hidâye* üzerine şerh yazmış, Mısır'da tahsil, tedris veya kaza faaliyetlerinde bulunmuş, birbirinin akranı veya talebesi olmak gibi çeşitli ortak vasıflara sahip âlimlerin eserlerine kadar uzandığı görülmektedir. Onların bu ortak vasıfları *Zâhiru'r-rivâye* ile *Gayru zâhiri'r-rivâye*'nin tanımı ve eserlerinin tespitinde birbirlerinden etkilendiklerini göstermektedir.

İtkânî ve Bâbertî ile başlayıp Cürcânî, Aynî ve Taşköprîzâde ile devam ettiği anlaşılan ilgili kavramların mahiyetine ilişkin bu yeni açıklamalar Kınalızâde'nin, konuya dair yazmış olduğu müstakil risalesiyle yerleşmiş ve sonrasında bu konu hakkında bilgi veren bazı meşhur Hanefî tabakât, fıkıh ve fetva usûlü kitaplarında bu şekilde aktarılagelmiştir. Kınalızâde'nin risalesindeki bilgileri aktaranlar arasında yer alan Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî¹⁵ (ö. 990/1582), Takıyyüddin b. Abdülkâdir et-Temîmî¹⁶ (ö. 1010/1601), İsmâîl b. Abdülganî en-Nâblusî¹⁷ (ö. 1062/1652), Ahmed b. Muhammed el-Hamevî¹⁸ (ö. 1098/1687), Pîrîzâde İbrahim¹⁹ (ö. 1099/1688), İbn Âbidîn,²⁰ (ö. 1252/1836), Abdülhay el-Leknevî²¹ (ö. 1304/1886) ve Harun b. Bahâuddin el-Mercânî²² (ö. 1306/1888) gibi önemli simalar bu yeni tanım ve tasnifin iyiden iyiye yerleşmesinde önemli rol oynamışlardır. Bu dönemde farklı bir tasnif vermese de özellikle *Nevâdir* eserlerinin tespiti konusunda daha doğru ve kapsamlı bilgi veren ender şahsiyetlerden biri Kâtib Çelebi'dir (ö. 1067/1657).²³

¹⁰ İtkânî, *Gâyetü'l-beyân*, vr. 30^b.

¹¹ Bâbertî, *Înâye*, I, 136; VIII, 371.

¹² Cürcânî, *Tarîfât*, s. 32, 146.

¹³ Aynî, *Binâye*, I, 553.

¹⁴ Taşköprîzâde, *Miftâh*, s. 638.

¹⁵ Kefevî, *Ketâib*, vr. 72^b-73^a.

¹⁶ Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye*, I, 42-46.

¹⁷ Nâblusî, *İhkâm*, vr. 26^b-27^a.

¹⁸ Hamevî, *İthâfu'l-ahbâb*, vr. 148^a.

¹⁹ Pîrîzâde, *Umdetu zevi'l-basâir*, vr. 2^a-3^a.

²⁰ İbn Âbidîn, *Şerhu Ukûdi resmi'l-müftî*, s. 10-12.

²¹ Leknevî, *en-Nâfiu'l-kebîr*, s. 17-18; a.mlf., *Umdetü'r-rivâye* I, 40-43.

²² Mercânî, *Nâzûra*, s. 167-176.

²³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1283, 1981.

Adı geçen eserler Hanefî mezhebinin mesail tasnifine dair verdikleri bilgiler sebebiyle tezin ilk iki bölümünün geç dönem temel kaynaklarını oluşturmaktadır. Geç dönemde oluşan bu klasik tasnifin modern dönemde kabul görmesinde İbn Âbidîn'in *Ukûdi resmi 'l-müftî* isimli manzumesinin ilgili bölümü ile yine kendisi tarafından bu manzume üzerine yazılmış *Şerhu Ukûdi resmi 'l-müftî* isimli eserinin önemli bir yeri olduğunu ayrıca vurgulamak gerekir.

C. Modern Dönem Kaynakları

Tezin temel konusunu oluşturan Hanefî mezhebi *Nevâdir* literatürüne dair Türk ve Arap dünyasında bir madde²⁴ dışında müstakil bir çalışma bulunmadığı gibi *Nevâdir* eserlerine yer veren eserlerin sayısı oldukça sınırlıdır. Bu dönemde yapılan çalışmalar geç dönemde Kınalızâde ile başlayıp İbn Âbidîn ile iyice yerleşen klasik tasnifi göre şekillenmiştir. Tezde kaynak olarak kullanılan modern dönemin Arapça ve Türkçe kaynakların bir kısmı şöyledir:

Konuya dair bilgi veren Arapça çalışmalardan biri Hanefî mezhebinin gelişimi, fukaha ve mesail tabakası, çeşitli ıstılah ve eserleri hakkında Ahmed en-Nakîb tarafından hazırlanmış olan iki ciltlik *el-Mezhebü 'l-Hanefî* isimli eserdir. Nakîb mezheb mesailinin tasnifine dair Kınalızâde'den günümüze kadar gelen birçok âlimin hemen aynı sıralamayı yaptığını belirttikten sonra klasik mesail tasnifini verir.²⁵

Hanefî mezhebinin yaygın olduğu Hindistan'da konu hakkında çalışma yapanlardan Ali Ahmed en-Nedvî de hem *el-Kavâid ve 'd-davâbit el-fikhiyye el-vâride fi 't-Tahrîr şerhi 'l-Câmii 'l-kebîr* isimli doktora tezinde²⁶ hem de Şeybânî'nin biyografisine dair yazmış olduğu *el-İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî nâbigatü 'l-fikhi 'l-İslâmî* isimli kitabında Şeybânî'nin eserlerinden bahsettiği bölümde Şeybânî'nin kitaplarını üçe ayırıp *Zâhiru 'r-rivâye*, *Zâhiru 'r-rivâye* mertebesinde olanlar ve *Gayru zâhiri 'r-rivâye* şeklinde bir tasnifte bulunmuş ve üçüncü kısımda altı tane *Nevâdir* eserinin adını zikretmek dışında *Nevâdir*ler hakkında farklı bir bilgi vermemiştir.²⁷

²⁴ Kaya, "Nâdirü 'r-rivâye", s. 278-80.

²⁵ Nakîb, *el-Mezhebü 'l-Hanefî*, I, 202-205.

²⁶ Nedvî, *el-Kavâid ve 'd-davâbit* s. 46-49.

²⁷ Bk. Nedvî, *İmâm Muhammed*, s. 147.

Pakistan ulemasından Muhammed Takî el-Osmânî'nin büyük oranda İbn Abidin'e ait *Şerhu Ukûdi resmi'l-müftî* isimli eserden özetle hazırlamış olduğunu söylediği²⁸ *Usûlü'l-iftâ ve âdâbuh* isimli eserde de mesail tasnifine dair özel bir bölüm vardır. Osmânî burada İbn Âbidîn'den nakille geç dönem *Nevâdir* anlayışını aktardıktan sonra yukarıda adı geçen Nedvî'nin söz konusu eserlerinde yaptığı tasnifi değerlendirmiştir.²⁹

Türkçe kaynaklardan Eyyüp Said Kaya'nın yazmış olduğu *DİA*'da yer alan "Nâdirü'r-rivâye" isimli madde, tezin ilk iki bölümünün temel kaynakları arasında yer almaktadır. Kaya ilgili maddenin girişinde *Nevâdir*'i geç dönem kaynaklarına göre tanımlamış ve daha sonra geç dönem kaynaklarında üç türü sayılan *Nevâdir* mesailine bir dördüncüsünü ekleyerek bu tür mesaili içeren metinleri dörde ayırmıştır. Kaya müstakil *Nevâdir* eserlerini geç ve modern dönem kaynaklarından farklı ve erken döneme uygun olarak tıpkı Kâtib Çelebi gibi müstakil *Nevâdir* eserlerine dair daha doğru ve kapsamlı bir liste vermiş, bu listeye yeni bir kişi eklerken listede yer alan bir kişiyi atlamıştır. Bununla birlikte *Nevâdir* eserleri, sahipleri ve bu eserlerin içeriğine dair maddede yer alan bazı bilgilerin yeniden değerlendirmeye tabi tutulması gerektiği anlaşılmış, bu noktalara bir sonraki başlıkta ve tez içinde yeri geldikçe değinilmiştir. Türkiye'den Kaya dışında Mehmet Boynukalın³⁰ ve Mürteza Bedir'in³¹ çalışmalarında da *Usûl* ve *Nevâdir* hakkında bilgiler yer almaktadır. Fakat bu çalışmalarda yer alan bilgiler ilgili maddedeki kadar detaylı olmayıp geç dönem *Usûl* ve *Nevâdir* algısının tekrarı mahiyetindedir.

Nevâdir eserleri ile ilgili en güncel çalışma Okan Kadir Yılmaz'a aittir. Yılmaz, ilgili çalışmasının Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin kayıp eserleri bölümünde, onlardan rivayet edilen *Nevâdir* mesailini konu alan eserlerden de bahsetmiş ve tespit edebildiği 18 *Nevâdir* eserini "Ebû Yûsuf'un *Nevâdir*leri", "Şeybânî'nin *Nevâdir*leri" ve "Diğer *Nevâdir*ler" başlıkları altında toplayarak bu eserler hakkında kısaca bilgi vermiştir.³² Bu çalışmada varılan neticeler tezde yeri geldikçe ve bir sonraki başlıkta değerlendirilmiştir.

²⁸ Osmânî, *Usûlü'l-iftâ*, s. 5.

²⁹ Osmânî, *Usûlü'l-iftâ*, s. 112-15.

³⁰ Boynukalın, *İmam Muhammed*, s. 48; a.mlf., "Mukaddime" (*Asl* içinde), s. 39.

³¹ Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, s. 52-53, 70, 76-77; a.mlf., "Fetva ve Değişim", s. 35-37.

³² Bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 60-66, 112-130.

IV. İLGİLİ LİTERATÜR

Bu başlık altında Hanefî mezhebinin mesaili tasnifi ve özellikle *Nevâdir* eserlerinin tespitine dair yapılmış önemli olduğunu düşündüğümüz bazı çalışmalar değerlendirilecektir. Geç dönem kaynaklarındaki Kınalızâde ile başlayıp İbn Âbidîn ile yerleşen klasik üçlü mesail tasnifi tezin birinci ve ikinci bölümünde ele alındığı için burada söz konusu geç dönem kaynakları hakkında ayrıca bir literatür değerlendirmesi yapılmayacaktır.

A. Erken Dönemde *Nevâdir* Eserleri Hakkında Bilgi Veren Bazı Kaynaklar

Erken dönem kaynaklarında *Nevâdir* eserlerini tespiti yönelik müstakil bir çalışma bulunmasa da bu dönemde ne tür eserlere *Nevâdir* adı verildiğini daha çok bu isimle anılan eserlerden yapılan nakiller vasıtasıyla öğrenmekteyiz. *Nevâdir* eserlerinin tespitinde en önemli bilgiler, görebildiğimiz kadarıyla, Nâtîfî'nin eserlerinde bulunmaktadır. Tezin ilgili bölümünde, *Nevâdir* eserlerinin tespitiyle alakalı başlıkta adını vereceğimiz 19 *Nevâdir* eserinin 17'sinden onun *Ecnâs* isimli kıymetli eserinde 1200'den fazla rivayet yer almaktadır. *Nevâdir* eserlerinin diğer kaynaklarda geçmeyen bir kısmından onun bu eseri sayesinde haberdar olmaktadır. Bu özelliği sebebiyle erken dönemde *Nevâdir* eserlerinin en doğru ve tam isimlerinin aslında Nâtîfî'nin eserlerinde³³ ve aşağıda gelecek olan Burhâneddin el-Buhârî'nin *el-Muhîtü'l-Burhânî* isimli hacimli eserinde yer aldığını söylemek mümkündür.

Nâtîfî'nin *Ecnâs*'ında isimlerini tespit edebildiğimiz 17 *Nevâdir* eseri atıf sıklığına göre şunlardır: 1. *Nevâdir Hişâm* 2. *Nevâdiru İbn Semâ'a*, 3. *Nevâdir İbrahim b. Rüstem*, (*Nevâdir* rivayetlerinin yarısı bu üç eserden gelmektedir.), 4. *Nevâdiru Ebî Yûsuf rivâyetü İbn Semâ'a*, 5. *Nevâdiru Muallâ*, 6. *Nevâdiru Muhammed b. Şücâ'*, 7. *Nevâdiru Ebî Yûsuf*, 8. *Nevâdiru Dâvûd b. Rüşeyd*, 9. *Nevâdiru Ebî Yûsuf rivâyetü Ali b. Ca'd*, 10. *Nevâdiru Ali b. Yezîd*. 11. *Nevâdiru Muhammed b. Mukâtil*, 12. *Nevâdiru Bîşr b. el-Velîd*, 13. *Nevâdiru Bîşr b. Gıyâs*, 14. *Nevâdiru Ebî Süleyman*, 15. *Nevâdiru's-salât*, 16. *Nevâdiru'z-zekât*, 17. *Nevâdiru's-siyâm*.

³³ Nâtîfî'nin *Nevâdir* eserlerinden nakil yapan; fakat günümüze ulaşmadığı anlaşılan diğer iki eseri *Ravza* ve *Fetâvâ* isimli eserlerdir. Bu iki eserden yapılan az sayıda nakil için bk. Cürçânî, *Hızânetü'l-ekmel*, I, 188-199, 289, 379, 496, 673, II, 322, 495, 498, 500, 625, III, 31, 32, 140, 305, 439, 471, 472, 473, 534, 535, 584, 690, 788, IV, 65, 118, 204, 272, 331, 589.

Bu dönemde *Nevâdir* eserlerinden nakil yapan bir diğer önemli eser Burhâneddin el-Buhârî'nin *el-Muhîtü'l-Burhânî* isimli eseridir. Eserde geçen *Nevâdir* eserleri, tespit edebildiğimiz kadarıyla 16 tane olup rivayet sıklığına göre sıralaması şöyledir: 1. *Nevâdiru İbn Semâ'a*, (*Nevâdir* rivayetlerinin yarısı bu eserden gelmektedir.), 2. *Nevâdir Hişâm* (*Nevâdir* rivayetlerinin yaklaşık dörtte biri bu eserdendir), 3. *Nevâdir Bişr b. el-Velîd*, 4. *Nevâdir İbrahim b. Rüstem*, 5. *Nevâdiru Muallâ*, 6. *Nevâdiru Ebî Süleyman*, 7. *Nevâdiru İsa b. Ebân*, 8. *Nevâdiru Dâvud b. Rüseyd*, 9. *Nevâdiru Muhammed b. Şücâ'*, 10. *Nevâdiru's-salât*, 11. *Nevâdiru'z-zekât*, 12. *Nevâdiru's-siyâm*, 13. *Nevâdiru Ebî Yûsuf*, 14. *Nevâdiru Ebî Yûsuf rivâyetü İbn Semâ'a*, 15. *Nevâdiru Ebî Yûsuf rivâyetü Ali b. Ca'd*, 16. *Nevâdiru Ali b. Yezîd*.

el-Muhîtü'l-Burhânî'de geçen *Nevâdir* eserleri kitabı geçmişte mütalaa edenlerin dikkatini de çekmiş görünmektedir. Kitabın bazı yazma nüshalarının baş tarafına kitapta geçen *Nevâdir* eserlerinin isimleri kaydedilmiştir. Bu nüshalardan birinin ilk cildinin vikaye yaprağında, kitapta tespit edilebilen 10 *Nevâdir* eserinin isimlerine dair kim tarafından ve ne zaman yazıldığı bilinmeyen bir not yer almaktadır. Kitapta geçen *Nevâdir* eserleri nüshada yazıldığı sırası ile şunlardır: *Nevâdiru Ebî Yûsuf*, *Nevâdiru Muhammed*, *Nevâdiru İbn Semâ'a*, *Nevâdiru Ali b. Yezîd et-Taberî*, *Nevâdiru Dâvud b. Rüseyd*, *Nevâdiru İbn Rüstem*, *Nevâdiru Hişâm*, *Nevâdiru Ebî Süleyman*, *Nevâdiru Bişr b. el-Velîd* ve *Nevâdiru İsa b. Ebân*.³⁴

Nâtîfî'nin *Ecnâs*'ı ile Burhâneddin el-Buhârî'nin *el-Muhîtü'l-Burhânî*'sinde geçen *Nevâdir* eserleri hemen hemen aynıdır. Sadece *Ecnâs*'ta *Nevâdiru İsa b. Ebân*; *el-Muhîtü'l-Burhânî*'de ise *Nevâdiru Bişr b. Gıyâs* ile *Nevâdiru Muhammed b. Mukâtil* geçmemektedir. Böylece bu iki eserin nakil yaptığı *Nevâdir* eseri toplamda 19'u bulmaktadır. Ulaşılabildiğimiz diğer eserlerde bunlar dışında *Nevâdir* olarak nispeti sahih olan başka bir eser bulunmaması bu iki eseri ve *Nevâdiru Muallâ'yı* *Nevâdir* eserlerinin tespiti ve içerlerinde yer alan mesailin mahiyeti açısından tezin ana kaynağı konumuna getirmiştir.³⁵

Erken dönemde *Nevâdir* eserlerini, Kınalızâde'nin geç dönemde ortaya koyduğu klasik tespit ve tasniften farklı olarak daha doğru tespit etmeye çalışan ender şahsiyetlerden

³⁴ Bk. Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, Süleymani Ktp., Ayasofya, nr. 1406. (Zilhicce 730/1330 istinsah tarihli nüsha)

³⁵ *Nevâdir* eseri olarak nispetinin yanlış veya şüpheli olduğunu düşündüğümüz bazı eserler tezin ilgili bölümünde zikredilmiştir.

birisi *Mensûra* isimli eserin adını tespit edemediğimiz yazarıdır. Kâdî Cüken el-Gucerâtî el-Hindî'nin (ö. 920/1514 civarı)³⁶ çeşitli kitaplardan topladığı mesaili içeren fıkıh eseri *Hizânetü'r-rivâyât*'ta³⁷ Yûsuf b. Ömer (ö. 832/1429) tarafından telif edilen *Muzmerât*'tan³⁸ o da *Mensûra* sahibi dediği bir kişiye ait kitabın “babu Muhammed alâ hilâfî sâhibeyhi” kısmından nakille³⁹ *Zâhiru'r-rivâye* eserleri beş, *Gayru zâhiri'r-rivâye* eserleri dört ve *Nevâdir* eserleri sekizdir, deyip *Nevâdiru Hişâm*, *Nevâdiru İbn Semâ'a* ve *Nevâdiru İbn Rüstem*'in isimlerini verdikten sonra ‘ve diğerleri’ diyerek hepsini saymamıştır. Kınalızâde'nin risalesinden önce yazılmış olan bu eserde *Nevâdir* eserlerinin sekiz tane olduğunun söylenip bir kısmının adı verilmiştir. Burada zikredilen sekiz *Nevâdir* eseri eksik de olsa Kınalızâde ve adı geçen diğerlerinin zikrettiği *Nevâdir* eserlerine nispetle daha fazladır.

B. Geç Dönemde *Nevâdir* Eserleri Hakkında Bilgi Veren Bazı Kaynaklar

Yukarıda ifade edildiği üzere İtkânî ve Bâbertî ile başlayıp Cürcânî, Aynî ve Taşköprizâde ile devam eden, ardından Kınalızâde'nin konuya dair yazmış olduğu müstakil risalesiyle yerleşip Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî, Takıyyüddin b. Abdülkâdir et-Temîmî, İsmâîl b. Abdülganî en-Nâblusî, Ahmed b. Muhammed el-Hamevî, Pîrîzâde İbrahim, İbn Âbidîn, Abdülhay el-Leknevî ve Harun b. Bahâuddin el-Mercânî gibi geç dönemin önemli simaları tarafından aktarılan klasik üçlü mesail tasnifi ve o tasnifte yer alan eserler tezin ilk iki bölümünde ele alındığı için burada *Nevâdir* eserlerini tespiti dair Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn*'da -Kınalızâde'nin söz konusu risalesi sonrasında yerleşen klasik tasniften farklı olarak- verdiği bilgiler ile Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin (ö. 1176/1762) ve Abdülhay Leknevî'nin ondan nakille aktardığı diğer bir mesail tasnifi değerlendirilecektir.

³⁶ Hayatı ve eseri hakkındaki yorumlar için bk. Abdülhay b. Fahreddin, *el-İlâm bimen fi'l-Hindi mine'l-A'lâm*, IV, 328.

³⁷ Kâdî Cüken, *Hizânetü'r-rivâyât*, vr. 12^a. (fasl fî beyâni alâmâtî'r-rivâyâtî'l-müftâ bihâ)

³⁸ *Câmiu'l-muzmerât ve'l-müşkilât*, Yûsuf b. Ömer (ö.832/1429) tarafından Kudurî'nin *Muhtasar*'ına yapılan şerh. Yukarıda geçen nakli kitabın yazma nüshasında bulamadım.

³⁹ İçinde ‘babu Muhammed alâ hilâfî sâhibeyhi’ ismiyle bir bölüm bulunduran *Mensûra* isimli bir esere rastlanmamıştır. Tespit edebildiğim kadarıyla böyle bir bölüm Hanefî mezhebi imamlarının ihtilaf ettikleri meseleleri içeren Necmeddin en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) *el-Manzûme fi'l-hilâfîyyât*'ında, yine aynı müellifin ilgili eseri mensur olarak ele aldığı *Hasru'l-mesail ve kasru'd-delâil*'inde ve Üsmendî'nin (ö. 552/1157?) *Muhtelifu'r-rivâye*'sinde yer almaktadır. Bu eserlerin “babu Muhammed alâ hilâfî sâhibeyhi” isimli bölümlerinde böyle bir bilgi bulunamamıştır.

Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*'un (Şerafettin Yaltkaya ve Rıfat Bilge baskısı) “fıkıh ilmi” başlıklı kısmın girişinde çeşitli kitaplardan nakille Hanefî mezhebinin mesail tasnifi hakkında bilgiler verirken öncelikle, adını vermeden Kınalızâde'nin mesail tasnifi ve *Nevâdir*ler ile ilgili verdiği bilgileri olduğu gibi aktarır,⁴⁰ ardından tıpkı yukarıda geçen *Hizânetü'r-rivâyât*'ta olduğu gibi ve muhtemelen oradan alarak *Mensûra* isimli eserden nakille *Nevâdir* eserlerinin sekiz olduğunu söyler; fakat matbu nüshaya göre dokuz kitap ismi sayar.

Bunlar Hişâm, İbn Semâ'a, İbn Rüstem, Dâvud b. Rüseyd, Muallâ, Bişr, Muhammed b. Şücâ', Ebû Nasr [Sad b. Ebi'l-Kâsım el-Kattân]⁴¹ ve Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin *Nevâdir*leridir.⁴² Nun harfiyle başlayan eserlerin adını verdiği yerde “Bir grup alim fıkıhta *Nevâdir*'e dair kitaplar tasnif etmişlerdir” diyerek yukarıda adı geçen kişilere Ali b. Yezîd'in *Nevâdir*'ini de katar fakat bu sefer Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin adını zikretmez⁴³ ve böylece toplamda 10 *Nevâdir* eseri zikretmiş olur. Kâtib Çelebi, bunun dışında *Nevâdir* isimli kitaplardan bahsettiği bölümün baş taraflarında Şeybânî'nin *Nevâdiru's-sıyâm* isimli eserini de zikretmekle birlikte bu esere yukarıda saydığımız *Nevâdir* eserleri arasında yer vermez.⁴⁴

⁴⁰ Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1281-82.

⁴¹ Kâtib Çelebi, bir başka yerde (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1981) bu kişinin tam adını bu şekilde vermektedir.

⁴² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1283. Kitabın matbu nüshasında bu dokuz kişinin adı bulunduğu için kitabı yayımlayanlar tarafından metinde yazıyla geçen “sekiz” rakamının yanına köşeli parantez içinde yine yazıyla “dokuz” rakamı eklenmiştir.

⁴³ Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1981.

⁴⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1979. Kâtib Çelebi'nin *Nevâdir* sahipleri arasında saydığı Ebû Nasr Sad b. Ebi'l-Kâsım el-Kattân isimli kişinin tam adı Hanefî tabakat kitaplarında Ebû Nasr Sad b. Abdullâh b. Ebi'l-Kâsım el-Gaznevî olarak geçmekte olup kendisine nispet edilen kitaplar arasında *Garâib* isimli bir eser bulunmakla birlikte ıstılahî anlamda *Nevâdir* isimli bir eser yoktur (Bk. Kuraşî, *Cevâhir*, II, 219). Yukarıda adı geçen *Muzmerât*'ın sonunda “Kitâbu'n-nevâdir min te'lifi's-şeyh Ebî Nasr Sad b. Ebi'l-Kâsım el-Kattân el-Gaznevî” isimli bir bölüm yer almakta ve burada mirasla ilgili bazı meseleler geçmektedir (Yûsuf b. Ömer, *Câmiu'l-muzmerât ve'l-müşkilât*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 1620, vr. 458^b). Kâtib Çelebi Ebû Nasr'a ait olan bu *Nevâdir* kitabını muhtemelen burada görüp eserine almış olmalıdır. *Muzmerât*'ın sonunda bu yer alan nakiller Ebû Nasr'ın *Garâib* isimli eserinden alınmış olabilir. Zira yapılan nakiller incelendiğinde bunların miras konusunda karşılaşılabilecek kelimenin sözlük anlamıyla nadir konular olduğu, bizim burada kastettiğimiz ıstılahî anlamda *Nevâdir* mesaili olmadığı anlaşılmaktadır.

Kâtib Çelebi'nin *Nevâdir* adını taşıyan tüm fıkıh kitaplarını aynı başlık altında toplayıp aralarında hiçbir ayırım yapmaması lügavî anlamdaki *Nevâdir* kitaplarıyla bizim burada bahsettiğimiz ıstılahî anlamdaki *Nevâdir* kitapları arasında bir fark görmediği veya ilgili yerde dikkate almadığı izlenimini uyandırmaktadır. Buna göre Kâtib Çelebi'nin *Nevâdir* sahipleri arasında gösterdiği Ebû Nasr'ı *Nevâdir* râvilerinden olmaması sebebiyle bu listeden çıkarıp onun yerine daha evvel adını zikrettiği Şeybânî'nin *Nevâdiru's-sıyâm*'ını koyduğumuzda Hanefî mezhebinden 10 tane *Nevâdir* eseri zikretmiş olmaktadır.

Şah Veliyyullah ed-Dihlevî (ö. 1176/1762) ve Yeni Bir Mesail Tasnifi

Şah Veliyyullah *İkdü'l-cîd fî ahkâmi'l-ictihâd ve't-taklîd* isimli eserinde “Mezhepte müctehid” başlığı altında Hanefî mezhebinin mesailini fetvaya konu olması açısından dört kısma ayırarak mesaili yer aldığı eserden çok üzerinde oluşan ittifak ve fıkıhın temel ilkeleri ile uyuşması açısından ele almaktadır. Şah Veliyyullah'ın “Muhakkik fakihlerin nezdinde kural budur” diyerek verdiği dört kısım mesail şöyledir:

1. *Zâhiru'l-mezheb* olarak kabul gören mesail: Bu tür mesail, temel ilkelere (el-usûl) uymasa da her zaman kabul edilir.
2. Ebû Hanîfe ve iki talebesi Ebû Yûsuf ve Şeybânî'den gelen şaz (*Nevâdir*) rivayetler: Bunlar sadece temel ilkelere uyduğu zaman kabul edilir.
3. Müteahhirînin tahrîc ettiği üzerinde ittifak oluşmuş mesail: Fetva her zaman bu tür mesaile uygun olarak verilir.
4. Müteahhirînin tahrîc ettiği üzerinde ittifak oluşmamış mesail: Bu tür mesail fıkıhın temel ilkelerine ve selefin benzer görüşlerine kıyas edilip uygunsa kabul edilir; değilse reddedilir.⁴⁵

Leknevî, *el-Câmiu's-sağîr* üzerine yazdığı *en-Nâfiü'l-kebîr* isimli şerhin başında klasik üçlü tasnifi verdikten sonra Şah Veliyyullah'ın bu taksimini de zikretmiştir.⁴⁶ Şah Veliyyullah'ın mesaile yönelik bu taksimi ilk bakışta farklı gibi görünse de aslında birinci

⁴⁵ Şah Veliyyullah, *İkdü'l-cîd*, s. 52.

⁴⁶ Bk. Leknevî, *en-Nâfiü'l-kebîr*, s. 19. Leknevî, üçlü ve dörtlü mesail tasniflerini aktardıktan sonra kendisi, Hanefî mezhebi ile sınırlı kalmadan tüm fıkıh mesailini şer'î delillere uygunluğunu dikkate alarak beşli bir tasnife tabi tutmuştur. Bk. Leknevî, *en-Nâfiü'l-kebîr*, s. 22-23

kısımda *Zâhiru'r-rivâye*'nin ittifak edilen mesailini, ikinci kısımda şaz olarak nitelendirdiği Gayru *Zâhiru'r-rivâye* mesailini, üçüncü ve dördüncü kısımda da mezheb müntesiplerinin fetvalarını zikrettiği görülmektedir.

Netice itibariyle bu dörtlü mesail tasnifi Kınalızâde'nin yapmış olduğu üçlü mesail tasnifi ile örtüşmekte olup⁴⁷ sadece fetva verilirken üzerinde ittifak edilen mesail ile ihtilaf edilen mesail arasında bir ayırım yapmak gerektiği noktası üzerinde yoğunlaşmış olması açısından Kınalızâde'nin tasnifinden ayrılmaktadır.

C. Modern Dönemde *Nevâdir* Eserleri Hakkında Bilgi Veren Bazı Kaynaklar

Modern dönem kaynaklarından önemli gördüğümüz bazı Arapça ve Türkçe çalışmaların Hanefî mezhebinin mesail tasnifi ve *Nevâdir* eserlerine dair geç dönem kaynaklarından farklı olarak verdikleri bilgiler ve değerlendirmesi aşağıda yer almaktadır.

Hanefî mezhebinin yaygın olduğu Hindistan'da konu hakkında çalışma yapanlardan Ali Ahmed en-Nedvî, Şeybânî'nin kitaplarını üçe ayırıp *Zâhiru'r-rivâye*, *Zâhiru'r-rivâye* mertebesinde olanlar ve *Gayru zâhiri'r-rivâye* şeklinde bir tasnifte bulunmuştur.⁴⁸ Nedvî klasik *Zâhiru'r-rivâye* ve *Gayru zâhiri'r-rivâye* taksimine “*Zâhiru'r-rivâye* mertebesinde olanlar” adıyla bir üçüncüsünü ekleyerek bu bölüme üç kitabın girdiğini söylemiştir: Şeybânî'nin İmam Mâlik'ten yaptığı *Muvatta* rivayeti, *Kitâbu'l-hücce alâ ehli'l-Medîne*'si ve *Kitâbu'l-âsâr*'ı.⁴⁹ Nedvî böyle bir kısmı oluşturmaya bu kitapların meşhur olması ve aynı zamanda bu eserlerin fıkıh yönünden çok hadis yönünün ağır basmasından kaynaklanan değerini gerekçe göstererek bu kitapları mütalaa eden kişinin Şeybânî'nin mutlak müçtehit olduğunu göreceğini ifade etmektedir.⁵⁰

⁴⁷ Taki el-Osmânî de her iki taksim arasında önemli bir fark olmadığını ifade etmektedir (bk. Râşidî, *Misbâh*, s. 260-61). Mezheb içi tercih konusunu ele aldığı çalışmasında Seyit Mehmet Uğur da Dihlevî'ye ait bu taksimin klasik üçlü tasnife yakın olduğunu söylemektedir. Bk. Uğur, *Hanefîlerde Mezhep İçeriği Tercih ve Usûlü*, s. 230 (dipnot 10).

⁴⁸ Bk. Nedvî, *el-Kavâid ve'd-davâbit* s. 46-49; a.mlf., *İmam Muhammed*, s. 92-93.

⁴⁹ Nedvî, *İmam Muhammed*, s. 93

⁵⁰ Bk. Nedvî, *İmam Muhammed*, s. 142.

Osmânî, Nedvî'nin “*Zâhiru'r-rivâye* mertebesinde olanlar” diyerek *Zâhiru'r-rivâye*'ye ilhak ettiği söz konusu üç eserin her ne kadar Şeybânî'den rivayeti meşhur olsa da bunların mezheb mesailini beyan etmek için telif edilmiş kitaplar olmadığını, Hanefî fakihlerinin de muhtemelen bu sebeple mezkûr eserleri ne *Zâhiru'r-rivâye* ne de *Gayru zâhiri'r-rivâye* zikrettiklerini belirterek bu eserlerin tasnif dışı bırakılması gerektiğini belirtmiştir.⁵¹

Nedvî *Gayru zâhiri'r-rivâye* kitaplarını saydığı üçüncü bölümde ise 7 tane kitap ismi sayar, bunlar: *Ziyâdâtü'z-ziyâdât*, *Kitâbu'l-Kesb*, *Nevâdir* eserleri, *Rakkiyyât*, *Keysânîyyât*, *Cürcânîyyât* ve *Hârûnîyyât* isimli eserlerdir. Nedvî en meşhur *Nevâdir* eseri olarak şu altısını saymıştır: *Nevâdiru Muhammed b. Semâa*, *Nevâdiru İbrahim b. Rüstem*, *Nevâdiru Hişâm*, *Nevâdiru Ebî Süleyman*, *Nevâdiru Muallâ b. Mansûr* ve *Nevâdiru Dâvûd b. Rüseyd*.⁵²

Pakistan ulemasından Muhammed Takî el-Osmânî'nin büyük oranda İbn Abidin'e ait *Şerhu Ukûdi resmi'l-müftî* isimli eserden özetle hazırlamış olduğunu söylediği⁵³ *Usûlü'l-iftâ ve âdâbuh* isimli eserde de mesail tasnifine dair özel bir bölüm vardır. Osmânî burada geç dönemin klasik üçlü mesail tasnifi aktarmış, ilk kısımda *Zâhiru'r-rivâye*'ye eserleri ve şerhleri hakkında geniş bilgi vermiş, ikinci kısımda *Nevâdir* eserlerinden bahsetmiş ve son kısımda da klasik tasnifte olduğu gibi fetâvâ ve vâkiât mesailini içeren eserlere değinmiştir.⁵⁴ Ayrıca tüm bu kısımlar ve altında yer alan bazı kitaplar hakkında tartışılan meselelere de kısaca değinmiştir. Örneğin *Mesâilü'l-Usûl* ile *Zâhiru'r-rivâye* arasında bir fark olup olmadığı konusunu yorum yapmadan İbn Abidîn'den aktarmış,⁵⁵ *Ziyâdât* ve *Ziyâdâtü'z-ziyâdât* isimli eserlerin hangi eserin tekmilesi olduğu tartışmasında Ebu'l-Vefâ el-Efgânî'nin söylediklerini aktararak eserin *el-Câmiu'l-kebîr* üzerine ziyade olduğunu söylemiş,⁵⁶ yukarıda geçtiği üzere Nedvî'nin taksimini eleştirip kabul etmemiş,⁵⁷ *Nevâdir* mesaili ile ilgili ikinci kısımda bu tür mesail ile fetva verme konusu üzerinde durmuştur.⁵⁸

⁵¹ Osmânî, *Usûlü'l-iftâ*, s. 139.

⁵² Bk. Nedvî, *İmam Muhammed*, s. 146-49.

⁵³ Osmânî, *Usûlü'l-iftâ*, s. 5.

⁵⁴ Bk. Osmânî, *Usûlü'l-iftâ*, s. 112-45.

⁵⁵ Bk. Osmânî, *Usûlü'l-iftâ*, s. 115.

⁵⁶ Bk. Osmânî, *Usûlü'l-iftâ*, s. 130.

⁵⁷ Bk. Osmânî, *Usûlü'l-iftâ*, s. 139.

⁵⁸ Bk. Osmânî, *Usûlü'l-iftâ*, s. 141-45.

Osmanî Kınalızâde'nin risalesinden bu yana klasik mesail tasnifini veren tüm eserlerde üçüncü kısımda bahsedilen fetâvâ ve vâkıât eserleri arasında sayılan ve önce *Zâhiru'r-rivâye* sonra *Nevâdir* ve sonra da fetâvâ mesailini birbirine karıştırmadan ayrı ayrı zikrettiği için kendisinden sitayişle bahsedilen Radyüddin es-Serahsî'ye ait *el-Muhît* isimli eserin bu özelliğe sahip olmadığını aslında bu özelliğin *el-Muhîtü'l-Burhânî*'ye ait olduğunu iddia etmektedir. Buna gerekçe olarak da *el-Muhîtü'l-Burhânî*'nin mukaddimesinde geçen ifadeleri ve bu kitabı tahkik eden Naîm Eşref'in *el-Muhîtü'r-Radavî*'nin eline geçen bir kısmını mütalaa sonucu eserin zikredilen özellikte olmadığı yönündeki açıklamasını getirmektedir.⁵⁹ İki eser arasında yaptığımız karşılaştırma neticesinde *el-Muhîtü'r-Radavî*'nin Kınalızâde ve ondan nakille aynı bilgileri verenlerin dediği özellikte olduğu; Osmanî ve Naîm Eşref'in ise eseri tam olarak incelemeden erken bir karar verdikleri anlaşılmıştır. Nitekim Radyüddin es-Serahsî eserin başında kitapta önce *Mebsutât (el-Asl)*'in meselelerine, sonra *Nevâdir* mesailine, sonra *el-Câmiu'l-kebîr* mesailine ve son olarak da *Ziyâdât*'in mesailine yer verdiği bildirir.⁶⁰ Ayrıca kitabın içinde sık sık en-*Nevâdir*, *el-Câmî*, *ez-Ziyâdât* şeklinde başlıklar gelip altında ilgili kitaplardan yapılan nakiller yer almaktadır.⁶¹ *el-Muhîtü'l-Burhânî*'de ise bu şekilde bir başlıklar bulunmamaktadır.

Osmânî'nin fetva usulü derslerinde imla ettirdiği notlardan istifadeyle talebesi Muhammed Kemâleddin Ahmed er-Râşidî'nin hazırladığı *el-Misbâh fî resmi'l-müftî ve menâhici'l-iftâ* isimli eserde de konuyla ilgili hemen aynı bilgiler yer almaktadır. Bir önceki eserden farklı olarak dipnotlarda metinde geçen kişi ve kitaplar hakkında detaylı bilgi verilmiş, örneğin Kâtib Çelebi'den nakille *Nevâdir* eserlerinin dokuz olduğu aktarılıp isimleri zikredilmiş,⁶² Dihlevî ve Leknevî'nin dördü ve beşli mesail tasnifi verilerek klasik üçlü tasniften farkları üzerinde durulmuştur.⁶³

⁵⁹ Bk. Osmânî, *Usûlü'l-iftâ*, s. 148.

⁶⁰ Bk. Radyüddin es-Serahsî, *Muhît*, Millet Ktp. Feyzullah Efendi, vr. 1^b. (بدأت كل باب بمسائل المبسوطات لما أنها أصول) مبينة وأردفتها بمسائل النواذر لما أنها من أصول المسائل منزوعة ثم عقبها بمسائل الجامع لما أنها من زبدة الفقه مجموعة ثم ختمتها بمسائل (الزيادات لما أنها على فروع الجامع مزيدة)

⁶¹ Örnek olarak bk. Radyüddin es-Serahsî, *Muhît*, Millet Ktp. Feyzullah Efendi, vr. 4^a, 4^b, 5^a, 5^b, 7^b, 8^a, 10^a, 11^a, 17^a, 23^a, 23^b, 25^b, 37^b, 51^a, 55^b, 56^b, 57^b, 61^a, 62^b, 64^a, 70^a, 71^a, 71^b, 81^a, 83^b, 84^a, 85^a, 85^b.

⁶² Bk. Râşidî, *Misbâh*, s. 255.

⁶³ Bk. Râşidî, *Misbâh*, s. 260-278.

Geride zikrettiğimiz Arapça eserlerin hepsinde Kınalızâde'nin konuya dair yazdığı risalede ortaya koyduğu klasik üçlü tasnif esas alınmıştır. Bu eserlerde *Usûl* ile *Zâhiru'r-rivâye*'nin *Nevâdir* ile de *Gayru zâhiri'r-rivâye*'nin eş anlamlı gösterilmesi, *Nevâdir* eserlerinin birçoğunun zikredilmemesi, Şeybânî'ye ait olmayan *Cürcâniyyât* ve *Hârûniyyât* gibi eserlerin kendisine nispet edilmesi gibi erken dönem kaynaklarındaki bilgilerle uyuşmayan ve tezin özellikle ilk bölümünde dile getirilen belli başlı tartışmaya açık hususlar yer almaktadır. Zikredilen bu hususların birçoğu konu hakkında bilgi veren Türkçe kaynaklar için de geçerlidir. Aşağıda bu kaynaklardan bazılarının değerlendirmesini yer almaktadır.

Eyyüp Said Kaya'nın konuya dair yazmış olduğu *DİA*'daki "Nâdiru'r-rivâye" maddesi *Nevâdir* eserleri üzerine şu ana kadar yapılmış tek müstakil çalışma özelliğine sahiptir. Kaya ilgili maddede *Nevâdir*lerin tanımını verdikten sonra Kınalızâde'nin tanım, tespit ve tasnifine benzer açıklamalar yapmakla birlikte *Nevâdir*lerin tasnifine dördüncü bir kısım eklemiştir. Kaya'nın üçüncü ve dördüncü kısımda yer alan eserler hakkında yaptığı tanımlar *Nevâdir*lerin erken dönemdeki anlam ve mahiyetine daha uygun olmakla birlikte *Nevâdir* eserleri, sahipleri ve bu eserlerin içeriğine dair maddede yer alan bazı bilgilerin yeniden değerlendirmeye tabi tutulması gerekmektedir. Kaya Kınalızâde'nin üç olarak belirlediği *Nevâdir* çeşitlerine bir dördüncüsünü ekleyerek *Nevâdir* kapsamına giren eserleri şu dört kısımda incelemiştir:

Kaya, ilk kısımda Şeybânî *Zâhiru'r-rivâye* dışında kalan eserlerine yer vermiş ve bunları *Nevâdir*'den saymıştır. Kaya'nın bu kısımda Kınalızâde gibi *Nevâdir*lerden saydığı *Keysânîyyât*, *Hârûniyyât*, *Cürcâniyyât* ve *Rakkiyyât*'ın *Nevâdir* eseri olmadığını, *Hârûniyyât* ile *Cürcâniyyât*'ın kendisi bile ait olmadığı tezde Kınalızâde'nin tasnifinin verildiği yerde açıklanmıştır. Kaya bu kısma Kınalızâde'den farklı olarak Şeybânî'nin temel fıkıh konularıyla alakalı olmayan *el-Kesb*, *Kitâbu'l-Âsâr* ve *el-Hücce alâ ehli'l-Medîne* kitaplarını da eklemiştir. Tezde *Gayru zâhiri'r-rivâye* başlığı altında açıklanacağı üzere bu eserlerin erken ve geç dönemde *Nevâdir* veya *Gayru zâhiri'r-rivâye*'den sayıldığına dair bilgi yoktur. Yine orada geçtiği üzere bu eserler, fıkıhın *kitabu's-salât* ile başlayıp *kitabu'l-ferâiz* ile biten temel konularına dair yazılmadığı için, erken ve geç döneme uygun olarak, tasnif dışı bırakılması uygun görülmüştür.⁶⁴

⁶⁴ Nedvî'nin, Şeybânî'ye nispetinde şüphe olmadığı için, bu eserlerin *Zâhiru'r-rivâye*'den sayılması gerektiği görüşünde olduğu ve bu görüşün Osmânî tarafından eleştirildiğini yukarıda söz konusu çalışmalardan bahsederken belirtmiştik.

Kaya “Ebû Hanîfe’nin Şeybânî dışındaki talebelerine ait eserler” başlığını verdiği ikinci kısımda Kınalızâde’nin taksiminde üçüncü kısımda yer alan Ebû Yûsuf’un *Emâlî*’si ve Hasan b. Ziyâd’ın *Mürecced*’i gibi eserleri zikretmiştir. *Emâlî*lerin erken dönemde *Nevâdir*lerden sayılmadığı, Hasan b. Ziyâd’ın eserlerinin ise kendisinin mezhebin temel mesailini içeren *Usûl*’de görüşleri bulunmadığı için mesail tasnifine dahil edilmediği tezin ilgili yerinde açıklanmıştır. Dolayısıyla burada zikredilen eserlerin hiçbiri *Nevâdir* kapsamına girmemektedir. Sadece mezheb imamlarının bu eserler içinde yer alıp *Usûl*’de geçmeyen görüşlerini *Nevâdir* mesaili olarak addedip bunları tezde yer alan “*Nevâdir* Mesaili İçeren Eserler” kategorisine alabiliriz. Nitekim Kaya dördüncü kısımda “Ayrıca gerek nevâdir müelliflerinin gerekse onlarla aynı tabakaya mensup diğer Hanefî müelliflerinin nâdirü’r-rivâyeyi bir araya getirme amacını taşımayan eserlerinde bu sınıfa girebilecek kayıtların bulunduğu anlaşılmaktadır.” diyerek bazı kitaplarda yer alan görüşlerin *Nevâdir* kabilinden olabileceğini söylemiştir. Bize göre doğru olan, bu eserlerin de içlerinde yer alan bu tür *Nevâdir* kabilinden görüşler sebebiyle dördüncü kısımda zikredilmesidir.

Kaya’nın “Hanefî mezhebinin üçüncü tabakasına mensup fakihler tarafından, Ebû Hanîfe ve talebelerine ait olup Şeybânî’nin telif ettiği başlıca metinlerde yer almamış görüşleri bir araya getirmek amacıyla kaleme alınan eserler” başlıklı üçüncü kısımda verdiği tanım ve *Nevâdir* başlığını taşıdığını söyleyerek zikrettiği eserler erken dönemde *Nevâdir* adı verilen eserleri karşılamakla birlikte zikrettiği *Nevâdir* eserleri eksiktir. Kaya bu kısımda şu 10 kişiye ait eserleri *Nevâdir*ler arasında saymaktadır. Muallâ, İbn Semâ‘a, Dâvûd b. Rüşeyd, İbn Şücâ‘, Ebû Süleyman el-Cüzcânî, Ali b. el-Ca‘d, Hişâm b. Ubeydullah, İbrahim b. Rüstem, İsa b. Ebân ve Bişr b. Velid.⁶⁵ Kâtib Çelebi ile hemen aynı *Nevâdir* isimlerini veren Kaya, bu listeye İsa b. Ebân’ın *Nevâdir*’ini eklerken Ali b. Yezîd’in *Nevâdir*’ini atlamış ve toplamda Kâtib Çelebi gibi 10 *Nevâdir* eseri saymıştır. Burada zikredilen *Nevâdir* eserleri ile bunların mahiyetine dair yapılan açıklamalarda bazı müsamaha içeren ifadeler bulunmaktadır. Örneğin *Nevâdiru Muallâ*’da yer alan Ebû Yûsuf’un görüşleri için “büyük ölçüde Muallâ’nın hocasına sorduğu soruların cevapları olarak zikredilmektedir” denilmektedir. Tezde *Nevâdiru Muallâ*’dan bahsedeceğimiz yerde de görüleceği üzere Muallâ’nın soruları kitap önemli bir yer tutmakla birlikte kitap büyük ölçüde bu sorulardan oluşmaz. Aynı durum “Hasan b. Ziyâd’ın görüşlerini rivayet etmekle şöhret bulan İbnü’s-Selcî *en-Nevâdir*’inde ağırlıklı olarak hocasının görüşlerine

⁶⁵ Bk. Kaya, “Nâdirü’r-rivâye”, s. 279.

yer vermiştir” sözü için de geçerlidir. Bu eserde yer alan Ebû Yûsuf ve Ebû Hanîfe’nin görüşleri bazen Ebû Yûsuf’un talebesi Hasan b. Ebî Mâlik kanalıyla, bazen de doğrudan nakledilmektedir. İbnü’s-Selcî Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf’a talebelik etmediği için onlardan doğrudan yapmış olduğu nakiller Hasan b. Ziyâd kanalıyla olabilir ama kitapta mevcut verilere göre Hasan b. Ziyâd’ın görüşleri yer almaz.⁶⁶ İlgili yerde İsmâ b. Yûsuf el-Belhî’ye nispet edilen *Nevâdir* eseri de tespit edilememiştir.⁶⁷

Kaya, “Nevâdir müellifleriyle aynı dönemde yaşayan bazı fakihlerin Ebû Hanîfe’nin talebelerinden aktardıkları, fakat müstakil bir metin haline getirip getirmediikleri bilinmeyen rivayetler” başlığını verdiği dördüncü ve son kısımda, Hanefî mezhebi kaynaklarında mezheb imamlarından yaptıkları *Nevâdir* kabilinden bazı rivayetleri bulunan kişilere örnek verdikten sonra, “nevâdir müellifleri ile onlarla aynı tabakaya mensup diğer Hanefî fakihlerin *Nevâdir* rivayetlerini bir araya getirme amacını taşımayan eserlerinde bu sınıfa girebilecek kayıtların bulunduğunu” sözlerine eklemektedir. Burada zikredilen isimler içinde yer alan Bişr b. Muallâ’nın kim olduğu tespit edilememiştir. Serahsî’nin *Mebsût*’unda⁶⁸ Ebû Yûsuf’tan yaptığı bir nakilde adı geçen bu kişi *Mebsût*’tan alındığı ifade edilerek Kuraşî’nin *Cevâhir*’inde de⁶⁹ geçmektedir. Bize göre *Mebsût*’ta geçen bu ifadenin doğrusu “Bişr ve Muallâ” olmalıdır. Zira Ebû Yûsuf’un Bişr ve Muallâ isminde iki meşhur talebesi olduğu halde Bişr b. Muallâ isminde bir talebesi tespit edilememiştir. Aynı rivayetin *el-Muhîtü’l-Burhânî*’de “Bişr ve Muallâ” şeklinde geçmesi⁷⁰ bizim bu kanaatimizi destekler. Maddede aynı yerde geçen Hasan b. Mâlik’in doğru ismi de Hasan b. Ebî Mâlik olup kendisi Ebû Yûsuf’un talebesidir.⁷¹ Ayrıca Amr b. Mehr b. Müheyr’in doğru ismi de Amr veya Ömer b. Müheyr veya Mihrân olup kendisi meşhur Hanefî fakihi Hassâf’ın babasıdır.⁷²

⁶⁶ Muhammed b. Şucâ es-Selcî’nin hayatı ve *Nevâdir*’i için bk. s. 145.

⁶⁷ İsmâ b. Yûsuf’un *Nevâdir*’i olduğuna dair bilginin kaynağını daha evvel Kaya’ya yazılı olarak soran Yılmaz, Kaya’nın kendisine yazılı olarak ifade ettiği üzere “maddenin ham halinde böyle bir bilgiye yer vermediğini” aktardıktan sonra, bu yanlış bilginin maddenin müellifinden kaynaklanmayan editoryal bir müdahalenin neticesi olabileceğini söylemektedir. Bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 56 (dipnot).

⁶⁸ Serahsî, *Mebsût*, IV, 163.

⁶⁹ Kuraşî, *Cevâhir*, I, 451.

⁷⁰ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü’l-Burhânî*, II, 420.

⁷¹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 162.

⁷² Bk. Kuraşî, *Cevâhir*, I, 230; Öztürk, “Hassâf”, s. 395.

Okan Kadir Yılmaz, *İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri* isimli çalışmasının ilgili bölümünde geç ve modern dönem çalışmalarından farklı olarak 18 *Nevâdir* eseri tespit etmiş ve bunları Ebû Yusuf'un *Nevâdirleri*, Şeybânî'nin *Nevâdirleri* ve diğer *Nevâdirler* şeklinde üçe ayırmıştır.⁷³

Nevâdir eserleri hakkında Yılmaz'ın yaptığı tespit ve tasnif bizim yaptığımız tespit ve tasnife yakın olmakla birlikte bazı yönlerden farklılıklar arz etmektedir. Detayları tezde yeri geldikçe verilecek olan bu farkları tespit ve tasnif açısından ikiye ayırabiliriz:

Yılmaz'ın tespitine göre diğer *Nevâdir*lerin birer bölümü olarak gösterilen *Nevâdiru's-salât*, *Nevâdiru'z-zekât* ve *Nevâdiru's-savm*⁷⁴ bizim tespitimize göre Şeybânî'ye ait olup, ileride gelecek tasnifte bu üçüne ayrı birer *Nevâdir* olarak yer verilmiştir. Yılmaz'ın *Nevâdiru's-salât* ve *Nevâdiru's-savm*⁷⁵ ismiyle Ebû Süleyman'a nispet ettiği eserler de tespitimize göre Şeybânî'nin aynı isimli *Nevâdir* eserleri olup, bunlar aynı isimle yazılmış iki ayrı *Nevâdir* veya Ebû Süleyman'a ait *Nevâdir*'in ilgili bölümleri değildir.

Yine Yılmaz'ın Şeybânî'nin *Nevâdirleri* arasında gösterdiği Muhammed b. Humeyd rivayeti aslında aynı kişinin Şeybânî'den yaptığı *Emâlî* rivayeti olup bu eserin adının geçtiği *Ecnâs*'ın neşrinde esas alınan yazma nüshalardaki bir hatadan naşı matbu nüshada *Nevâdir* olarak geçmiştir. Yılmaz da matbu nüshadaki bu yanlış ifadeye güvenerek Muhammed b. Humeyd'in Şeybânî'den *Nevâdir* rivayet ettiği sonucuna varmış ve Şeybânî'nin *Nevâdirleri* arasında bu esere de yer vermiştir. Yine Yılmaz'ın *Nevâdirler* arasında saydığı el-Fazl b. Gânim ile Şuayb b. Süleyman'ın *Nevâdirleri* müelliflerine nispeti noktasında kesin bir bilgi olmaması sebebiyle nispeti şüpheli *Nevâdirler* arasında sayılmıştır.

Son bir fark, kaynaklarda hiçbir râviye nispet edilmeden doğrudan *Nevâdiru Ebî Yûsuf* diye anılan bir *Nevâdir* daha bulunmaktadır. Bu eser Ebû Yûsuf'un *Nevâdirlerini* toplayan ayrı bir çalışma olabileceği gibi kendisinden nakledilen *Nevâdir* mesaili arasında meşhur oldukları için hiçbir râviye nispet edilmeden aktarılmış mesail de olabilir. Tezde bu *Nevâdir*'i de ayrı bir eser olarak değerlendirmeyi tercih ettik ve *Nevâdir* eserleri arasında ona da yer verdik.

⁷³ Bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 60-66, 112-130.

⁷⁴ Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 126.

⁷⁵ Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 125.

*Nevâdir*lerin tasnifinde ise *Nevâdir* mesaili rivayet edilen mezheb imamları esas alınmıştır. Yılmaz'ın tasnifinden farklı olarak Şeybânî, Ebû Yûsuf, Züfer ve İbn Mukâtil'in *Nevâdir*leri şeklinde dördü bir tasnif tercih edilmiştir. Yılmaz'ın tasnifinde diğer *Nevâdir*ler arasında gösterilen Muhammed b. Mukâtil'in *Nevâdir*'i⁷⁶ kendisi adına açılan *Nevâdir* başlığı altında, Muhammed b. Şücâ' es-Selcî'nin *Nevâdir*'i de⁷⁷ her ne kadar doğrudan Ebû Yûsuf'un öğrencisi olmasa da eserinde ondan yaptığı dolaylı nakiller sebebiyle Ebû Yûsuf'un *Nevâdir*leri arasında gösterilmiştir.

Bu şekilde bir tasnif tezde verdiğimiz *Nevâdir* tanımına da uygundur. Zira tezde yapmış olduğumuz tanıma göre *Nevâdir*: mezheb imamlarının *Usûl*'de geçmeyen görüşleri ve bu görüşleri bir araya getirmek için talebeler tarafından telif edilen eserlerdir. Bunun tek istisnası *Nevâdir*'in tanımında geleceği üzere Muhammed b. Mukâtil'in *Nevâdir*'idir. Onun kayıp durumdaki *Nevâdir*'inde, eldeki yetersiz verilere göre, sadece kendisinin görüşleri bulunmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla Hanefî mezhebi üçüncü tabaka fakihlerinin en önemli simaları arasında yer alan İbn Mukâtil'in görüşleri de mezhebde bir tür *Nevâdir* kabul edilerek bu isimle bir araya getirilmiştir. Aslında *Nevâdir*lerde mezheb imamları dışında ictihad yönüyle öne çıkmış bazı mezheb müntesiplerinin görüşlerine de yer verilmesi az da olsa rastlanan bir durum olup İbn Mukâtil dışında, İsa b. Ebân ile İbn Şücâ'ın *Nevâdir*lerinde mezheb imamlarının görüşlerinin yanı sıra kendi görüşleri de geçebilmektedir. Daha sonraları “nevâzil”, “fetâvâ”, “vâkıât” gibi kavramlarla anılacak olan bu tür mesailin mezhebin üçüncü tabaka fakihleri arasında *Nevâdir* diye isimlendirilmesi, bu kavramların önceleri *Nevâdir* ile aynı anlamda kullanıldığına, *Nevâdir* ile “nevâzil”, “fetâvâ”, “vâkıât” kavramları arasındaki ayrışmanın daha sonra başladığına işaret etmektedir.

Şeybânî'nin *Asl*'ını neşreden Mehmet Boynukalın, kitaba yazdığı Şeybânî'nin hayatı, eserleri, *Asl*'ın nüshaları, râvileri, eserin usûlü fıkıh açısından değerlendirilmesi gibi birçok konuda önemli bilgiler içeren mukaddimede *Keşfü'z-zunûn*'dan nakille Hanefî mezhebinin klasik üçlü mesail tasnifine de yer vermiştir.⁷⁸ Mukaddimede ayrıca *Asl*'ın bazı nüshalarında yer alan *Nevâdir* rivayetleri üzerinde durulup bunların kitabın aslından olmadığı belirtilmiştir.⁷⁹

⁷⁶ Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 127.

⁷⁷ Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 130.

⁷⁸ Bk. Boynukalın “Mukaddime” (*Asl* içinde) s. 39-40.

⁷⁹ Bk. Boynukalın “Mukaddime” (*Asl* içinde) s. 58, 125, 130, 132.

Mürteza Bedir'in *Buhara Hukuk Okulu*'u klasik üçlü mesail tasnifine yer veren bir diğer önemli çalışmadır.⁸⁰ Bedir klasik mesail tasnifinin ortaya çıkışı; bunda etkin olan amiller⁸¹ ve *Zâhiru'r-rivâye* kitaplarının tamamının Şeybânî'ye ait olması⁸² gibi önemli konular üzerinde durarak bu klasik tasnifin Orta Asya ve Horasan Hanefî fakihleri arasında çıktığını dile getirmektedir.⁸³ Boynukalın ve Bedir'in çalışmaları yukarıda ifade edilen yönlerden önemli bilgiler sunmakla birlikte *Nevâdir* ve *Emâlî* eserleri, bunların tespit, tasnif ve râvilerinin kim olduğu, Şeybânî'ye nispet edilen yanlış *Nevâdir* eserleri gibi tezde ele alınan konularda klasik tasnife bir katkı, eleştiri veya yorum getirmemektedirler.

Murat Şimşek'in, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik* isimli çalışması klasik üçlü tasnife yer veren diğer bir eserdir. Şimşek, "Tabakât Literatürü Bağlamında Hanefîlik: Kefevî Örneği" başlığı altında Kefevî'nin Hanefî mezhebinde ele alınan meseleleri üçe ayırdığını söyleyerek klasik üçlü tasnifi vermiştir.⁸⁴ Şimşek'in Kefevî'den naklettiği tasnif tezin ilgili yerinde ifade edildiği üzere Kınalızâde'nin risalesinde yer alan ifadelerin bir tekrarı olmakla birlikte Şimşek, Kefevî'nin ikinci kısımda zikrettiği mesaile "Mesâilî'l-mezâhib" adını verdiğini söylemektedir.⁸⁵ Oysaki Kefevî ilgili yerde söz konusu mesail için "Mezheb mesailinin ikinci tabakası *Gayru zâhiru'r-rivâye*'dir" ifadesini kullanmaktadır.⁸⁶ Dolayısıyla Şimşek'in "Kefevî'nin ikinci bölümü doğrudan *nâdiru'r-rivâye* diye isimlendirmeyip, *zâhiru'r-rivâye* dışındaki meseleleri *mesâilî'l-mezâhib* diye nitelemesi oldukça dikkat çekicidir" ifadesi metnin yanlış anlaşılmasından kaynaklanan bir kalem sürçmesi olsa gerektir.⁸⁷

Şimşek, mesail tasnifinin üçüncü kısmında Kefevî'nin, Radıyyüddin es-Serahsî'nin *Muhîl* ile alakalı olarak yaptığı açıklamasını aslında İbn Mâze'nin *el-Muhîtu'l-Burhânî*'sinin

⁸⁰ Bk. Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, s. 76 -77

⁸¹ Bk. Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, s. 52-53, 70.

⁸² Bk. Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, s. 84-87.

⁸³ Bk. Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, s. 52-54.

⁸⁴ Bk. Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*, s. 154-58.

⁸⁵ Bk. Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*, s. 155.

⁸⁶ Bk. Kefevî, *Ketâib*, I, 405. (والطبقة الثانية من مسائل المذهب هي غير ظاهر الرواية)

⁸⁷ Şimşek'in, matbu *Ketâib* nüshasından aktardığı *mesâilî'l-mezâhib* ifadesi eserin yazma nüshasında *mesâilî'l-mezheb* şeklinde, mezheb kelimesinin tekil haliyle geçmektedir (bk. Kefevî, *Ketâib*, 73^a). Kanaatimizce doğru olan da budur. Zira Kefevî ilgili yerde mezheblerin değil Hanefî mezhebinin mesailinden bahsetmektedir.

bu nitelikte olduğunun son araştırmalarda ortaya çıktığını söyleyerek eleştirmiştir. Şimşek'in söz konusu esere bakmadan Osmânî'ye güvenerek varmış olduğu bu neticenin doğru olmadığı yukarıda Osmânî'nin eseri incelenirken açıklanmıştı. Bununla birlikte Şimşek, *Müntekâ*'nın *Nevâdir* mesailini bir metinde toplamak için telif edildiğini ifade ettiği halde Kefevî'nin aynı eseri birinci tabakadaki *Mesâilü zâhiru'r-rivâye*'den saymasını da eleştirmemiştir.⁸⁸ Bu duruma dikkat çekmemesi Kefevî'den aktardıkları ile kendi ifadeleri arasında bir çelişkiye sebebiyet vermiştir.

Seyit Mehmet Uğur, *Hanefîlerde Mezhep İçi Tercih ve Usûlü* isimli çalışmasında “Mesail Merkezli Tercih İlkeleri” başlığı altında mesail tabakasının hem muhteva hem de kavram olarak ortaya çıkış sürecinin ayrı bir çalışmayı gerektirdiğini ifade ederek⁸⁹ bu tasnif hakkında kısaca bilgi vereceğini söylemiş ve ardından Hanefî mezhebinin klasik mesail tasnifini aktarmıştır.⁹⁰ Uğur Hanefî mezhebinde kabul gören bu üçlü mesail taksimi yanında yukarıda geçen Şah Veliyyullah'ın dörtlü ve Leknevî'nin beşli taksimine de atıf yapıp bunların üçlü taksim kadar yaygınlık kazanmadığını da ifade etmiştir.⁹¹

Uğur, klasik mesail tasnifinden bahsettiği ilgili yere düştüğü dipnotta⁹² bazı araştırmacılar tarafından bu üçlü mesail taksiminin ilk kez Kınalızâde ve onun çağdaşı Kefevî tarafından zikredildiğinin öne sürüldüğünü dile getirdikten sonra Kınalızâde'nin eserinde bu taksimin üçüncü kısmını oluşturan fetâvâ ve nevâzil mesailinin yer almadığını gerekçe göstererek tespit edebildiği kadarıyla üçlü mesail taksimine ilk yer veren kişinin Temîmî olduğunu söylemiştir. Oysa bu klasik üçlü tasnif Kınalızâde'nin *Tabakâtü'l-mesâil* isimli risalesinde ve Kefevî'nin, *Ketâib*'inde mesail tabakasıyla ilgili bölümünde geçmektedir.

⁸⁸ Bk. Kefevî, *Ketâib*, I, 405; Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*, s. 155.

⁸⁹ Bk. Uğur, *Hanefîlerde Mezhep İçi Tercih ve Usûlü*, s. 229.

⁹⁰ Bk. Uğur, *Hanefîlerde Mezhep İçi Tercih ve Usûlü*, s. 230-31.

⁹¹ Bk. Uğur, *Hanefîlerde Mezhep İçi Tercih ve Usûlü*, s. 230

⁹² Bk. Uğur, *Hanefîlerde Mezhep İçi Tercih ve Usûlü*, s. 229 (8 numaralı dipnot).

BİRİNCİ BÖLÜM
FIKİH MEZHEBLERİNDE MESAIL TASNİFİ
ve
TEMEL KAVRAMLAR

Hanefî mezhebinde hem mezheb uleması hem de onlardan aktarılan görüşler bilgi ve kaynak değeri açısından belli bir tasnife tabi tutulmuş ve böylece mezheb içinde klasik adıyla “tabakâtü’l-fukahâ” ve “tabakâtü’l-mesâil” literatürü oluşmuştur. Tezin bu bölümünde özel olarak Hanefî mezhebinin mesail tasnifi ve bu alanda ortaya çıkan temel kavramlar üzerinde durularak tezin ana konusunu oluşturan *Nevâdir*lerin tanımı ve mezhebin mesail tasnifindeki yeri tespit edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca *Usûl* ve *Nevâdir* gibi mezheb mesailini tasnifte kullanılan temel kavramların diğer fıkıh mezheplerinde de benzer ifadeler ile yakın anlamlarda yer almasından hareketle bu bölümde diğer fıkıh mezheplerindeki mesail tasnifine de kısaca yer verilmiştir. Böylece bu kavramların özelde Hanefî mezhebi, genelde dört fıkıh mezhebindeki anlam ve mahiyetini tespiti yönelik bir çalışma yapılarak fıkıh mezheplerinin mesail tasnifine dair genel bir çerçeve oluşturulmaya gayret edilmiştir.

I. HANEFÎ MEZHEBİNDE MESAIL TASNİFİ

Aşağıda açıklanacağı üzere Hanefî mezhebinde V/XI. asrın ortalarına kadar yazılan erken dönem fıkıh kitaplarında, özellikle de mezhebin doğduğu Irak bölgesinde, mezheb imamlarından aktarılan mesail ve bunların yer aldığı eserleri ifade etmek için dört temel kavram kullanıldığı görülmektedir; *Usûl* (*Asl/Mebisût*), *Câmiayn* (*el-Câmiu’s-sağîr* ve *el-Câmiu’l-kebîr*), *Emâlî* ve *Nevâdir*. V/XI. asrın ortalarından itibaren mezhebin mesail tabakasını ifade etmek üzere Horasan ve Mâverâünnehir’de iki üst şemsiye kavram; *Zâhiru’r-rivâye* ve *Gayru zâhiri’r-rivâye* kullanıma girmiş, böylece *Usûl* ve *Câmiayn Zâhiru’r-rivâye* üst kavramı; *Emâlî* ve *Nevâdir*ler ise *Gayru zâhiri’r-rivâye* üst kavramı altında toplanmıştır. V/XI. asırda Horasan ve Mâverâünnehir’de kullanılmaya başlayan *Zâhiru’r-rivâye* ve *Gayru zâhiri’r-rivâye* üst kavramları erken dönemin sonuna doğru VIII/XIV. asırdan itibaren bu kavramların altında yer alan *Usûl* ve *Nevâdir* kavramlarıyla eş anlamlı olarak kullanılmaya başlamış ve X/XVI. asrın ikinci yarısında Kınalızâde Ali Efendi’nin Hanefî mezhebinin mesail tasnifine dair yazdığı *Tabakâtü’l-mesail* isimli müstakil risalesiyle *Usûl* ile *Zâhiru’r-rivâye*, *Nevâdir* ile de *Gayru zâhiri’r-rivâye* kavramları eş anlamlı olarak tanımlanarak erken dönemdekinden anlam ve kapsam olarak daha geniş bir *Usûl* ve *Nevâdir* algısı oluşmuştur. Kavramlar aşağıda bu anlam ve kapsam genişlemesi göz önünde bulundurularak ele alınacaktır.

A. *Zâhiru'r-Rivâye*

Zâhiru'r-rivâye Hanefî mezhebindeki mesail tasnifinde *Usûl (Asl/Mebûsût)* ve *Câmiayn*'ı içeren bir üst kavram olarak ortaya çıkmıştır. *Zâhiru'r-rivâye* kavramına dair yapılan tanımlarda en temel fark geç dönemde kavramı oluşturan mesail ve kitaplardan *Usûl*'e yüklenen yeni anlamla *Usûl* ile *Zâhiru'r-rivâye*'nin eşanlamı hale getirilerek kavramın anlam ve kapsamının genişlemiş olmasıdır. Modern dönemde konu hakkında yapılan çalışmalarda da kavramdaki aynı anlam ve kapsam genişlemesi devam ettirilmiştir. Aşağıda geleceği üzere erken dönemde *Usûl*, daha sonraları *Asl* ve *Mebûsût* ismiyle anılan eser ve orada yer alan mesaile verilen isim olup *Zâhiru'r-rivâye*'nin diğer iki kitabı *el-Câmiu's-sağîr* ile *el-Câmiu'l-kebîr*'i içermez.

1. Tanımı

Osmanlı ulemasından Kahire kadılığı da yapmış olan Kınalızâde Ali Efendi'nin Hanefî mezhebinin mesailine dair kaleme aldığı *Tabakâtü'l-mesâil* isimli risale *Zâhiru'r-rivâye*'nin mahiyeti ve tanımına dair yazıldığı bilinen ilk müstakil eserdir. Onun iki sayfalık bu kısa risalede verdiği tarif ve taksimler geç ve modern dönemde Hanefî mezhebinin mesail tasnifinde kullanılan *Usûl* ve *Nevâdir* kavramlarının şekillenmesinde etkili olmuştur. Kınalızâde bu risalede mezheb mesailini *Usûl/Zâhiru'r-rivâye*, *Nevâdir/Gayru zâhiri'r-rivâye* ve *Fetâvâ* şeklinde üç kısma ayırıp her birinin tarifini yapmıştır. Kınalızâde'nin *Zâhiru'r-rivâye* ve onunla eşanlamı gördüğü *Usûl*'e getirdiği tanım şöyledir:

Mesâilü'l-Usûl ve *Zâhiru'r-rivâye*: Ulemâ-i selâse denilen mezheb imamları Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'den ayrıca mûketaddimîn adıyla bu üçüne katılan Züfer ve Hasan b. Ziyâd gibi Ebû Hanîfe'nin talebelerinden rivayet edilen mesaile denir. (Bununla birlikte *Zâhiru'r-rivâye* denilince daha yaygın olarak sadece üç imamın görüşleri kastedilir.)¹ Bu mesail Şeybânî'ye ait *Mebûsût*, *Ziyâdât*, *el-Câmiu's-sağîr*, *el-Câmiu'l-kebîr* ve *Siyer*'de yer alan meselelerden ibaret olup, güvenilir râviler aracılığıyla mütevâtir ya da meşhur yolla rivayet edilmiş olmaları sebebiyle bunlara *Zâhiru'r-rivâye* de denilir.²

¹ Parantez içindeki kısım risalenin sadece bir nüshasında geçmektedir. Bk. Kınalızâde, *Risâle fî tabakâti'l-mesâil*, DİB Ktp., nr. 2454, vr. 551^b. Temîmî de, bu ifadeyi bizzat Kınalızâde'nin hattından aktarmaktadır. Bk. Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye* I, 43.

² Kınalızâde, *Risâle fî tabakâti'l-mesâil*, Süleymaniye Ktp., Esad Ef., nr. 3652, vr. 110^b.

Kınalızâde'nin bu tanımında dört temel unsur yer almaktadır: (1) *Mesâilü'l-Usûl* ile *Zâhiru'r-rivâye*'nin eşanlamlı olduğu, (2) üç imamın yanı sıra Züfer ve Hasan b. Ziyâd gibi Ebû Hanîfe'nin diğer bazı talebelerine ait mesailin de *Zâhiru'r-rivâye*'den sayıldığı, (3) bu mesailin Şeybânî'ye ait yukarıda adı geçen beş eserde yer aldığı ve (4) bunlara, mütevâtir veya meşhur yolla rivayet edildikleri için, *Zâhiru'r-rivâye* denildiği. Bu tanım ve içinde yer alan dört temel unsur Kınalızâde sonrasında konuya dair bilgi veren hemen tüm eserlerde olduğu gibi tekrarlanarak geç ve modern dönemin *Zâhiru'r-rivâye* ile *Usûl* anlayışının bu şekilde yerleştiğini hatırlatıp bu dört madde üzerinden tanımı tartışmaya başlayabiliriz.

1.1. *Mesâilü'l-Usûl* ve *Zâhiru'r-Rivâye*

Kınalızâde, yaptığı mezkûr tanımla *Mesâilü'l-Usûl* ile *Zâhiru'r-rivâye* kavramlarını birbirine eşanlamlı hale getirmiştir. Erken dönemdeki tanımına göre ise *Mesâilü'l-Usûl*, *Zâhiru'r-rivâye*'nin bir bölümünü oluşturmaktadır. Yani *Zâhiru'r-rivâye*'ye *Mesâilü'l-Usûl*'ü de içeren daha geniş bir kavramdır. Dolayısıyla her *Mesâilü'l-Usûl* aynı zamanda *Zâhiru'r-rivâye*'dendir ama her *Zâhiru'r-rivâye*, *Mesâilü'l-Usûl*'den değildir. Aşağıda *Usûl*'ün tanımının ele alındığı bölümde bu konu üzerinde genişçe durularak *Usûl* kavramının erken dönemden geç döneme doğru uğradığı anlam ve kapsam genişlemesinin tarihî seyri ile Kınalızâde'nin bundaki etkisi ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1.2. *Zâhiru'r-Rivâye*'de Görüşleri Yer Alanlar

Kınalızâde *Usûl* ve *Zâhiru'r-rivâye* mesaili içine Züfer ve Hasan b. Ziyâd gibi Ebû Hanefî'nin diğer talebelerinin bazı görüşlerini de dâhil etmiştir. Geride geçtiği üzere risalenin bir nüshasında ve Temîmî'nin bizzat Kınalızâde'nin hattından aktardığını söylediği nüshada Kınalızâde, “bununla birlikte *Zâhiru'r-rivâye* denilince daha yaygın olarak sadece üç imamın görüşlerinin kastedildiğini” sözlerine eklemektedir. Bu durumda Kınalızâde'ye göre Züfer ve Hasan b. Ziyâd gibi bazı talebelerin *Asl*'da yer alan görüşleri de *Zâhiru'r-rivâye* sayılsa bile yine Kınalızâde'nin ifadesine göre yaygın olarak sadece üç imamın görüşleri *Zâhiru'r-rivâye* kabul edilir.

Kınalızâde'nin Züfer ve Hasan b. Ziyâd gibi Ebû Hanîfe'nin diğer talebelerine ait bazı görüşleri de *Usûl* ve *Zâhiru'r-rivâye*'den sayması, *Asl* içinde bunların bazı görüşlerinin yer almasıyla alakalı olsa gerektir. *Asl*'ın elimizdeki matbu nüshasında -kayıp bölümler hariç-

Züfer'den otuzdan fazla³ Hasan b. Ziyâd,⁴ Kasım b. Ma'n (ö. 175/791)⁵ ve Âfiye'den (ö. 180/796)⁶ sadece birer yerde nakil bulunmaktadır. Dolayısıyla risalenin bir nüshasında geçtiği ve Temimî'nin bizzat müellif hattından aktardığını söylediği yerde Kınalızâde'nin de ifade ettiği üzere *Usûl* veya *Zâhiru'r-rivâye* denildiğinde akla gelen genellikle üç imamın görüşleridir. Zira diğerlerinin görüşlerine, Züfer dışında, neredeyse hiç atıf yoktur.

1.3. *Zâhiru'r-rivâye* Mesailinin Yer Aldığı Eserler

Aşağıda “*Zâhiru'r-rivâye* Eserlerinin Sayısı” başlığı altında geleceği üzere Hanefî mezhebinin *Zâhiru'r-rivâye* eserleri ve bu eserlerin sayısı hakkında kaynaklarda farklı bilgiler bulunmakta olup *Zâhiru'r-rivâye* eserlerinin en az üç olmak üzere, dört, beş, altı ve en fazla yedi tane olduğu söylenmiştir. Eserlerin sayısının tespitinde erken dönemden modern döneme doğru bir artış olduğu görülmektedir.

1.4. *Zâhiru'r-rivâye* Mesailinin Rivayeti

“Kavramın Ortaya Çıkışı” başlığı altında ele alınacağı üzere *Zâhiru'r-rivâye*'yi oluşturan eserler ve özellikle bunlar içerisinde en hacimli ve en önemlisi olan *Usûl* mesaili mezheb imamı Ebû Hanîfe'nin meclisinde kayda geçirilen mesaile dayanmakta olup Şeybânî tarafından tekrar düzenlenmiş, klasik fıkıh kitaplarında *Kitabu's-salat* ile başlayıp *Kitabu'l-feraiz* ile biten fıkıh konularındaki mezhebin temel görüşleri bu şekilde yazılı ve müstakil birer metin hüviyetine bürünmüştür. Hanefî mezhebinin müntesipleri Ebû Hanîfe'nin meclisinde tutulan kayıtlara dayanan bu kitapları Şeybânî'den okuyup öğrenmek ve nüshalarını çoğaltmak

³ Züfer'in görüşlerinin geçtiği yerler için bk. Şeybânî, *Asl*, I, 34, 135, 142, 237, 296, 305, 313, 321, II, 319, 322, 336, 337, 367, 385, 517, III, 24, IV, 195, 392, V, 34, 532, VII, 62, 65, 73, 86, 496, VIII, 283, 286, 415, IX, 275, 306, 486, XII, 146.

⁴ Şeybânî, *Asl*, IX, 232. Ayrıca *Kitabu's-savm*'ın sonunda da Hasan b. Ziyâd'ın *el-Mücerred* isimli kitabından nakil yapılmaktadır. Fakat bu nakil yapılan yer muhakkik Boynukalın'ın da ifade ettiği gibi *Asl*'dan değildir. Kitabın bazı râvileri tarafından daha sonra kitaba eklenmiş olduğu anlaşılan bu bölüm eserin tüm yazma nüshalarında mevcut olduğu için kitap içinde bırakılmıştır. *Asl*'ın içinde kitaptan olmayan başka bölümler de vardır. Bunlardan biri kitabın râvisi Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin Şeybânî'den rivayet ettiği *Nevâdiru's-savm* bölümüdür (Şeybânî, *Asl*, II, 202, 205).

⁵ Şeybânî, *Asl*, IV, 195.

⁶ Şeybânî, *Asl*, II, 517.

suretiyle nesilden nesile aktarmışlar, böylece bu kitaplar Hanefî ilim çevrelerinde yayılmıştır. Buna karşılık Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin talebelerine *Usûl*'e bağlı kalmadan müstakil bir eser olarak imlâ ettirdikleri *Emâlîleri* ile talebelerinin tuttukları notlardan kayda geçirdiği *Nevâdirleri* genel olarak hem mezheb imamı Ebû Hanîfe'nin meclisinde kayda geçirilen mesaile dayanmadığından hem de daha çok talebelerin çabaları sonucu ortaya çıkarılmış tam bir kitap hüviyetine bürünmemiş derlemeler olduğundan Hanefî ilim çevrelerinde *Zâhiru'r-rivâye* kitapları kadar yaygın ve meşhur olmamışlardır.

Kınalızâde'nin vermiş olduğu *Zâhiru'r-rivâye* tanımında yer alan bu dört unsurdan sonuncusu hariç diğerlerinin tartışmaya açık olduğunu ifade edip ileride gerekçe ve detayları üzerinde durulacak olmakla birlikte Hanefî mezhebinde *Zâhiru'r-rivâye* olarak nitelendirilen mesail ve bu mesailin yer aldığı eserlerin şu iki temel özelliğe sahip olduğunu söyleyebiliriz:

Mezheb İmamı Tarafından Yazılmış Olma: Hanefî mezhebinde *Zâhiru'r-rivâye* olarak nitelendirilen eserlerin en hacimli ve en önemlisi olan *Usûl (Asl/Mebisûl)* mezheb imamı Ebû Hanîfe'nin meclisinde onun gözetimi altında yazılmak suretiyle kayıt altına alınmış ve daha sonra Şeybânî tarafından tekrar düzenlenerek bugünkü şeklini almıştır. Mezhebe *Zâhiru'r-rivâye* olarak isimlendirilen eserlerin ilki ve en hacimli olan *Usûl*'ün *Zâhiru'r-rivâye* eserleri arasında sayılmasının başlıca sebebi kanaatimize göre mezheb imamının gözetiminde ve onun meclisinde yazılmış olmasıdır. Şeybânî daha sonra *el-Câmiu's-sağîr* ve *el-Câmiu'l-kebîr* isimli yine mezheb mesailine dair iki eser daha yazmıştır. *Câmiayn* olarak da bilinen bu son iki eser, mezheb imamı Ebû Hanîfe'nin meclisinde kayda geçilmiş olmaları dahi, bir diğer mezheb imamı Şeybânî tarafından telif edilmiş olmaları, özellikle *el-Câmiu's-sağîr*'in büyük oranda *Usûl* mesailinden ibaret olması ve her ikisinin de tamamen fikhî mesaile hasredilmiş olması sebebiyle bu iki eser de ittifakla mezhebin *Zâhiru'r-rivâye* eserleri arasında sayılmışlardır.

Hanefî mezhebinde *Usûl* olarak bilenen mesail ve eserlerin mezheb imamı Ebû Hanîfe'nin meclisinde kayıt altına alınmış olma özelliği göz önünde bulundurulduğunda Ebû Yûsuf ile Şeybânî'nin *Usûl*'den bağımsız olarak talebelerine yazdırdıkları, tam bir metin hüviyetine bürünemeyen *Emâlîler* ile talebelerinin derlediği *Nevâdirlerin* neden *Zâhiru'r-rivâye* eserleri arasında sayılmadığı daha rahat anlaşılmaktadır.

Fıkıh Mesailine Dair Yazılmış Olma: Bir fıkıh mezhebi olması hasebiyle Hanefî mezhebinin *Zâhiru'r-rivâye* eserleri mezheb imamlarının genel tasnifte ibadât, muamelât ve

ukûbât diye isimlendirilen fikhî mesaile dair yazdıkları eserlerden oluşmaktadır. Bu sebeple Şeybânî'nin farklı amaçlarla telif veya rivayet ettiği *Kitâbu'l-âsâr*, *Kitâbu'l-hucce alâ ehli Medine* ve İmam Mâlik'in *Muvatta'*sı gibi eserler mezhebde *Zâhiru'r-rivâye* eserleri arasında sayılmamıştır.

Yukarıdaki bu açıklamalara göre *Zâhiru'r-rivâye*'yi şu şekilde tanımlayabiliriz:

Zâhiru'r-rivâye: Mezheb imamı Ebû Hanîfe'nin meclisinde tartışılıp kayda geçirilmiş mesaili içeren, Şeybânî tarafından düzenlenerek, önceleri *Usûl* sonraları *Asl* ve *Mebûsât* olarak ifade edilen kitap(lar) ile yine Şeybânî tarafından telif edilen *el-Câmiu's-sağîr* ve *el-Câmiu'l-kebîr* (*Câmiayn*) isimli Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin fikhın temel konularına dair görüşlerinin yer aldığı üç temel esere ve bu eserler içinde yer alan mesaile verilen isimdir.

Daha kısa bir tanım ile *Zâhiru'r-rivâye*'yi şöyle tanımlayabiliriz: Mezhebin fikhın temel konularına dair görüşlerini ortaya koymak üzere Şeybânî tarafından yazılıp *Usûl* ve *Câmiayn* olarak bilinen üç temel esere ve bunların içinde yer alan mesaile verilen isim.

2. Kavramın Ortaya Çıkışı

Zâhiru'r-rivâye kavramının Hanefî fıkıh külliyyatındaki izi takip edildiğinde mezhebin doğduğu Irak bölgesinde mezheb mesailinin türünü belirtmekte kullanılan iki temel kavram ve mezheb kurucuları döneminden beri kullanılmakta olan *Usûl* ve *Nevâdir* kadar eski olmadığı ve ilk olarak mezhebin Horasan ve Mâverâünnehir fakihleri tarafından IV/X. asırda “er-rivâyâtü'z-zâhira” şeklinde sıfat tamlaması olarak V/XI. asırdan itibaren de bugün bildiğimiz *Zâhiru'r-rivâye* şekliyle isim tamlaması olarak kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Bununla birlikte Hanefî mezhebi imamlarından gelen meşhur rivayetleri tanımlamak üzere kullanılan benzer ifadelerin Irak bölgesinde de var olduğu bilinmektedir. Hanefî mezhebinin yayıldığı üç farklı bölgede kavramın tespit edilebilen ortaya çıkış süreci kısaca şu şekildedir:

2.1. Irak Bölgesi

Yukarıda belirtildiği gibi mezhebin doğup geliştiği Irak bölgesinde ilk dönemlerde mezheb mesailini ifade etmek için dört temel kavram kullanıldığı anlaşılmaktadır; *Usûl*, *Câmiayn*, *Emâlî* ve *Nevâdir*. Hanefî ulemasının tercüme-i hallerine dair yazılan ilk eserlerden *Ahbâru Ebî Hanîfe* ve *Ashâbih*'de müellif Saymerî'nin Hanefî fakihlerden birinin mezheb

mesailine dair bildiklerini aktarırken “*Usûl, Câmiayn ve Nevâdir*”i bilirdi”⁷ demesi, Ebû Ali eş-Şâşî (ö. 344/955) ile Ebû Cafer el-Hinduvânî’nin (ö. 362/973) birbirlerini *Usûl* ve *Nevâdir* meselelerinden sınıadıklarını,⁸ yine Muhammed b. Semâ’a’nın, Ebû Yûsuf ve Şeybânî’nin her ikisinden *Nevâdir* yazdığını, ayrıca Kütüb (*Usûl*) ve *Emâlî*’yi de rivayet ettiğini aktarması⁹ bu bölgede mezhebin mesaili için kullanılan kavramların bu dördü ve özellikle de *Usûl* ve *Nevâdir* olduğunu göstermektedir.

Mezhebin Irak bölgesinde, V./XI. asrın sonuna kadar geçen dönemde Cessâs (ö. 370/981), Kudûrî, Saymerî, Nâtûfî ve Akta’ (ö. 474/1081?) gibi bir kısım telifatı günümüze ulaşan müelliflerin eserlerinde *Zâhiru’r-rivâye* kavramına rastlanmaz.¹⁰ Bu bölgede *Zâhiru’r-rivâye* kavramı yaygınlaşana kadar aynı manaya geldiğini söyleyebileceğimiz başka bir ifade kullanılmıştır. Bir kavram olarak yerleşmese de *Zâhiru’r-rivâye* kavramını çağrıştıran bu ifade, “er-rivâyetü’l-meşhûra” şeklindeki sıfat tamlamasıdır. Cessâs ve Kudûrî’nin eserlerinde rastlanılan bu ifadeye konu olan meseleler incelendiğinde bunların *Zâhiru’r-rivâye*; karşısında zikredilen diğer rivayetlerin ise *Nevâdir* mesailinden olduğu görülmektedir.¹¹ V/XI. asırda Horasan ve Mâverâünnehir’de yaygınlık kazanmasından sonra bu bölgede da *Zâhiru’r-rivâye* kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin Mevsilî’nin (ö. 683/1284) *el-İhtiyar li-ta’lîl-l-Muhtâr* isimli Hanefî fıkıh eserinde *Zâhiru’r-rivâye* kavramı yirmi kadar yerde geçmektedir.¹²

2.2. Mısır Bölgesi

Mezhebin Mısır bölgesi telifatından elimizde bulunan en erken eserler Ebû Cafer et-Tahâvî’ye (ö. 321/933) aittir. Tahâvî’nin eserlerinde ne Irak bölgesinde kullanılan “er-rivâyetü’l-meşhûra” ifadesi, ne de Mâverâünnehir bölgesinde sonraları yaygınlık kazanan

⁷ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 173.

⁸ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 169.

⁹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 161-62.

¹⁰ Kudûrî *Zâhiru’r-rivâye* ifadesini *Tecrîd*’de sadece bir yerde, bir hadis hakkında “hadisin zahiri manası” anlamında kullanmaktadır. Bk. Kudûrî, *Tecrîd*, IV, 1947.

¹¹ Örnek olarak bk. Cessâs, *Ahkâmu’l-Kurân*, I, 123; III, 216; IV, 289; a.mlf., *Şerhu Muhtasari’t-Tahâvî*, II, 145, 146, 480, 561; V, 78; a.mlf., *Muhtasaru İhtilâfî’l-ulemâ*, I, 324; V, 69, 210; Kudûrî, *Şerhu Muhtasari’l-Kerhî* “min evveli kitâbi’l-hudûd ilâ nihâyeti kitâbi’l-havâle”, s. 147, 332, 333, 336, 889, 919.

¹² Bu yerler için bk. Mevsilî, *İhtiyar*, I, 21, 108, 129, 132; II, 157; III, 31, 90, 99, 115; IV, 20, 39, 84, 111, 116, 147; V, 23, 68.

Zâhiru'r-rivâye kavramı geçmektedir. Kavramın bu bölgede yaygınlaşması, Irak bölgesinde olduğu gibi, kavramın Horasan ve Mâverâünnehir'de ortaya çıkışından sonraki dönemlere rast gelmektedir. Hayatını Kahire'de geçiren Osman b. Ali ez-Zeylaî (ö. 743/1343)¹³ *Tebyînü'l-hakâik* isimli meşhur *Kenz* şerhinde *Zâhiru'r-rivâye* kavramını sık sık kullanmaktadır.

2.3. Horasan ve Mâverâünnehir Bölgesi

Zâhiru'r-rivâye kavramının Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde çıktığı tahmin edilmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk defa Ebu'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983), *Uyûnu'l-mesâil* isimli eserinde iki yerde bu kavramı *Nevâdir* karşıtı anlamında “er-rivâyâtü'z-zâhira” şeklinde sıfat tamlaması olarak kullanmıştır. Bu yerlerden birinde Muallâ b. Mansûr'un (ö. 211/826) Ebû Yûsuf'tan rivayet ettiği bir meseleyi, diğerinde ise Hasan b. Ebî Mâlik'in (ö. 204/819), Ebû Yûsuf'tan, onun da Ebû Hanîfe'den bir meseleyle alakalı yaptığı rivayeti, zâhir olan rivayetlere (er-rivâyâtü'z-zâhira) muhalif olması sebebiyle reddetmiştir.¹⁴

Kavramın bugün bildiğimiz şekliyle isim tamlaması olarak ilk kullananlardan biri V/XI. asrın ilk yarısında vefat eden Şemsüleimme Abdülazîz b. Ahmed el-Halvânî'dir (ö. 452/1060).¹⁵ Aynı asrın ikinci yarısında Mâverâünnehir bölgesinde kavramın yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Örneğin Serahsî'nin (ö. 483/1090) Hâkim Şehîd'in (ö. 334/945) *Kâfi*'sine yazmış olduğu *Mebûsûl* olarak bilinen meşhur şerhte ve Alâuddin Semerkandî'nin (ö. 539/1144) telif ettiği *Tuhfetü'l-fukahâ*'da *Zâhiru'r-rivâye* kavramı sık sık geçer.

3. *Zâhiru'r-Rivâye* Eserlerinin Sayısı

Hanefî mezhebi *Zâhiru'r-rivâye* eserleri ve bu eserlerin sayısı hakkında kaynaklarda farklı bilgiler bulunmakta olup *Zâhiru'r-rivâye*'yi oluşturan eserlerin hangileri olduğu tartışması söz konusu sayının farklılaşmasının temel saikidir. En geniş isimlendirme ile *Zâhiru'r-rivâye* olduğu söylenen yedi eser şunlardır: *Usûl*, *el-Câmiu's-sağîr*, *el-Câmiu'l-kebîr*, *es-Siyerü's-sağîr*,

¹³ Hayatı için bk. Kızılkaya, “Zeylaî”, s. 354.

¹⁴ Ebû'l-Leys Semerkandî, *Uyûnu'l-mesâil*, s. 15, 66.

¹⁵ Sadrüşşehîd Ömer b. Abdilazîz (ö. 536/1141) Hassâf'ın *Ebedü'l-Kâdî*'sına yazdığı şerhte kendisi *Zâhiru'r-rivâye* kavramını sık sık kullanmakla birlikte, Halvânî'nin aynı kitaba yazdığı şerhten yaptığı bir nakil -eğer Sadrüşşehîd'in bir tasarrufu söz konusu değilse- onun da *Zâhiru'r-rivâye* kavramını kullandığını göstermektedir. Bk. Sadrüşşehîd, *Şerhü Edebi'l-kâdî li'l-Hassâf*, IV, 291.

es-Siyerü'l-kebîr, *Ziyâdat* ve *Ziyâdâtü'z-Ziyâdât*. Bu eserlerden ilk üçünün *Zâhiru'r-rivâye*'den olduğu noktasında ihtilaf yoktur. Buna göre *Zâhiru'r-rivâye* eserlerinin en az üç olmak üzere, dört, beş, altı ve en fazla yedi tane olduğu söylenmiştir. *Zâhiru'r-rivâye*'yi oluşturan eserlerin sayısında erken dönemden modern döneme doğru bir artış olduğu görülmektedir.

3.1. Üçlü Tasnif

Bu tasnife göre *Zâhiru'r-rivâye* eserleri, kaynaklarda ittifakla *Zâhiru'r-rivâye*'den sayılan, *Usûl*, *el-Câmiu's-sağîr* ve *el-Câmiu'l-kebîr*'dir. Erken dönemin başlarında bu üçlü tasnifin öne çıktığı söylenebilir. Örneğin, Saymerî'nin, bazı fakihlerin mezheb mesailine dair bilgilerini aktarırken “*Usûl, Câmiayn ve Nevâdir*’i bilirdi”¹⁶ diyerek *Zâhiru'r-rivâye* kitaplarından sadece üçünün adını vermesi, Hâkim Şehid’in *Kâfî* olarak bilinen muhtasarın başında Şeybânî’nin geniş kitapları (*Usûl*) ve cevâmiinde (*el-Câmiu's-sağîr* ve *el-Câmiu'l-Kebîr*) geçen mesaili özetleyeceğini söylemesi,¹⁷ bu üç eserin, ilerleyen süreçte yaygın kullanım kazanacak *Zâhiru'r-rivâye* ifadesinin erken bir prototipinin ve zihinsel varlığının oluşmaya başladığını göstermektedir.

Bu durumda geriye kalan eserler *Zâhiru'r-rivâye* değil midir şeklinde bir soru akla gelebilir. Burada *es-Siyerü's-sağîr* ve *es-Siyerü'l-kebîr*’in, *Usûl*’de yer alan kitaplardan olmaları sebebiyle, ayrıca *Zâhiru'r-rivâye* eserlerinden sayılmadığı şeklindeki görüş,¹⁸ erken dönemde yaygın olan *Usûl* ve *Câmiayn* şeklindeki tasnife uygun olması açısından makul gözükmektedir. Ayrıca *Ziyâdât* ile *Ziyâdâtü'z-Ziyâdât*’ı (*el-Câmiu'l-kebîr* üzerine yapılmış) birer tetimme çalışması olmaları sebebiyle kitabın devamı gibi kabul ederek tasnife dâhil etmeden *Zâhiru'r-rivâye* eserlerinin aslında üç tane olup bunun erken döneme en uygun görüş olduğunu söyleyebiliriz.

3.2. Dörtlü Tasnif

Bu tasnife göre *Zâhiru'r-rivâye* eserleri dört tane olup ilk üçü, yukarıdakilerle aynı olmakla birlikte dördüncü kitabın hangisi olduğu konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır: Daha yaygın olana göre dördüncüsü *Ziyâdât*’tır. Bu görüş Ebü'l-Leys Semerkandî

¹⁶ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 173.

¹⁷ Hâkim eş-Şehîd, *Kâfî*, vr. 1^b.

¹⁸ Bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 96-97.

(ö. 373/983),¹⁹ İtkânî,²⁰ Bâbertî,²¹ Bedreddin el-Aynî²² Kadızâde Ahmed Şemseddin (ö. 988/1580),²³ İbn Kemal Paşa (ö. 940/1534),²⁴ İbn Nüceym Sirâcuddin Ömer (ö. 1005/1596)²⁵ ve Şehâbeddin eş-Şelebî (ö. 1021/1612)²⁶ gibi âlimler tarafından benimsenmiştir.²⁷ Bu görüş sahiplerinin *es-Siyerü's-sağîr* ve *es-Siyerü'l-kebîr*'i *Usûl*'de yer alan kitaplardan gördükleri için *Zâhiru'r-rivâye*'den saymamış olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Bununla birlikte Tahtâvî, Şeybânî'nin *es-Siyerü's-sağîr* ve *es-Siyerü'l-kebîr*'i Bağdat'tan ayrıldıktan sonra telif ettiğini bu sebeple talebesi Ebû Hafs'ın bu iki kitabı rivayet edemediğini nakleder ve (muhtemelen bu sebeple) bazılarının bu iki kitabı *Zâhiru'r-rivâye*'den saymadığını söyler.²⁸ Bu durumda mezkûr iki eseri *Zâhiru'r-rivâye*'den saymayanların gerekçesi yukarıda geçtiği üzere bunları *Usûl*'den kabul etmeleri değildir. Bu eserler onlara göre *Usûl*'den olmadığı gibi *Zâhiru'r-rivâye*'den de değildir.

İkinci ve zayıf kabul edilen görüşe göre dördüncü kitap *Ziyâdât* değil de *es-Siyerü'l-kebîr*'dir. *Zâhiru'r-rivâye* kitaplarını bu şekilde sıralayan Seyyid Şerif Cürcânî'dir.²⁹ Muhammed Ali et-Tehânevî de (ö. 1158/1745'ten sonra) aynı sıralamayı vermiştir.³⁰

¹⁹ Ebû'l-Leys Semerkandî, *Kitâbu'n-nevâzil*, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 2414, vr. 1^b. Eserin bazı nüshalarına göre Semerkandî ilgili yerde imamların telif ettiği kitapları *Mebûsât*, *Câmiayn* ve *Ziyâdât* olarak saymaktadır. Bu ifadeden onun *Zâhiru'r-rivâye* eserlerini dört tane gördüğü sonucuna varılabilir. Kitapların isimleri eserin bazı nüshalarında yoktur. Bk. Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 2352, vr. 1^b; Nuruosmaniye Ktp., nr. 2067, vr. 151^b.

²⁰ İtkânî, *Gâyetü'l-beyân*, vr. 30^b.

²¹ Bâbertî, *İnâye*, I, 136; VIII, 371.

²² Aynî, *Binâye*, I, 553.

²³ Kadızâde Ahmed, *Netâicü'l-efkâr*, VIII, 105.

²⁴ İbn Kemal Paşa, *Hâşiye ale'l-Hidâye*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 1484, 129^b. Halîlî, İbn Kemal Paşa'nın *Zâhiru'r-rivâye* eserlerini beş tane saydığını söyleyerek adı geçen eserin Esad Efendi nr. 656, 52^b ve 53^a kaynak göstermektedir (Halîlî, *Esbâbu udûli'l-Hanefiyye*, s. 52). Oysa ilgili yazmada da İbn Kemal Paşa *Zâhiru'r-rivâye* eserlerini dört tane saymaktadır.

²⁵ İbn Nüceym Sirâcuddin Ömer b. İbrahim, *en-Nehrü'l-fâik*, I, 366.

²⁶ Şelebî, *Hâşiye alâ Tebyîni'l-hakâik*, V, 20.

²⁷ Ayrıca bk. Halîlî, *Esbâbu udûli'l-Hanefiyye*, s. 47-50.

²⁸ Bk. Tahtâvî, *Hâşiye alâ Merâki'l-felâh*, s. 15.

²⁹ Bk. Cürcânî, *Tarîfât*, s. 146. Aşağıda "Usûl ve Zâhiru'r-rivâye'ye Farklı Yaklaşımlar" başlığı altında geleceği üzere Cürcânî *Usûl* kitaplarıyla *Zâhiru'r-rivâye* kitapları arasında bir ayrım yapmaktadır.

³⁰ Tehânevî, *Keşşâf*, II, 103.

3.3. Beşli Tasnif

Bu tasnife göre *Zâhiru'r-rivâye* eserleri: *Usûl*, *el-Câmiu's-sağîr*, *el-Câmiu'l-kebîr*, *es-Siyerü'l-kebîr* ve *Ziyâdât*'tır. Kınalızâde yukarıda geçen tarifinde *Zâhiru'r-rivâye* eserlerini bu şekilde beş tane saymıştı. Aşağıda *Usûl*'ün tanımında Kınalızâde'den etkilendiğini söyleyerek adını verdiğimiz ulemadan Kâtib Çelebi, İbn Âbidîn ve Leknevî dışında Kefevî, Temîmî, İsmâîl en-Nâblusî ve Pîrîzâde İbrahim aynı listeyi vermişlerdir.³¹ Bir önceki dörtlü tasnife ek olarak burada *es-Siyerü'l-kebîr* de yer almaktadır. *es-Siyerü's-sağîr*'in müstakil bir kitap olmadığına anlaşılmaması üzerine modern dönemde yapılan bazı çalışmalarda *Zâhiru'r-rivâye* eserlerinin bu beş kitap olduğu görüşü yaygınlaşmaya başlamıştır.³²

Serahsî tarafından, Şeybânî'nin fıkıhta telif ettiği son eser olduğu ifade edilen *es-Siyerü'l-kebîr*'in bu listede yer alması eserin telif zamanıyla alakalı bir durum olsa gerektir. Yine Serahsî'nin ifade ettiği üzere eser, Şeybânî'nin Buhârâlı talebesi Ebû Hafs el-Kebîr'in (ö. 216/831), Buhârâ'ya dönmesinden sonra telif edildiği için, kendisi bu eseri Şeybânî'den okuyamamıştır.³³ Eser Ebû Süleyman el-Cüzcânî ve İsmail b. Tevbe el-Kazvînî (ö. 247/862) gibi Şeybânî'nin Bağdat'taki talebeleri tarafından rivayet edilmiştir.³⁴ Bu durum eserin *Usûl* kitaplarından ayrı olduğunun sanılıp, sonraları müstakil olarak rivayet edildiği Mâverâünnehir bölgesinde *Zâhiru'r-rivâye* eserlerinin beş olarak sayılmasına sebep olmuş gibi görünmektedir.³⁵ Örneğin bölgenin önemli simalarından Burhâneddin el-Buhârî *el-Muhîtü'l-Burhânî* isimli ansiklopedik fıkıh eserinin başında, kitapta *Mebûsûl (Usûl)*, *Câmiayn*, *Siyer* ve *Ziyâdât*'taki meseleleri cemettiğini ve bunlara *Nevâdir* ve fetâvâda yer alan bazı meseleleri de eklediğini söylerken *es-Siyerü'l-kebîr*'i ayrı bir eser olarak sayması bu sebeple olsa gerektir.³⁶ Dolayısıyla kendisinin de bu beşli tasnifi benimsediğini ifade edebiliriz.

3.4. Altılı Tasnif

³¹ Ayrıca bk. Leknevî, *Şerhu'l-Hidâye*, I, 17; Halîlî, *Esbâbu udûli'l-Hanefîyye*, s. 51-53.

³² Kaya, "Zâhirurrivâye", s. 101; Bedir, "Ziyâdât", s. 483; a.mlf., *Buhara Hukuk Okulu*, s. 52.

³³ Serahsî, *Şerhu's-Siyerü'l-kebîr*, I, 3.

³⁴ Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye*, II, 181; Kevserî, *Bülûgu'l-emânî*, s. 64; Yaman, "es-Siyerü'l-kebîr", s. 328; Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 93-94.

³⁵ Bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 99.

³⁶ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, I, 29.

Geç dönem kaynaklarında en yaygın görüş *Zâhirü'r-rivâye* eserlerinin altı olduğudur. Bu tasnife göre *Zâhirü'r-rivâye* eserleri: *Usûl*, *el-Câmiu's-sağîr*, *el-Câmiu'l-kebîr*, *es-Siyerü's-sağîr*, *es-Siyerü'l-kebîr* ve *Ziyâdât*'tır.

Bu görüşe sahip olduğu bilinen en meşhur isimler İbn Nüceym,³⁷ Kâtib Çelebi,³⁸ Tahtâvî,³⁹ İbn Âbidîn,⁴⁰ Mercânî⁴¹ ve onlardan nakille Leknevî'dir.⁴² Ayrıca Kınalızâde *Tabakâtü'l-mesâil* isimli risalesinde *Zâhirü'r-rivâye* eserlerini beş tane sayarken, *et-Tabakâtü'l-Hanefîyye* isimli eserinin matbu nüshasına göre bunların arasına *es-Siyerü's-sağîr*'i de ekleyerek sayılarını altıya çıkarmıştır.⁴³ Kevserî ve Ebû Zehre gibi biyografi alanında da eser veren son dönem âlimleriyle⁴⁴ günümüz akademisyenlerinin birçoğu da bu sayıyı vermektedirler.⁴⁵

3.5. Yedili Tasnif

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi *Nâdirü'r-rivâye* maddesinde *Zâhirü'r-rivâye* eserlerinin sayısı yukarıdaki altı esere *Ziyâdâtü'l-Ziyâdât* da eklenerek yedi olarak verilmiştir.⁴⁶ Ansiklopedinin *Asl* ve *Usûl* maddesinde eserlerin sayısı altı⁴⁷ *Zâhirü'r-rivâye* maddesinde ise *es-Siyerü's-sağîr*'in ayrı bir kitap olmadığına dikkat çekilerek yukarıda geçtiği şekilde beş olarak verilmiştir.⁴⁸

³⁷ İbn Nüceym, *Bahru'r-râik*, III, 100.

³⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 107, II, 1283. Kâtib Çelebi *Zâhirü'r-rivâye* kitaplarını altı olarak sayarken, Kınalızâde'den aktardığı anlaşılan görüş ile müellifi bilinmeyen *Mensûra* isimli eserden yaptığı nakillerde beş olarak saymaktadır.

³⁹ Tahtâvî, *Hâşiye alâ Merâkî'l-felâh*, s. 15

⁴⁰ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, I, 50, 69; a.mlf., *Şerh Ukûdi resmî'l-müfti*, s.11.

⁴¹ Mercânî, *Nâzûra*, s. 167-68.

⁴² Leknevî, *Şerhu'l-Hidâye*, I, 17; Halîlî, *Esbâbu udûli'l-Hanefîyye*, s. 51-53.

⁴³ Kınalızâde, *Tabakâtü'l-Hanefîyye*, I, 180-185.

⁴⁴ Kevserî, *Bülûgu'l-emânî*, s. 66; Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, s. 234.

⁴⁵ Örnek olarak bk. Ünal, "el-Asl", s. 494; Yavuz, "el-Câmiu's-sagir", s. 112; a.mlf., "el-Câmiu'l-kebîr" s. 109; Uzunpostalıcı, "Ebû Hanîfe", s. 134; Ahmet Özel, "Fıkıh", s. 15; Boynukalın, "Mukaddime" (*Asl* içinde), s. 40; Özen, "Metin Tenkidi Üzerine Bazı Tespitler ve Öneriler", s. 465; Arap dünyasından bazı araştırmacılar için ayrıca bk. Halîlî, *Esbâbu udûli'l-Hanefîyye*, s. 54.

⁴⁶ Kaya, "Nâdirü'r-rivâye", s. 278.

⁴⁷ Ünal, "el-Asl", s. 494; "Usûl" s. 198.

⁴⁸ Kaya, "Zâhirü'r-rivâye", s. 101.

Sonuç olarak, *es-Siyerü's-sağîr* ile *es-Siyerü'l-kebîr*'in *Usûl*'ün bir bölümü olduğu için *Zâhiru'r-rivâye*'den sayılmadığını, *Ziyâdât* ile *Ziyâdâtü'l-Ziyâdât*'ın ise *el-Câmiu'l-kebîr* üzerine yapılmış birer tetimme çalışması olduğundan bu sayıya dâhil edilmediğini kabul ettiğimizde, *Zâhiru'r-rivâye* eserlerinde -ilk başta isimlerini verdiğimiz yedi kitap bağlamında- kaplam açısından bir eksiklik veya fazlalık olmadığını ve erken döneme uygun olarak *Zâhiru'r-rivâye* eserlerinin *Usûl ve Câmiayn*'dan oluşan üç temel eser olduğunu söyleyebiliriz. Adı geçen diğer dört eser; *es-Siyerü's-sağîr*, *es-Siyerü'l-kebîr*, *Ziyâdât* ve *Ziyâdâtü'l-Ziyâdât*'ı farklı sebeplerle⁴⁹ *Zâhiru'r-rivâye*'den saymayanlara göre *Zâhiru'r-rivâye* eserleri kaplam olarak da azdır. Bizim üçlü tasnifimize göre ise ilk ikisi *Asl*'in bir bölümü, diğer ikisi de *el-Câmiu'l-kebîr* üzerine yapılmış birer tetimme çalışması olduğundan bu kitaplardan ayrı düşünülmedi için *Zâhiru'r-rivâye* eserlerinde kaplam olarak bir eksilme söz konusu değildir.

4. *Zâhiru'r-rivâye* Eserleri

Zâhiru'r-rivâye kavramı geç dönemden itibaren *Usûl* ile eş anlamlı olarak kullanılmaya başladığından erken döneme göre kavramın mahiyetinde bir genişleme söz konusudur. Bu başlık altında aslında *Zâhiru'r-rivâye* mesailinin neredeyse tamamını oluşturan *Usûl* hakkında yapılan tanımlar üzerinde durulacaktır. *Zâhiru'r-rivâye*'nin *Câmiayn* olarak bilinen diğer iki eseri; *el-Câmiu'l-kebîr* ve *el-Câmiu's-sağîr* kitapları hakkında farklı bir görüş bulunmadığı için bu eserler hakkında kısa bilgi verilmekle yetinilecektir. Son olarak *Ziyâdât*'ın hangi eser üzerine tetimme olduğu konusu üzerinde durulacaktır.

4.1. *Usûl/Asl/Mesbûr*

Usûl (الأصول) Arapça bir kelime olan aslın (الأصل) çoğuludur. Asl ise sözlükte kök, temel, kaynak, diğer şeylerin üzerine bina edildiği dayanak gibi anlamlara gelir.⁵⁰ *Usûl* kelimesi bir kavram olarak fıkıh ve diğer İslâmî ilimlerde birçok anlamda kullanılmakla birlikte⁵¹ burada kastedilen, Hanefî mezhebi imamlarından nakledilen mesaili ve bunların kaynaklarını ifade ederken, *Nevâdir*'in karşısı olarak kullanılan anlamıdır. Kelimenin fıkıh usulünü ifade eden anlamının konumuzla alakası yoktur.

⁴⁹ Kevserî *Ziyâdât* ile *Ziyâdâtü'l-Ziyâdât*'ın Şeybânî'den meşhur tarikle rivayet edildiğini ve bu iki eseri *Zâhiru'r-rivâye*'den saymamanın doğru olmadığını söyler. Bk. *Bülûgu'l-emânî*, s. 63-64.

⁵⁰ Ferâhidî, *Kitâbu'l-ayn*, (a.s.l); Ezherî, *Tehzîbu'l-lüğa*, (a.s.l); Cürcânî, *Tarîfât*, s. 32; Özel, “Asıl” (Fıkıh), s. 473.

⁵¹ “Asıl” çeşitli anlamlarda kullanılan bir terimdir. Kelimenin farklı ilim dallarında kullanıldığı anlamları için bk. Özel, “Asıl” (Fıkıh), s. 473; Aydın, “Asıl” (Hadis), s. 473; Uludağ, “Asıl” (Tasavvuf), s. 474; Bolay, “Asıl” (Felsefe), s. 474.

4.1.1. Erken Dönemde *Usûl* Kavramının Mahiyeti ve Kaplamı

4.1.1.1. *Usûl* Mesaili

Hanefî mezhebinde *Nevâdir* karşısı olarak kullanılan *Usûl* kavramının erken dönem Hanefî fakihleri arasında neye tekabül ettiğine dair en açık ifadeler Kudûrî'ye aittir. O, Kerhî'nin (ö. 340/952) *Muhtasar*'ına yazdığı şerhte *Usûl*'ün nasıl tedvin edildiğine dair şu önemli bilgileri vermiştir:

Ebû Hanîfe bu mezhebi ashabıyla istişare ederek kurmuştur. Meseleleri kendi başına ortaya koymamıştır. Meseleleri tek tek ashabına açıp onların görüşlerini almış, bu görüşlerden hangisinin doğru olduğu ortaya çıkana kadar onlarla tartışmış, Ebû Yûsuf da kabul edilen görüşü kayda geçerek *Usûl*'ün tamamını oluşturmıştır.⁵²

Kudûrî'nin verdiği bu bilgiye göre Hanefî mezhebinde *Usûl*, Ebû Hanîfe'nin meclisinde tartışılıp kayda geçirilen mesail ve bunların yer aldığı kitapları ifade etmektedir. *Usûl* diye isimlendirilen bu mesailin Ebû Hanîfe'nin meclisinde kayda geçirildiğini gösteren başka nakiller de bulunmaktadır. Örneğin İbn Ebi'l-Avvâm (ö. 335/947) günümüze ulaşan en eski Hanefî tabakat kitaplarından *Fazâilu Ebî Hanîfe ve ahhbârih* isimli eserinde babası kanalıyla Tahâvî'den⁵³ yaptığı bir nakilde, (Şeybânî'nin talebesi) Esed b. el-Furât (ö. 213/828), (Ebû Hanîfe'nin talebesi) Esed b. Amr'ın (ö.190/806) şöyle dediğini nakletmiştir: “Ashabı meselenin cevabında Ebû Hanîfe ile ihtilafa düşer, her biri farklı bir cevap verir, sonunda meseleyi Ebû Hanîfe'ye sunarlar, o da cevabını verirdi. Mesele üzerinde üç gün durduktan sonra onu divana yazarlardı.”⁵⁴

Konuya dair önemli bilgiler içeren bir diğer eser Saymerî'nin *Ahhbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih* isimli eseridir. Saymerî, Züfer'den bahsederken onun, Ebû Hanîfe ile birlikte kitapları tedvin eden, on kişilik grup içinde yer aldığını,⁵⁵ başka bir yerde de Ebû Hanîfe'nin halkasına devam edenlerin on kişi olduğunu ve bunlardan dördü; Züfer, Ebû Yûsuf, Esed b. Amr ve Ali b. Müshir'in (ö. 189/805) Kur'ân ezberler gibi meseleleri ezberlediklerini aktarır.⁵⁶ Saymerî ayrıca

⁵² Kudûrî, Şerhu Muhtasari'l-Kerhî, vr. 0^b; Hârizmî, Câmiu'l-mesânid, I, 33.

⁵³ Eserde Tahâvî'den yapılan nakiller onun Ebû Hanîfe'nin menakıbına dair yazdığı kayıp kitabında yer alan rivayetler olsa gerektir. Tahâvî'nin ayrıca *en-Nevâdir ve'l-hikâyât* isimli diğer bir eseri de vardır (Kuraşî, *Cevâhir*, I, 277).

⁵⁴ İbn Ebi'l-Avvâm, *Fazâilu Ebî Hanîfe*, s. 341.

⁵⁵ Saymerî, *Ahhbâru Ebî Hanîfe*, s. 113.

⁵⁶ Saymerî, *Ahhbâru Ebî Hanîfe*, s. 74. Diğerleri; Âfiye b. Yezîd, Dâvûd et-Tâî, Kâsım b. Ma'n, Yahya b. Zekeriyya ve

Ebû Hanefî'nin mesaili ashabıyla tartıştıktan sonra yazdığını, ancak Âfiye b. Yezîd (ö. 180/796) mecliste yoksa onun muvafakatini almadan meseleyi kayda geçirtmediği bilgisini verir.⁵⁷

İbn Ebi'l-Avvâm, Kudûrî ve Saymerî'nin verdiği bu bilgiler ışığında, Hanefî mezhebinde *Usûl* olarak bilenen mesail ve kitapları: “Ebû Hanîfe'nin meclisinde tartışılıp kayda geçilen fıkıh mesaili ve bunların yer aldığı kitaplar” olarak tanımlamak mümkündür.

Buna göre *Usûl* geç dönemde bu kavrama dâhil edilen *Câmiayn*'ı içermemektedir. Nitekim kaynaklarda *Usûl* ile diğer *Zâhiru'r-rivâye* eserlerini birbirinden ayıran ve bunların aynı olmadığını gösteren nakiller mevcuttur. Örneğin Saymerî, hocasının akranlarından olduğunu söylediği Ebû Zekerîyya Yahya b. Muhammed ed-Darîr el-Basrî için “*Usûl, Câmiayn* ve *Nevâdir*’i bilirdi”,⁵⁸ Ali er-Râzi için de “Ashabımızın görüşlerini bilirdi. *Usûl* ve *el-Câmiu'l-kebîr*’den bazı meselelere tenkidi vardı”⁵⁹ ifadesini kullanır.

Saymerî'nin iki ayrı Hanefî fakihî hakkında verdiği bu bilgilerde, erken dönem Hanefî fukahası arasında kullanılan *Usûl* kavramının, geç dönemde bu kavrama dâhil edilen *el-Câmiu's-sağîr* ile *el-Câmiu'l-kebîr*’i içermediği çok açıktır.

4.1.1.2. *Usûl* İsmi'nin Verilme Sebebi

Yukarıda Kudûrî'den yaptığımız nakilden de anlaşılacağı üzere Hanefî mezhebinde Şeybânî tarafından yeniden tedvin edilip önceleri *Usûl*, daha sonra *Asl* ve *Mebhut* olarak bilinen kitaplara bu ismin verilmesi, mezheb imamı Ebû Hanîfe'nin meclisinde kayda geçilen ve klasik fıkıh eserlerinde *Kitâbu's-salât* ile başlayıp *Kitâbu'l-ferâiz* ile sona eren bir dizi temel fıkıh konularında mezheb imamı Ebû Hanîfe'ye ait görüş ve mesaili ihtiva etmesi sebebiyledir.

yukarıda adı geçen Ali b. Müshir'in iki oğlu Mendel ve Hibbân'dır. (Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, XVI, 363). Aynı rivayet Esed b. el-Furât kanalıyla *Fazâilu Ebî Hanîfe*'de de yer almaktadır. Fakat orada kitapları tedvin edenlerin kırk kişi olup yukarıda adı geçen on kişinin ise önde gelenlerden olduğu bilgisi yer almaktadır. Ayrıca meseleleri otuz yıl boyunca kayda geçenin Yahya b. Zekerîyya olduğu söylenmektedir. Bk. İbn Ebi'l-Avvâm, *Fazâilu Ebî Hanîfe*, s. 342.

⁵⁷ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 156.

⁵⁸ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 173.

⁵⁹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 164.

Hanefî kaynaklarında bu kitaplara Şeybânî'nin ilk telif ettiği eser olduğu için *Usûl* veya *Asl* denildiği şeklinde izahlar da bulunmaktadır. Bunu ilk ifade edenlerden biri Emîr Kâtib el-İtkânî'dir.⁶⁰ Daha sonra Bedreddîn el-Aynî,⁶¹ İbn Nüceym Sirâcuddin Ömer,⁶² Kâtib Çelebi⁶³ ve İbn Âbidîn⁶⁴ gibi âlimler de aynı kanaati paylaşmışlardır. Oysa Şeybânî'nin telif ettiği bu esere *Usûl/Asl* denilmesinin gerçek sebebi bu eserin onun ilk telif ettiği eser olması değil, içinde yer alan mesailin büyük oranda mezheb imamı Ebû Hanîfe'nin meclisinde tartışılıp onun tarafından kayda geçirtilen ve bu sebeple mezhebin *Usûl*'u diye isimlendirilen temel mesailin yeniden düzenlenmiş hali olmasıdır. Modern dönem çalışmalarında bu eserlere *Usûl* denmesi, muhteva olarak Hanefî fıkının temelini teşkil etmesine bağlanmaktadır.⁶⁵ Bu şekilde bir izah, önceki izaha nazaran daha doğru olmakla birlikte, mesailin aslında mezheb imamı Ebû Hanîfe'ye ait olup, onun meclisinde yazılması gibi *Usûl*'ün yukarıda açıkladığımız en temel iki özelliğine vurgu yapmaması açısından eksik gözükmemektedir.

4.1.1.3. Şeybânî'nin *Usûl*'ü Yeniden Düzenlemesi

Kaynaklarda yer alan bilgilere göre, Ebû Hanîfe'nin meclisinde tartışılan fıkıh mesailini ifade eden anlamıyla *Usûl*'ün, ilk yazıldığı haliyle tasnif edilmemiş bir takım notlar manzumesi olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁶ Serahsî'nin ifadesiyle, “Ebû Hanîfe'nin ortaya koyduğu mesaili tasnif etmeye kendini adayan kişi Şeybânî'dir.”⁶⁷ Yine onun ifadesine göre Şeybânî bu kitapların büyük bir çoğunluğunu ikinci defa gözden geçirip yeniden düzenlemiştir.⁶⁸

⁶⁰ İbn Nüceym Sirâcuddin, *Nehrü'l-fâik*, I, 366. (İtkânî, *Gâyetü'l-beyân ve nâdiratü'l-akrân*'dan naklen)

⁶¹ Aynî, *Binâye*, II, 509.

⁶² İbn Nüceym Sirâcuddin *Nehrü'l-fâik*, I, 366. (İtkânî, *Gâyetü'l-beyân ve nâdiratü'l-akrân*'dan naklen)

⁶³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 81, II, 1282.

⁶⁴ İbn Âbidîn, Şerhu Ukûdi resmi'l-müftî, s. 13.

⁶⁵ Bk. Kaya, “Zâhirü'r-rivâye”, s. 101; Taş, “Şeybânî”, s. 41; Aybakan, “el-Üm”, s. 298. Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, s. 76 (Bedir ilgili yerde “en önemli özellikleri Ebû Hanîfe'nin bizzat kendisinin görüşleriyle iki öğrencisi Ebû Yûsuf ve Muhammed'in tespit ve tevsik edilmiş görüşlerine dayanıyor olmalarıdır” diyerek *Usûl*'ün gerçek mahiyetine ait bir özelliği zikretmiştir.)

⁶⁶ Ebû Yûsuf Kûfe'de iken ondan *Usûl* kitaplarını dinlemediği rivayet edilen Hasan b. Ziyâd bu kitaplar için Farsça “günlük” anlamına gelen “Ruznâmçe” ifadesini kullanılmıştır. Bk. İbn Ebi'l-Avvâm, *Fazâilu Ebî Hanîfe*, s. 307.

⁶⁷ Serahsî, *Mebûsât*, I, 3. Şeybânî'nin tüm işleriyle ilgilenmesi için bir vekil tayin ettiğine, ayrıca odasında, etrafında kitaplar, kimseyle konuşmadan çalıştığına dair rivayetler için bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 130; İbn Ebi'l-Avvâm, *Fazâilu Ebî Hanîfe* s. 350.

⁶⁸ Serahsî, *Mebûsât*, XXX, 287. Şeybânî'nin *Usûl*'ü yeniden tasnifiyle ilgili geniş bilgi için bk. Boynukalın, “Mukaddime” (*Asl* içinde), s. 46-62, 105-106.

Şeybânî'nin -kendisiyle Ebû Yûsuf'un görüşlerini ve kimi tahrîcleri de ekleyerek- yeniden tasnif ettiği *Usûl* kitapları, *Asl* ve *Mebûsûl* ismiyle günümüze kadar gelmiştir. Günümüzde mevcut nüshalarından yapılan son ve en kâmil neşrine göre *Usûl*'ün içinde *Kitabu's-salât* ile başlayıp *Kitabu'l-Gasb* ile sona eren altmıştan fazla kitap vardır. Eserin bazı kitap/bölümleri kayıptır.⁶⁹

Ebû Hanîfe'nin meclisinde yazılan bu mesailden erken kaynaklarda *Usûl* veya *Kütüb* diye çoğul kipiyle bahsedilmesi ilk zamanlar bu meseleleri içeren kitapların birbirinden ayrı olduğunu gösterir. Bibliyografya eserlerinde buna delalet eden izahatlar bulunmaktadır. Örneğin Kınalızâde'nin mezkûr risalesinin sonunda,⁷⁰ Kâtib Çelebi'nin de *Keşfu'z-zunûn*'da, *Asl* içinde yer alan kitapların ilk tedvin edildiklerinde ayrı birer kitap olduklarını aktarmaları⁷¹ ve *Fihrist* müellifi Nedîm'in (ö.438/1047) Şeybânî'nin eserlerini sayarken “*Usûl*'e dair şu eserleri vardır” deyip bugün eserin içinde bir bölüm olarak yer alan kitapları ayrı ayrı zikretmiş olması da bunu göstermektedir.⁷² *Asl*'ı tahkik eden Boynukalın -yukarıdaki son iki nakle ilaveten- eserin içindeki kitap sıralamasının nüshadan nüshaya değişiklik arz etmesinin, bunların Şeybânî değil de ondan rivayette bulunanlar tarafından tek kitap haline getirildiğine bir delil sayılabileceğini söylemektedir.⁷³ Ayrıca o zamanın telif anlayışına göre fıkıhın tüm konularını tek kitapta toplayan eserlerin “câmi”, içindeki farklı konulardan oluşan bölümlerin de “bab” olarak isimlendirilmesi *Usûl*'ü oluşturan bölümlerin ayrı birer kitap olduğuna delil sayılabilir. Şeybânî'nin fıkıhın hemen tüm bölümlerini içeren iki eserinin “kitab” yerine “câmi” diye isimlendirilmesi de bu sebeptendir.⁷⁴

4.1.1.4. *Usûl*'ün “*Asl*” ve “*Mebûsûl*” Adını Alması

Her biri *Asl* olarak isimlendirilen bu kitaplar erken dönemin başlarında tümüne atıfla *Usûl* diye anılmakla birlikte V./XI. asırdan itibaren kelimenin *Asl* şeklindeki müfret kullanımı yaygınlık

⁶⁹ Eserin kayıp bölümleriyle ilgili olarak bk., Boynukalın, “Mukaddime” (*Asl* içinde), s. 115-16; Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 77-85.

⁷⁰ Bk. Kınalızâde, *Risâle fî tabakâti'l-mesâil*, Süleymaniye Ktp., Esad Ef., nr. 3652, vr. 111^a.

⁷¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1581.

⁷² Nedîm, *Fihrist*, III, 22-23.

⁷³ Boynukalın, “Mukaddime” (*Asl* içinde), s. 115-16; Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, s. 65-6.

⁷⁴ Câmi türü kitaplar fıkıhtaki anlamına yakın olarak hadiste de “çeşitli konulara dair hadisleri ihtiva eden kitap türü” olarak tanımlanır. Bk. Kandemir, “Câmi”, s. 94.

kazanmıştır. Mezhebin doğduğu Irak bölgesi fakihleri içinde eserleri günümüze ulaşanlardan Cessâs bu kitaplardan bahsederken daha çok kelimenin müfredini (*Asl*)⁷⁵ ve bazen de çoğulunu (*Usûl*)⁷⁶ kullanmıştır. Aynı bölgeden Kudûrî'ye gelindiğinde ise bu kitaplardan artık, sadece *Asl* diye bahsedildiği, *Usûl* ifadesinin neredeyse hiç kullanılmadığı görülmektedir.⁷⁷ Mezhebin Mâverâünnehir ve Mısır bölgesinde ise *Usûl* yerine, *Asl* ifadesi tercih edilmiştir. *Usûl* yerine *Asl* ifadesinin tercih edilmesinde *Usûl*'ü oluşturan kitapların râviler tarafından bir bütün olarak rivayet edilmesi sonucunda bunların tek bir kitap formatını almasının etkisi olabileceği gibi, *Usûl* kelimesinin IV/X. asırdan sonra bir ilim/disiplin olarak “usûl-i fıkıh” anlamında kullanılmaya başlamasıyla kavram karmaşasını önlemek için böyle bir tercihe gidildiği de söylenebilir.

Mâverâünnehir bölgesinde *Usûl*'e ayrıca *Mebisûl* da denilmiştir. Bunun sebebi *Usûl*'de yer alan kitapların fıkıh mesaili barındıran diğer eserlere nispetle daha geniş yazılmış olmasıdır. Nitekim Serâhsî *Usûl* kitaplarından bahsederken bunların daha hacimli olduğunu ifade etmek üzere “el-kütübü'l-mebisûta” ifadesini kullanmaktadır.⁷⁸ Ebu'l-Leys es-Semarkandî de bu bölgede *Asl* yerine *Mebisûl* ifadesini ilk kullananlardan biridir.⁷⁹

4.1.2. Geç Dönemde *Usûl* Kavramının Mahiyeti ve Kapsamı

Zâhiru'r-rivâye kavramının “Tanımı” başlığında Kınalızâde'nin *Usûl* ile *Zâhiru'r-rivâye*'yi eş anlamlı olarak tarif ettiğini dile getirerek tanımında yer alan dört unsuru incelemiştik. Ayrıca geç dönem *Usûl* algısının farklı olduğunu ve bu konuyu ileride ele alacağımızı belirtmiştik. Burada geç dönemin *Mesâilü'l-Usûl* ve *Zâhiru'r-rivâye* tanımlarını vererek bu dönemde kavramların mahiyetinde meydana gelen anlam genişlemesi üzerinde duracağız.

⁷⁵ Örnek olarak bk. Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 286, III, 274, 299, 302, IV, 19, V, 282, 283; a.mlf., *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, I 316, 614, II, 183, 278, III, 145, 146, 234, 410, V, 449, VI, 185, VII, 355, VIII, 213.

⁷⁶ Örnek olarak bk. Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II, 33; a.mlf., *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, I, 485, II, 462, IV, 187, V, 132, VIII, 103.

⁷⁷ Örnek olarak bk. Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî* “min evveli kitâbi'l-hudûd ilâ nihâyeti kitâbi'l-havâle”, s. 103, 131, 135, 141, 156, 158, 159, 164, 170, 216, 217, 220, 234, 239, 256, 311, 313, 323, 353, 359, 391, 392, 393, 395, 399, 405.

⁷⁸ Serâhsî, *Mebisûl*, I, 3. Bedir de “el-mebisûl” adının “mebsut kitaplar” ifadesinden kısaltma olduğu ihtimali üzerinde durmaktadır. Bk. Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, s. 50.

⁷⁹ Ebu'l-Leys es-Semarkandî, *Uyûnu'l-mesâil*, s. 150, 178, 232, 239, 321, 359, 365, 387, 389, 395, 396, 407.

Kınalızâde ilgili risalesinde yapmış olduğu tanımla *Mesâilü'l-Usûl* ve *Zâhiru'r-rivâye* kavramlarını birbirine eşitlemiştir. Onun bu ifadesinden anlaşıldığına göre, geç dönem Hanefî fukahası arasında *Zâhiru'r-rivâye* kitaplarından sadece *Mebûsûtu Asl*, onunla diğer kitapları çoğul kipiyle *Usûl* diye isimlendirme şeklinde bir genel kanaat oluşmuştur. Nitekim Taşköprizâde bunu açıkça ifade etmektedir.⁸⁰ Oysaki -yukarıda geçtiği üzere- erken dönem Hanefî fakihleri arasında *Usûl* veya *Mesâilü'l-usûl*, Ebû Hanîfe'nin meclisinde tartışılıp kayda geçilen ve daha sonra Şeybânî tarafından yeniden düzenlenerek *Asl* ve *Mebûsûtu* ismiyle anılacak olan kitaba ve burada geçen meseile verilen isim olup *Zâhiru'r-rivâye*'nin diğer iki eseri *el-Câmiu's-sağîr* ile *el-Câmiu'l-kebîr*'i kapsamaz. İlk dönemdeki anlamıyla *Usûl* her ne kadar mezheb içinde daha sonraları oluşan *Zâhiru'r-rivâye* kavramına dâhil olsa da *Zâhiru'r-rivâye* kitaplarından sadece *Asl*'i ifade ettiği için daha hususî bir anlama sahiptir. İki kavram arasında eş anlamlılık değil umum-husus mutlak bulunmaktadır; *Zâhiru'r-rivâye* tüm *Usûl* mesailini kapsarken *Usûl*, *Zâhiru'r-rivâye* mesailinden sadece *Asl/Mebûsûtu* olarak bilinen mesaili ve bunların yer aldığı eseri ifade etmekte; *Câmiayn*'i içermemektedir.

Kınalızâde'nin *Usûl* ve *Zâhiru'r-rivâye*'yi erken dönemdeki anlamından farklı olarak tanımlamasına neyin sebep olduğu yönünde akla gelebilecek muhtemel sorunun cevabını, bu konuya daha önce eserlerinde değinen İtkânî, Bâbertî, Seyyid Şerif Cürcânî, Bedreddin el-Aynî ve Taşköprizâde gibi âlimlerin bu kavramlara yaptıkları tanımlarda aramak gerekir. İtkânî, *Hidaye* şerhinde metinde geçen “*gayru rivâyetü'l-usûl*” ifadesine yaptığı açıklamada *Usûl*'den maksadın *Asl*, *Câmiayn* ve *Ziyâdât* olduğunu söyler.⁸¹ Aynî de aynı ifadeleri kullanmaktadır.⁸² Bu, *Usûl* kavramının, *Câmiayn* ve *Ziyâdât* gibi diğer *Zâhiru'r-rivâye* eserlerini de içine alacak şekilde daha geniş kapsamlı olarak gösterildiği tespit edilebilen ilk tanımdır. İtkânî ile aynı dönem ve bölgede yaşayan bir diğer *Hidaye* şarihi Bâbertî muhtemelen ondan alarak *Usûl*'den maksadın *Asl*, *Câmiayn* ve *Ziyâdât* olduğunu ve bunlara *Zâhiru'r-rivâye* denildiğini söyler.⁸³ Bâbertî bu ifadesiyle *Usûl* ile *Zâhiru'r-rivâye*'nin aynı şey olduğunu açıkça dile getirmiştir. Bâbertî'nin talebesi Cürcânî⁸⁴ ile Taşköprizâde⁸⁵ bir iki kitap dışında *Usûl* ile *Zâhiru'r-rivâye*'yi aynı görenlerdendir.

⁸⁰ Taşköprizâde, *Miftâh*, s. 638.

⁸¹ İtkânî, *Gâyetü'l-beyân* vr. 30^b.

⁸² Aynî, *Binâye*, I, 553.

⁸³ Bâbertî, *Înâye*, I, 136; VIII, 371.

⁸⁴ Cürcânî, *Tarîfât*, s. 32, 146.

⁸⁵ Taşköprizâde, *Miftâh*, s. 638.

İtkânî ve Bâbertî ile başlayıp Cürcânî, Aynî ve Taşköprizâde ile devam eden iki kavramın eşanlamlı hale getirilmesine dayalı bu tanım, Kınalızâde'nin risalesiyle iyice yerleşmiş ve böylece erken dönem Hanefî fakihlerinin farklı anlamda kullandığı bu iki kavram artık aynı anlamda kullanılır hale gelmiştir. Kavramların geç dönemde bu şekilde yerleşmesinde Kınalızâde'nin etkisi açık olmakla birlikte, eserleri Osmanlı uleması tarafından ilgiyle okunan başta İtkânî olmak üzere, Bâbertî, Cürcânî ve Aynî'nin de önemli bir rolü olduğu anlaşılmaktadır. Kınalızâde'nin mezkûr âlimlerin eserlerinden istifadeyle iki kavrama aynı anlamı yüklemesine dayanan tanımı, kendisinden sonra yazılan bazı önemli eserlerde olduğu gibi nakledilmiş ve geç dönem *Zâhiru'r-rivâye* ve *Usûl* algısının şekillenmesinde bu tanım belirleyici bir rol üstlenmiştir. Kınalızâde'nin tanımını esas alarak *Usûl* ile *Zâhiru'r-rivâye*'ye aynı anlamı vermek suretiyle geç dönemde bu yeni tanımın kabul görmesinde etkili olan bazı meşhur Hanefî uleması, yeni tanımın tarihî seyrini görebilmek adına, kronolojik olarak şöyle sıralanabilir:

Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî (ö. 990/1582): Kefevî, *Ketâibu'l-alâmi'l-ahyâr min fuḡahâi mezhebi'n-Numânî'l-muhtâr* isimli tabakat kitabında Kınalızâde'nin tabakat taksimini -ondan aldığını ifade etmeden- ilk nakledenlerden biridir.⁸⁶ Fakat Kınalızâde'den farklı olarak, mesail tabakasının ikinci kısmına, İtkânî ve Bâbertî gibi *Nevâdir* değil de *Gayru zâhiri'r-rivâye* adını vermiştir. Bu şekilde bir adlandırma daha doğrudur. Zira -aşağıda geleceği üzere- *Zâhiru'r-rivâye* dışında kalan eserlerin hepsine *Nevâdir* denilmemektedir. *Nevâdir*, *Zâhiru'r-rivâye* dışında kalan eserlerin sadece bir türüne verilen isim olup *Emâliler* gibi *Gayru zâhiri'r-rivâye*'den olan başka tür eserler de vardır.

Takıyyüddin b. Abdülkâdir et-Temîmî (ö. 1010/1601): Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* isimli eserinde İbn Kemalpaşa'nın Hanefî mezhebi fukahasıyla ilgili yedili taksimini verdikten sonra Kınalızâde'nin Hanefî mezhebinin mesailine dair *Mesâilü'l-Usûl*, *Nevâdir* ve *Fetâvâ* şeklindeki üçlü taksimini -müellif hattından aldığını ve kesinlikle aktarılması gereken önemli bilgiler içerdiğini söyleyerek- olduğu gibi nakleden önemli şahsiyetlerden bir diğeridir.⁸⁷

⁸⁶ Kefevî, *Ketâib*, vr. 72^b-73^a. Kefevî ile Kınalızâde aynı dönemde yaşamış olmakla birlikte Kefevî eserini 60 yaşında telif etmeye başladığını ifade etmektedir (Özel, "Kefevî" s. 185). Kendisi 920/1514'de doğduğuna göre (Kefevî, *Ketâib* I, 9), bu durumda eseri en erken 980/1572'de telif etmiş olması gerekir. Kınalızâde'nin 979/1571'de vefat ettiği göz önünde bulundurulduğunda eserin Kınalızâde'nin vefatından sonra telif edildiği anlaşılmaktadır.

⁸⁷ Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, I, 42-46.

İsmâîl b. Abdilganî b. İsmâîl ed-Dımaşkî en-Nâblusî (ö. 1062/1652): Nâblusî Molla Hüsrev'in *Dürer*'i üzerine yazdığı *İhkâm* isimli şerhin başında tıpkı Temîmî gibi Kınalızâde'nin Hanefî mezhebinin mesaili tabakasına dair üçlü, İbn Kemalpaşa'nın da Hanefî mezhebi fukaha tabakasına dair yedili tasnifini olduğu gibi zikretmiştir. Ancak İbn Kemalpaşa'nın adını açıkça zikrederken Kınalızâde'nin adını vermemiştir.⁸⁸

Ahmed b. Muhammed el-Hamevî (ö. 1098/1687): Hamevî *Simtu'l-fevâid ve i'kâlu'l-mesâili's-şerâid* isimli çeşitli konulara dair yazdığı manzumeleri içeren eserinde yer alan *İthâfu'l-ahbâb bi-beyâni tabakâti mesâili kütübi'l-ashâb* isimli manzumesinde Kınalızâde'nin verdiği tasnifin aynısını vermiş fakat *Usûl* yerine *Zâhiru'r-rivâye* ifadesini kullanmıştır.⁸⁹

Pîrîzâde İbrahim (ö. 1099/1688): *Umdetü zevi'l-basâir li halli mübhemâti'l-Eşbâh ve'n-nazâir* isimli eserinde, Mısır'ın önde gelenlerinden diyerek takdim ettiği bazı âlimlerden nakille Kınalızâde'nin bu tasnifini hiçbir itirazda bulunmadan olduğu gibi aktarmıştır.⁹⁰

İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer ed-Dımaşkî (ö. 1252/1836): İbn Âbidîn *Ukûdi resmi'l-müfti* isimli manzum eseri ve onun şerhinde Pîrîzâde ve Nâblusî'nin yukarıda adı geçen eserlerinden özetle aktardığını söyleyerek Hanefî mezhebi mesail tabakası ile alakalı aynı üçlü taksimi vermiştir.⁹¹ İbn Âbidîn'in bu eseri modern dönem *Zâhiru'r-rivâye*, *Usûl* ve *Nevâdir* anlayışına doğrudan etki eden kaynak olma özelliğine sahiptir.

Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Leknevî (ö. 1304/1886): Leknevî hem *en-Nâfiu'l-kebîr*⁹² hem de *Umdetü'r-riâye*'de⁹³ Kefevî'nin *Ketâibu'l-alâm*'ından nakille aynı tasnifi verdikten sonra kendi farklı bir tasnif önermekte; fakat *Usûl* ve *Nevâdir*'e dair başka hiçbir açıklama yapmamaktadır.

Ebu'l-Hasan Harun b. Bahâuddin el-Mercânî (ö.1306/1888): Mercânî Hanefî mezhebi literatürüne dair önemli bilgiler içeren *Nâzûratu'l-hak* isimli eserinde Kınalızâde gibi mezheb mesailini üçe ayırarak aynı tasnifi vermiştir.⁹⁴

⁸⁸ Nâblusî, *İhkâm*, vr. 26^b-27^a.

⁸⁹ Hamevî, *İthâfu'l-ahbâb bi-beyâni tabakâti mesâili kütübi'l-ashâb*, vr. 148^a.

⁹⁰ Pîrîzâde, *Umdetü zevi'l-basâir*, vr. 2^a-3^a.

⁹¹ İbn Âbidîn, *Şerhu Ukûdi resmi'l-müfti*, s. 10-12.

⁹² Leknevî, *en-Nâfiu'l-kebîr*, s. 17-18.

⁹³ Leknevî, *Umdetü'r-riâye* I, 40-43.

⁹⁴ Mercânî, *Nâzûra*, s. 167-176. Ancak Mercânî *Zâhiru'r-rivâye* eserlerini altı olarak saymıştır.

4.1.3. Modern Dönemde *Usûl* Kavramının Mahiyeti ve Kaplamı

Geç dönemde olduğu gibi modern dönem *Usûl* algısında da Kınalızâde'nin yaptığı ve geç dönemin en otoriter ismi İbn Âbidîn'in *Ukûdu resmi'l-müfti*'de Nablusî ve Pîrîzâde'den alarak aktardığı tanımın etkili olduğu görülmektedir. Konuyla ilgili yapılmış modern dönem çalışmalarından ulaşabildiklerimizin hemen hepsinde *Usûl*, Kınalızâde gibi *Zâhiru'r-rivâye* ile eş anlamlı olarak tanımlanmış ve *Zâhiru'r-rivâye* eserlerine, muhtevaları Hanefî fikhının temelini teşkil ettiği veya Şeybânî'nin ilk telif ettiği eser olduğu için, aynı zamanda *Usûl* ve *Mesâilu'l-usûl* dendiği söylenmiştir. *Zâhiru'r-rivâye* ile *Usûl*'ü eş anlamlı olarak tanımlayan modern dönem çalışmalarına Arap dünyasından örnek olarak Ahmed en-Nakîb'in Hanefî mezhebi tarihi ve literatürüne dair yazdığı iki ciltlik eserinin⁹⁵ ve Lüey el-Halîlî'nin doktora çalışmasının ilgili bölümlerine ve oralarda verdikleri isimlere,⁹⁶ Türkiye'den de konu hakkında yaptıkları çalışmalarla bilinen Şükrü Özen,⁹⁷ Murteza Bedir,⁹⁸ Bilal Aybakan,⁹⁹ Mehmet Boynukalın¹⁰⁰ ve Eyyüp Said Kaya'nın¹⁰¹ ilgili çalışmalarına bakılabilir. Görebildiğimiz kadarıyla sadece Yılmaz *Usûl*'ü diğer *Zâhiru'r-rivâye* eserlerini kapsamayacak şekilde erken dönem anlayışına uygun olarak tanımlamıştır.¹⁰²

4.2. *Câmiayn*

Zâhiru'r-rivâye'nin diğer iki eseri Şeybânî'nin *Usûl*'den sonra telif ettiği *el-Câmiu's-sağîr* ve *el-Câmiu'l-kebîr*'dir. Konumuzla doğrudan alakası olmaması sebebiyle burada bu iki eser ve ihtiva ettikleri mesail hakkında çok kısa bilgi verilmekle yetinilecektir.

⁹⁵ Nakîb, *el-Mezhebü'l-Hanefî*, I, 361-62. Nakîb burada aşağıda “*Usûl* ve *Zâhiru'r-rivâye*'ye Farklı Yaklaşımlar” başlığında geleceği üzere *Zâhiru'r-rivâye* ile *Usûl*'ü geç dönemde birbirinden ayıranlar olduğundan bahsetmiş; fakat bu görüşleri reddederek her iki kavramın aynı anlamda olduğunu savunmuştur. Ayrıca *Usûl*'ün erken dönemdeki anlamından hiç bahsetmeyerek geç dönemin *Usûl* ve *Zâhiru'r-rivâye* anlayışını sürdürmüştür.

⁹⁶ Halîlî, *Esbâbu udûl'l-Hanefiyye*, s. 47-55.

⁹⁷ Özen, “Metin Tenkidi Üzerine Bazı Tespitler ve Öneriler” s. 464; a.mlf., “Serahsî, Râdiyüddin”, s. 543. Özen her iki yerde *Usûl*'ü parantez içinde *Zâhiru'r-rivâye* olarak açıklayarak her iki kavramı birbirine eşit gördüğünü ima etmektedir.

⁹⁸ Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, s. 52-53, 76.

⁹⁹ Aybakan, “el-Üm”, s. 298.

¹⁰⁰ Boynukalın, *İmam Muhammed*, s. 48; a.mlf., “Mukaddime” (*Asl* içinde), s. 39.

¹⁰¹ Kaya, “*Zâhirurrivâye*”, s. 101.

¹⁰² Bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 66-67.

4.2.1. *el-Câmiu's-sağîr*

Şeybânî bu eseri -Ebû Yûsuf'un isteği üzerine- onun aracılığı ile Ebû Hanîfe'den rivayet ettiği mesaili bir araya getirmek üzere telif etmiştir.¹⁰³ Kitaba bu ismi bizzat Şeybânî vermiştir.¹⁰⁴ Kitaba “câmi” isminin verilmesi daha önce ifade edildiği üzere¹⁰⁵ o günün telif geleneğinde içinde ibâdât, muâmelât ve ukûbât gibi fıkıhın farklı bölümlerine ait mesailin bir arada zikredilmesi sebebiyledir.¹⁰⁶ Eserin tertip edilmeden önceki halinde “câmi” türü eserlerin bir özelliği olarak namaz, zekat gibi bölüm başlarında “kitâb” tabiri yerine “bâb” tabiri kullanılmışken, eseri tertip ve şerh edenler tarafından mesailin düzenlenmesi sonucu yeni bâb ve fasıllar olduğundan Şeybânî'nin kullandığı “bâb” tabirleri “kitâb” tabiriyle değiştirilmiştir.¹⁰⁷

Eserde Şeybânî'nin Ebû Yûsuf kanalıyla Ebû Hanîfe'den rivayet ettiği bin beş yüzden fazla mesele bulunmaktadır.¹⁰⁸ Ebû Yûsuf bu mesailden altı tanesine, Şeybânî'nin kendisinden yanlış aktardığını söyleyerek itiraz etmiş; fakat Şeybânî bunu kabul etmeyerek Ebû Yûsuf'un yanlış olduğunu, kendisinin ise mezkûr mesaili doğru aktardığını söylemiştir. Hanefî fakihleri de bu altı meselede Şeybânî'nin rivayetini tercih etmişlerdir.¹⁰⁹ Eserin en son yapılan neşrinde Boynukalın, kitabın bugün elimizde bulunan Ebû Tahîr ed-Debbâs tertibiyle gelen nüshalarında bazı ziyadeler olduğunu ve tahkikte bunlara işaret ettiğini söylemektedir.¹¹⁰

Eserde zikredilen mesailin tasnifine gelince, bunlar Serahsî ve Pezdevî'nin ifadesine göre üç grupta toplanmaktadır: 1) Sadece *el-Câmiu's-sağîr*'de bulunup diğer kitaplarda bulunmayan mesail. 2) *Asl*'da geçtiği halde burada tekrar edilen; fakat ifadedeki farklılıktan dolayı bazı faideler içeren mesail. 3) İfadesinde hiçbir değişiklik yapılmadan *Asl*'da geçtiği şekliyle aktarılan mesail.¹¹¹

¹⁰³ Boynukalın, “Mukaddime” (*Câmiu's-sağîr* içinde), s. 12-13.

¹⁰⁴ Boynukalın, “Mukaddime” (*Câmiu's-sağîr* içinde), s. 8-10.

¹⁰⁵ Bk. “Şeybânî'nin Usûl'ü Yeniden Düzenlemesi” başlıklı bölüm.

¹⁰⁶ Boynukalın, “Mukaddime” (*Câmiu's-sağîr* içinde), s. 10.

¹⁰⁷ Boynukalın, “Mukaddime” (*Câmiu's-sağîr* içinde), s. 17-18.

¹⁰⁸ Boynukalın, “Mukaddime” (*Câmiu's-sağîr* içinde), s. 18.

¹⁰⁹ Boynukalın, “Mukaddime” (*Câmiu's-sağîr* içinde), s. 7, 12-14.

¹¹⁰ Boynukalın, “Mukaddime” (*Câmiu's-sağîr* içinde), s. 42.

¹¹¹ Boynukalın, “Mukaddime” (*Câmiu's-sağîr* içinde), s. 49-51. Kâdîhân da kitaba yazdığı şerhin başında aynı şeyleri nakletmektedir. Bk. Kâdîhân, *Şerhu'l-Câmiu's-sağîr* “min evveli'l-kitâb ilâ nihâyeti kitâbi'l-ıtk”, I, 56.

4.2.2. *el-Câmiu'l-kebîr*

Şeybânî, Ebû Yûsuf aracılığı ile Ebû Hanîfe'den rivayet ettiği mesaile yer verdiği *el-Câmiu's-sağîr*'inden sonra *el-Câmiu'l-kebîr*'i telif ederek, *Usûl*'de yer alan diğer kebîr vasıflı kitaplarında olduğu gibi çokça tahrîcde bulunup birçok yeni mesail ortaya koymuştur. Nitekim kaynaklarda Şeybânî'nin “sağîr” vasıflı kitapları Ebû Yûsuf'tan rivayet ettiği; fakat “kebîr” vasıflı olanları ondan nakletmeyip daha çok mevcut mesail üzerinden tahrîc yoluyla telif ettiğine dair nakiller bulunmaktadır.¹¹² Ayrıca Şeybânî'nin çokça tahrîcde bulunmak gibi bir özelliğinin olduğu, Ebû Yûsuf'un ise onun kadar tahrîcde bulunmadığı ifade edilmektedir.¹¹³ Bugün elimizdeki *Usûl*'ün içinde Şeybânî'nin “kebîr” vasıflı kitapları arasında yer alan icârât, mudârame, müzâraa ve mezûn bölümlerinde Ebû Hanîfe'nin görüşünün tahrîc yoluyla belirlendiği yüzden fazla mesele olduğu tespit edilmiştir.¹¹⁴ Bu tespit yukarıda naklettiğimiz “sağîr” vasıflı kitapların rivayet, “kebîr” vasıflı olanların ise tahrîc ağırlıklı olduğu olgusunu doğrulamaktadır.

4.3. *Ziyâdât ve Ziyâdâtü'z-Ziyâdât*

Zâhiru'r-rivâye eserlerinin sayısı ile alakalı bölümde her ne kadar bu iki eseri bir tetimme çalışması olmaları sebebiyle *Zâhiru'r-rivâye*'nin ayrı birer eseri olarak görmediğimizi belirtmiş olsak da *Ziyâdât*'ın hangi eser üzerine ilave olduğuna dair farklı görüşler bulunması sebebiyle bu konuya kısaca değinmek uygun olacaktır. Kitabın hangi eser üzerine ilave olduğuna dair Kâtib Çelebi birkaç farklı rivayet aktarır.

1. Ebû Yûsuf'un *Emâlî*'si üzerine yapılmış bir ziyade olduğu: Kâtib Çelebi burada iki farklı rivayet verir:

a) Şeybânî Ebû Yûsuf'tan ders almakta ve onun *Emâlî*'sini yazmaktadır. Bir gün kulağına Ebû Yûsuf'un “Muhammed'in bu meseleleri tahrîc etmesi zordur” dediği gelir. Bunun üzerine her bir meseleyle alakalı tahrîcde bulunarak *Ziyâdât*'ı yazar.¹¹⁵

¹¹² Bk. İbn Âbidîn, *Şerhu Ukûdi resmi'l-müftî*, s. 14 (İbn Nüceym'den naklen); İbn Nüceym, *Bahru'r-râik*, I, 579.

¹¹³ İbn Ebî'l-Avvâm, *Fazâilu Ebî Hanîfe*, s. 358. Kitapta yer alan aynı anlamda diğer bir rivayet için bk. s. 357; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 162.

¹¹⁴ Bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 90.

¹¹⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 963. *DİA*'nın “Zeyil” maddesinde eserin telifi hakkında “Şeybânî, II. (VIII.) yüzyılın ikinci diliminde, Hanefî fıkımın fûrûna dair Ebû Yûsuf'un yazdırdığı (imlâ) meselelere kendisinin

b) Şeybânî'nin oğlu Ubeydullah, Ebû Yûsuf'un *Emâli*'sini yazmakta, Şeybânî de bunlar üzerine ziyadede bulunmaktadır.¹¹⁶

2. *el-Câmiu'l-kebîr* üzerine ziyade olduğu: Kâtib Çelebi'nin Kâdîhân'dan naklettiğine göre, Şeybânî *el-Câmiu'l-kebîr*'i telif ettikten sonra kitapta yer vermediği diğer bazı meseleleri hatırlamış ve *Ziyâdât*'ı telif etmiştir. Daha sonra başka meseleler de hatırlayıp *Ziyâdâtü'z-Ziyâdât*'ı yazmıştır.¹¹⁷ Kâdîhân'ın *Ziyâdât* şerhini tahkik eden Kasım Eşref Nur Ahmed kitapta Kâdîhân'ın böyle bir ifadesini bulamadığını (belki *el-Câmiu's-sağîr* üzerine yazmış olduğu şerhte geçmiş olabileceğini)¹¹⁸ söylemekle birlikte bu görüşü tercih etmektedir. Gerekçe olarak da kitabın isminin bazı nüshalarda *ez-Ziyâdât ale'l-Câmiu'l-kebîr* olarak yazılması, üslubunun *Câmiu'l-kebîr* ile aynı olması ve yine Radiyyüddin Serahsî (ö. 571/1176) gibi bazı âlimlerin eserin *el-Câmiu'l-kebîr* üzerine ziyade olduğu¹¹⁹ yönündeki açıklamalarını göstermektedir.¹²⁰ Ebu'l-Vefâ el-Afgânî de (ö.1395/1975) *Keşfu'z-zunûn*'dan aldığı anlaşılan ifadelerle kitabın *el-Câmiu'l-kebîr* üzerine ziyade olduğunu söylemiştir.¹²¹ Hanefî mezhebi tarihi hakkında önemli eserleri bulunan Kevserî de aynı kanaattedir.¹²² Ayrıca *Muhîtu'l-Burhânî*'de bir mesele hakkında “Şeybânî bu meseleyi ne *Câmî*'de ne de *Ziyâdât*'ta zikretti” denilmesinden kitabın *el-Câmiu'l-kebîr* üzerine ziyade olduğu anlaşılabılır.¹²³ Yine Hanefî mezhebi fıkıh kitaplarında *el-Câmiu'l-kebîr* mesailinin genellikle *Ziyâdât* mesailiyle karşılaştırılması da ayrı bir delil olarak kabul edilebilir.¹²⁴

ilâvelerini yahut daha önce kaleme aldığı zâhirü'r-rivâye eserlerinde bulunmayan meseleleri kapsayan *ez-Ziyâdât*'ı yazmış, bunda eksik bıraktıklarını *Ziyâdâtü'z-Ziyâdât* adıyla belki de ilk defa zeyil üzerine zeyil yazma geleneğini başlatmıştır.” denilmektedir. (Durmuş, “Zeyil”, s. 340; Çavuşoğlu, “Zeyil” (Fıkıh), s. 348.)

¹¹⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 963.

¹¹⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 963.

¹¹⁸ Kâsım Eşref, “Mukaddime” (*Şerhu'z-Ziyâdât* içinde), I, 102.

¹¹⁹ Radiyyüddin Serahsî, *Muhîtu'l-Burhânî*, vr. 1^b.

¹²⁰ Kâsım Eşref, “Mukaddime” (*Şerhu'z-Ziyâdât* içinde), I, 103.

¹²¹ Ebû'l-Vefâ Afgânî, “Mukaddime” (*Nüket* içinde), s. 5, 12.

¹²² Kevserî, *Bülûgu'l-emânî*, s. 66.

¹²³ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, IV, 249.

¹²⁴ Kitabın hangi eser üzerine ziyade olduğuna dair görüşler için ayrıca bk. Kâsım Eşref, “Mukaddime” (*Şerhu'z-Ziyâdât* içinde), I, 102-103; Bedir, “Ziyâdât”, s. 483.

5. *Zâhiru'r-rivâye* Kavramının Ortaya Çıkışında Etkin Olan Amiller

Zâhiru'r-rivâye'nin büyük bir bölümünü oluşturan ve Şeybânî tarafından yeniden düzenlenerek tasnif edilen *Usûl*'ün Ebû Hanîfe'nin meclisinde kaydedilen mesailden meydana geldiği göz önünde bulundurulduğunda, *Usûl* ve *Câmiayn*'a *Zâhiru'r-rivâye* denilmesine en önemli faktör olarak, bu mesailin büyük oranda mezheb imamı Ebû Hanîfe'nin meclisinde yazılanlara dayanması gösterilebilir. Yani neyin *Usûl* ve dolayısıyla *Zâhiru'r-rivâye* olacağını gerçekte mezheb imamının kendisi belirlemektedir. Zira erken dönem ilim anlayışında mesailin *Usûl* ve *Nevâdir* diye ikiye ayrılarak aktarılması temel bir prensip olup, özellikle *Usûl* mesaili bizzat mezheb imamı tarafından belirlenmektedir.¹²⁵ Bunun doğal bir sonucu olarak mezheb imamının *Usûl* olarak belirlediği mesail yazılıp nesilden nesile aktarılmış ve böylece *Zâhiru'r-rivâye* oluşmuştur. Diğer meseleler ise *Usûl*'de yer almadığından *Gayru zâhiri'r-rivâye* olarak kalmıştır. Bu sebeple Mervezî ve mensup olduğu hukuk geleneğinin Şeybânî'nin eserleri içinden belirli türden bir grubu seçerek onlara özel bir konum verdiği,¹²⁶ Şeybânî'nin eserlerinden hangisinin *Zâhiru'r-rivâye* kaplamında yer aldığına bu esere referansla karar verildiği¹²⁷ ve böylece *Zâhiru'r-rivâye* kavramının mana ve muhtevasını onun belirlediği¹²⁸ ayrıca Mervezî ile birlikte diğer ilk muhtasar sahipleri Kerhî ve Tahâvî'nin kavramın ortaya çıkışında etkili oldukları¹²⁹ şeklinde yapılan tespitler *Zâhiru'r-rivâye*'nin belirlenmesinde mezheb imamından çok mezheb müntesiplerini öne çıkarması açısından tartışmaya açık görünmektedir. Zira *Usûl*'ün dolayısıyla *Zâhiru'r-rivâye*'nin nasıl oluştuğuna dair yukarıda kaynaklardan aktarılan bilgiler, bu kavramın oluşmasında mezheb imamının *Usûl* olarak belirlediği mesailin etkili olduğunu göstermektedir.

¹²⁵ Bu durum hadis rivayetinde çok daha aşıkardır. Bunun güzel bir örneği Ahmed b. Hanbel'in -oğlu Abdullâh'ın rivayetiyle gelen- *Müsned*'inde yer almaktadır. Abdullâh *Müsned*'de babasından rivayet ettiği bir hadisin sonunda şunları söyler. “Bu hadisin râvilerinden Nâsih zayıf bir râvi olduğu için babam bu hadisi *Müsned*'ine almadı. Bana, bu rivayeti *Nevâdir*'inde yazdırdı.” (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Hadis nr. 20900, XXXIV, 458) Bu ifade neyin *Usûl*'de neyin de *Nevâdir*'de yer alacağına bizzat hocanın karar verdiğinin güzel bir örneğidir.

¹²⁶ Bedir, Buhara Hukuk Okulu, s. 52.

¹²⁷ Bedir, Buhara Hukuk Okulu, s. 76.

¹²⁸ Bedir, Buhara Hukuk Okulu, s. 85.

¹²⁹ Kaya, Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkhî İstidlâl, s. 177.

Zâhiru'r-rivâye kavramının ortaya çıkışını mezheb müntesiplerin seçtiği bir grup kitaba bağlamak yerine bu kavramın büyük oranda mezheb imamı Ebû Hanîfe'nin meclisinde yazılan *Usûl* mesailini içermesine bağlamak aynı zamanda Ebû Yûsuf'un *Emâlî*'sinin değil de Şeybânî'nin eserlerinin Hanefî mezhebinin asılları kabul edilmesi¹³⁰ problematiğine de cevap olabilecektir. Şöyle ki Ebû Hanîfe'nin meclisinde kayda geçirilen *Usûl*'ü yeniden düzenleyip sonraki nesillere aktarma görevini sistematik ve süreklilik barındıracak şekilde Şeybânî ifa etmiştir. Ebû Yûsuf'un *Usûl*'ü rivayet ettiği bilinmekle birlikte,¹³¹ *Usûl*'ü Şeybânî gibi yeniden tasnif edip rivayet ettiğine dair bilgi yoktur.¹³² Onun yerine daha müstakil bir telif türü olan “imlâ” yolunu tercih etmiştir. *Emâlî*ler, aşağıda geleceği üzere hocanın herhangi bir metne bağlı kalmadan talebelerine yazdırdıkları eserlerdir. Ebû Yûsuf'un *Emâlî*'si *Usûl* mesailinin yanı sıra kendisinin görüşlerini de içeren müstakil bir eser olması sebebiyle *Usûl* olarak isimlendirilmemiş ve *Usûl* kadar rağbet görmemiştir. Aynı şey Şeybânî'nin *Emâlî*'si için de geçerlidir. O da *Usûl* kadar rağbet görmemiş ve *Zâhiru'r-rivâye*'den sayılmamıştır. Bu durum bize, meselenin bu iki imanin ilmî şahsiyetleriyle alakalı olmadığını göstermektedir. *Emâlî*lerin temel hedefi mezheb imamı Ebû Hanîfe'nin meclisinde yazılanları aktarmak olmadığından bunların Hanefî mezhebinin *Usûl*'ü sayılması, yukarıda verilen *Usûl* tanımı ve mahiyeti açısından pek mümkün görünmemektedir.

6. *Zâhirü'l-Mezheb*

Kaynaklarda *Zâhiru'r-rivâye* ile aynı anlamda kullanıldığı söylenen diğer bir kavram *Zâhiru'l-mezheb*'dir. Hanefî mezhebi kaynaklarında bu kavramın kullanıldığı meseleler

¹³⁰ Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, s. 85, 87. Bedir bu soruya tam olarak cevap veremediğini söylemekle birlikte (s. 87), kitabın başka bir yerinde (s. 53) Şeybânî'nin eserlerinin tutulmasına iki sebep zikretmektedir. Biri, Şeybânî'nin Ebû Yûsuf'un kadı olmasından sonra Ebû Hanîfe'nin halkasının başına geçip ilmi faaliyetleri devam ettirmesi, diğeri ise muhtemelen bu halkadaki birikimin en kapsamlı ve sistematik biçimde onun döneminde kayda geçirilmiş olması. Bedir'in zikrettiği bu ikinci sebep bizim yukarıda zikrettiğimiz sebeple uyum arz etmekle birlikte “muhtemelen” demesi bunu çok güçlü bir sebep olarak görmediği anlamına gelmektedir. Oysa bize göre en güçlü sebep budur.

¹³¹ Ebû Yûsuf'tan *Kütüb/Usûl* rivayet edenlere örnek olarak bk. Saymerî, *Ahbârü Ebî Hanîfe*, s. 161.

¹³² Ebû Yûsuf'un 166/782'den vefat ettiği 182/798'e kadar kadılık yapmış, kadı olmadan önce de geçim sıkıntısı çekmiş olması sebebiyle (Öğüt, “Ebû Yûsuf”, s. 261) maddi durumu gayet iyi olan Şeybânî gibi *Usûl*'ü yeniden tertipleyip düzenleme fırsatı bulamamış olması kuvvetle muhtemeldir.

incelendiğinde, “hakkında birden fazla rivayet bulunan meselelerde mezheb içinde öne çıkan ve tercih edilen görüş”ü ifade etmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. *Zâhiru’l-mezheb* olarak adlandırılan mesail genellikle *Zâhiru’r-rivâye*’den olmakla birlikte bazen *Nevâdir*’den, bazen de mezhebin diğer müntesiplerinin görüşlerinden olabilmektedir. Bu yönüyle *Zâhiru’l-mezheb*, *Zâhiru’r-rivâye*’den daha genel bir kavramdır. *Zâhiru’l-mezheb* olarak takdim edilen mesailin genellikle *Zâhiru’r-rivâye*’den olması, bu iki kavramın aynı manaya geldiği izlenimini vermiş olmalıdır ki Seyyid Şerif Cürcânî, ondan nakille Muhammed Ali et-Tehânevî, ayrıca Mercânî, Leknevî ve ondan nakille Ahmed en-Nakîb¹³³ *Zâhiru’l-mezheb*’i *Zâhiru’r-rivâye*’yle aynı kategoriye koymuşlardır. Oysa bu kavramı ilk kullananlardan Serahsî’nin *Zâhiru’l-mezheb* olarak isimlendirdiği mesail incelendiğinde, bir kısmının *Zâhiru’r-rivâye*’den olmadığı görülür. Örneğin Hanefilere göre cuma namazının şartları arasında sayılan “şehir” (مصر) ile nasıl bir yerin kastedildiğine dair farklı rivayetler bulunduğunu ifade eden Serahsî’nin *Zâhiru’l-mezheb* diyerek verdiği *Zâhiru’r-rivâye*’de yer almayan açıklama,¹³⁴ bazı kaynaklarda Ebû Yûsuf’tan¹³⁵ diğer bazısında ise Kerhî’den¹³⁶ nakledilen bir görüş olarak geçmektedir. Bu ve benzeri bazı örnekler *Zâhiru’l-mezheb* olarak adlandırılan mesailin her zaman *Zâhiru’r-rivâye* olmadığını göstermektedir.

7. *Usûl ve Zâhiru’r-Rivâye Kavramlarına Hakkında Farklı Yaklaşımlar*

Buraya kadar anlatılanlardan anlaşıldığı üzere erken dönemde *Usûl* ve *Zâhiru’r-rivâye* farklı kavramlar olarak algılanırken, geç dönemde oluşan kanaat bu iki kavramın aynı anlamı işaret ettiği yönünde olmuştur. Bununla birlikte geç dönemde bu iki kavramı erken dönemden farklı olarak birbirinden ayıranlar da bulunmaktadır.

7.1. Seyyid Şerif Cürcânî’ye (ö. 816/1413) Göre *Usûl* ve *Zâhiru’r-rivâye*

Cürcânî *Tarîfat* isimli eserinde usul-i fikhî tanımladıktan sonra (Hanefî mezhebi kitaplarında geçen) “Hâkezâ fî rivâyeti’l-usûl” ifadesinde yer alan *Usûl*’den maksadın, tıpkı

¹³³ Cürcânî, *Tarîfat*, s. 143; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 1146; Mercânî, *Nâzûra* s. 167; Leknevî, *Umdetü’r-riâye*, I, 88; Nakîb, *el-Mezhebü’l-Hanefî*, I, 359.

¹³⁴ Serahsî, *Mebsût*, II, 23.

¹³⁵ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 126; Mergînânî, *Hidâye*, I, 82.

¹³⁶ Alâeddîn es-Semarkandî, *Tuhfetu’l-fukahâ*, I, 162.

hocası Bâbertî gibi, *el-Câmiu's-sağîr*, *Câmiu'l-kebir*, *Mebhut* ve *Ziyâdât* olduğunu söyler.¹³⁷ *Zâhiru'r-rivâye* ve *Zâhiru'r-rivâye*'yi tanımlarken de bunlarla kastedilenin *Mebhut*, *Câmiu'l-kebir*, *el-Câmiu's-sağîr* ve *es-Siyerü'l-kebir*'de yer alan mesail olduğunu söyleyerek¹³⁸ *Usûl* ve *Zâhiru'r-rivâye* eserleri arasında bir ayrıma gider ki bu erken dönemdeki ayırmadan da farklıdır. Cürcânî *Usûl* kitapları arasında saydığı *Ziyâdât*'ı, *Zâhiru'r-rivâye* kitapları arasına almamış, onun yerine *es-Siyerü'l-kebir*'i koymuştur.¹³⁹

Taşköprizâde ilimlerin tasnifine dair yazdığı *Miftâhu's-saâde* isimli eserinde *Usûl* ve *Zâhiru'r-rivâye* kavramlarını Cürcânî gibi tanımlamakta ve bu konuda fakihler arasında bir ittifak olduğunu aktarmaktadır. Taşköprizâde –eserinin matbu nüshasına göre- Cürcânî'den farklı olarak sadece *el-Câmiu'l-kebir*'i *Zâhiru'r-rivâye*'den saymamıştır.¹⁴⁰

7.2. İbn Kemal Paşa'ya (ö. 940/1534) göre *Usûl* ve *Zâhiru'r-rivâye*

Kınalızâde'den yarım asır kadar önce vefat eden İbn Kemal Paşa *Hidâye* şarihlerinin *Usûl* ile *Zâhiru'r-rivâye*'yi aynı göstererek bunlar arasında fark olmadığını söylediklerini oysa *Nevâdir* rivayetlerin de bazen *Zâhiru'r-rivâye* olabileceğini savunur ve böylece *Usûl* ile *Zâhiru'r-rivâye*'ye farklı bir boyut kazandırır. Ona göre *Usûl* Şeybânî'nin altı kitabında yer alan mesaile verilen isimdir. *Zâhiru'r-rivâye* ise mezheb imamlarından sahih bir şekilde rivayet edilip mezheb içinde tercih edilen görüş olup *Usûl* dışında *Nevâdir*'de de yer alabilir.¹⁴¹ İbn Kemal Paşa yaptığı bu yeni *Zâhiru'r-rivâye* tanımına gerekçe olarak Serahsî'nin *Mebhut*'ta naklettiği bir görüş için *Zâhiru'r-rivâye* demesini delil gösterir. Bu görüş Hasan b. Ziyâd'ın Ebû Hanîfe'den yaptığı bir rivayete dayanmaktadır. İbn Kemal Paşa, Hasan b. Ziyâd'ın eserlerinin *Usûl*'den sayılmamasından hareketle, *Usûl* dışında kalan *Nevâdir* rivayetlerin de *Zâhiru'r-rivâye* olabileceğini ve bu sebeple *Usûl* ile *Zâhiru'r-rivâye* arasında böyle bir ayırım olması gerektiğini söyler.¹⁴²

¹³⁷ Cürcânî, *Tarîfât*, s. 32.

¹³⁸ Cürcânî, *Tarîfât*, s. 146.

¹³⁹ Cürcânî'nin iki kavramın içerdiği kitaplar arasında böyle bir ayrıma gidip *es-Siyerü'l-kebir*'i *Usûl*'den, *Ziyâdât*'ı da *Zâhiru'r-rivâye*'den saymamasında *es-Siyerü'l-kebir*'in savaş hukuku gibi özel bir konuya dair yazılmış olmasının, *Ziyâdât*'ın da rivayet açısından diğer eserler kadar meşhur olmamasının etkisi olabilir.

¹⁴⁰ Taşköprizâde, *Miftâh*, s. 638.

¹⁴¹ İbn Âbidîn, *Şerhu Ukûdi resmi'l-müftî*, s. 12; Osmânî, *Usûlü'l-iftâ*, s. 115.

¹⁴² İbn Âbidîn, *Şerhu Ukûdi resmi'l-müftî*, s. 12 (İbn Kemal Paşa'nın *Hidâye* şerhinden naklen).

İbn Âbidîn Ebû Hanîfe'nin bu görüşünün Hasan b. Ziyâd'dan nakledilmesinin onun *Usûl*'de geçmediği anlamına gelmeyeceğini, aynı görüşün *Zâhiru'r-rivâye*'de geçmediği ispatlanmadan bu kadar kesin konuşmanın doğru olmadığını söyler.¹⁴³ Meselenin geçtiği *Usûl*'ün *Kitabu'l-menâsik* bölümü bugün elimizde mevcut olmadığı için bu görüşün *Usûl*'den sağlamasını yapmamız pek mümkün olmasa da *Zâhiru'r-rivâye*'den nakil yapan diğer kaynaklardan bu sağlamayı yapma imkânına sahibiz. Nitekim diğer kaynaklar içinde bu görüşün Hasan b. Ziyâd tarikiyle Ebû Hanîfe'den rivayet edildiğini nakledenler bulunmakla birlikte, bu görüşe, Serahsî'den nakledenler dışında, *Zâhiru'r-rivâye* diyen yoktur.¹⁴⁴ Bu da Serahsî'nin *Zâhiru'r-rivâye* olarak adlandırdığı bu meselenin sonraki ulema arasında en azından kavramsal anlamıyla *Zâhiru'r-rivâye* olarak pek karşılık bulmadığını göstermektedir.

B. Gayru Zâhiri'r-Rivâye

1. Tanımı

Gayru zâhiri'r-rivâye, Hanefî mezhebi imamlarının *Zâhiru'r-rivâye* dışında kalan temel fikhî görüşleri ve bu görüşlerin geçtiği eserlerin geneli için kullanılan bir kavram olup tespit edebildiğimiz kadarıyla *Nevâdir* ve *Emâlî* eserlerini içerir. Aşağıda *Nevâdir* başlığı altında geleceği üzere kavram tarihi süreç içinde *-Zâhiru'r-rivâye* üst kavramının altındaki *Usûl* kavramıyla eş anlamlı hale gelmesi gibi- kendi altında yer alan *Nevâdir* kavramıyla özdeşleştirilmiştir. Ayrıca kavramın altına giren eserlerin kaplamı erken dönemden geç döneme doğru genişleyerek mezheb imamları ve talebelerine nispet edilen *Zâhiru'r-rivâye* dışındaki tüm eserler buraya dahil edilmiştir.

2. Kavramın Ortaya Çıkışı

Hanefî mezhebi imamlarından yapılan rivayetler erken dönemde özellikle Irak bölgesinde en temelde *Usûl* ve *Nevâdir* şeklinde ikiye ayrılırken, sonraları öncelikle Mâverâünnehir uleması tarafından daha kapsamlı bir tasnifle *Zâhiru'r-rivâye* ve *Gayru zâhiri'r-rivâye* şeklinde ikiye ayrılır. *Zâhiru'r-rivâye* kavramının ortaya çıktığı Mâverâünnehir bölgesinde daha sonraları kavram dışında kalan fıkıh eserleri için *Gayru zâhiri'r-rivâye* ifadesi kullanılmaya başlar. Kâdihân (ö. 592/1196) *Fetâvâ*'sının başında fetva adabını zikrederken “*Zâhiru'r-rivâye* dışında kalan eserlerde geçen mesail” deyip bu kavramı kullanmış; fakat bu kavrama dâhil olan eserlerin adını vermemiştir.¹⁴⁵ Aynı şekilde *Hidâye* sahibi Mergînânî de (ö.

¹⁴³ İbn Âbidîn, *Şerhu Ukûdi resmi'l-müftî*, s. 12-13.

¹⁴⁴ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, II, 420.

¹⁴⁵ Kâdihân, *Fetâvâ*, I, 9.

593/1197) *Gayru'z-zâhir mine'r-rivâye* ve *Gayru rivâyeti'l-usûl*¹⁴⁶ terimlerini kullanmakla birlikte bununla hangi kitaplarda yer alan mesaili kastettiğini açıklamamıştır.

3. *Gayru Zâhiri'r-Rivâye* Eserleri

Gayru zâhiri'r-rivâye eserlerini ilk tatad eden isimlerden İtkânî, *Hidaye* şerhinde *Usûl*'den maksadın *Asl*, *Câmiayn* ve *Ziyâdât*; *Gayru rivâyeti'l-usûl*'den maksadın da *Nevâdir*, *Emâlî*, *Rakkiyyât*, *Keysâniyyât*, *Hârûniyyât* ve diğer eserler olduğunu söyler.¹⁴⁷ Bâbertî muhtemelen -aynı dönem ve bölgede yaşadığı- İtkânî'den alarak *Usûl*'den maksadın *Asl*, *Câmiayn* ve *Ziyâdât* olduğunu, bunlara aynı zamanda *Zâhiru'r-rivâye*;¹⁴⁸ bunlar dışında kalan *Nevâdir*, *Emâlî*, *Rakkiyyât*, *Keysâniyyât* ve *Hârûniyyât* için de *Rivâyetü gayri'l-usûl*¹⁴⁹ ve *Gayru zâhiri'r-rivâye*¹⁵⁰ denildiğini ifade etmektedir. Talebesi Seyyid Şerif Cürcânî de *Gayru zâhiri'r-rivâye* ve *Gayru zâhiri'l-mezheb* olarak *Cürcâniyyât*, *Keysâniyyât* ve *Hârûniyyât*'ı sayar.¹⁵¹ Mısır'da aynı dönemde yaşayan Bedreddin el-Aynî de bu sıralamayı vermektedir.¹⁵²

Keşfü'z-zunûn'un Şerafettin Yaltkaya ve Rifat Bilge'nin tashihiyle yayımlanan baskısında “fıkıh ilmi” kısmının başında çeşitli kitaplardan nakille Hanefî mezhebi mesail tasnifi hakkında bilgiler verilirken öncelikle, Kınalızâde'nin adı verilmeden onun mesail tasnifi olduğu gibi aktarılmış, ardından da *Mensûra* isimli bir kitaptan nakille *Zâhiru'r-rivâye* eserlerinin beş, *Gayru zâhiri'r-rivâye* eserlerinin dört, *Nevâdir*lerin ise sekiz tane olduğunu ifade edilmiştir.¹⁵³ Ardından kitabın “*el-Asl fî'l-furû*” başlığında geçtiği gibi¹⁵⁴ altı kitabın *Usûl* ve *Zâhiru'r-rivâye* olarak; *Emâlî*, *Nevâdir*, *Cürcâniyyât*, *Hârûniyyât* ve *Rakkiyyât* da *Gayru zâhiri'r-rivâye* olarak gösterilmiştir.¹⁵⁵

¹⁴⁶ Merginânî, *Hidâye*, I, 91, III, 184.

¹⁴⁷ İtkânî, *Gâyetü'l-beyan*, vr. 30^b.

¹⁴⁸ Bâbertî, *Înâye*, I, 136; VIII, 371.

¹⁴⁹ Bâbertî, *Înâye*, I, 136.

¹⁵⁰ Bâbertî, *Înâye*, VIII, 371.

¹⁵¹ Cürcânî, *Tarîfât*, s. 146.

¹⁵² Aynî, *Binâye*, I, 553.

¹⁵³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1281-1283. Musahhihler buraya düştükleri dipnotta, 1281 ila 1287 sayfaları arasında kalan ilgili kısmın kitabın diğer baskılarında bulunmadığı, bu kısmın kitabın daha sonra bulunan yazma nüshalarından alındığını belirtmişlerdir. Bk. II, 1281, 1283.

¹⁵⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 107.

¹⁵⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1283.

İtkânî, Bâbertî, Cürcânî ve Kâtib Çelebi'nin hemen aynı ifadelerle sıraladığı *Gayru zâhiri'r-rivâye* eserleri; *Nevâdirler* ve *Emâlîler*le birlikte *Keysâniyyât*, *Cürcâniyyât*, *Hârûniyyât* ve *Rakkiyyât* isimli eserler olarak sayılmıştır.¹⁵⁶ Kınalızâde, *Gayru zâhiri'r-rivâye*/*Gayru rivâyeti'l-usûl* eserleri içine Hasan b. Ziyâd'ın *Mücerred*'ini de koyarak hepsine *Nevâdir* ismini vermiştir. Mezkûr müelliflerin *Nevâdir*lerden sayıp Şeybânî'ye ait olduğunu söyledikleri *Keysâniyyât*, *Cürcâniyyât*, *Hârûniyyât* ve *Rakkiyyât*'ın aidiyeti konusu “Nevâdir Eserleri” başlığı altında ele alınacaktır.

Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin bizzat telif ettikleri ve isimlerine ne *Zâhiru'r-rivâye* ne de *Gayru zâhiri'r-rivâye*'de rastlanan, Ebû Yûsuf'un *Kitâbu'l-âsâr*¹⁵⁷ ve *Harâc*'ı, Şeybânî'nin *Kitâbu'l-âsâr*, *Kitâbu'l-hücce alâ ehli'l-Medîne* ve *Muvatta* rivayetinin, ayrıca Hasan b. Ziyâd'ın eserlerinin bu ikili tasnifte yer alıp almayacağı ise ayrı bir tartışma konusudur. Konuyu farklı açılardan değerlendirdiğimizde karşımıza üç farklı sonuç çıkmaktadır.

İlki, mezkûr eserlerin *Gayru zâhiri'r-rivâye*'den olduğuna dair kaynaklarda sarih bir ifade olmamasıdır. Sadece modern dönem çalışmalarında Şeybânî'nin *Kitâbu'l-âsâr*'ı ile *Kitâbu'l-hücce*'sini *Nevâdir*/*Gayru zâhiri'r-rivâye*'den sayanlar olmuştur.¹⁵⁸ Bununla birlikte İtkânî *Gayru zâhiri'r-rivâye* kitaplarından yukarıda adı geçen eserleri saydıktan sonra “ve diğerleri” deyip bunların daha fazla olduğunu ima etmiş, Kınalızâde de İtkânî'nin adını verdiği eserler arasında geçmese de Hasan b. Ziyâd'ın *Mücerred*'ini *Nevâdir*/*Gayru zâhiri'r-rivâye*'den saymıştır. Şeybânî'ye ait *Kitâbu'l-âsâr* ile *Kitâbu'l-hücce* bu sebeple *Gayru zâhiri'r-rivâye*'ye dâhil edilmiş olabilir.

İkincisi, modern dönem araştırmacılarından bazıları *Kitâbu'l-âsâr*, *Kitâbu'l-hücce* ve *Muvatta* rivayetinin Şeybânî'ye nispetlerinin sahih ve bu eserlerin meşhur ve muteber olması sebebiyle *Zâhiru'r-rivâye*'den sayılabileceğini söylemiştir.¹⁵⁹ Adı geçen eserlere Kınalızâde öncesinde yazılan klasik kaynaklarda mesail tabakasında yer verilmemesi ve mezkûr eserlerin

¹⁵⁶ Kefevî ve Leknevî Kınalızâde'nin taksimini esas almakla birlikte bu bölümdeki kitaplar için *Nevâdir* yerine *Gayru zâhiri'r-rivâye* ifadesini kullanmışlardır. Bununla birlikte Leknevî *Gayru zâhiri'r-rivâye*'nin *Nevâdir*'den sayıldığını söylemiştir. (Kefevî, *Ketâib*, vr. 72^b; Leknevî, *Umdetü'r-riâye* I, 41-42)

¹⁵⁷ Ebû Yûsuf'un oğlu tarafından rivayet edilen *Kitâbu'l-âsâr*'ın yine oğlunun babasından yaptığı *Emâlî* rivayetinden istifadeyle derlenmiş olabileceğine dair bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 49.

¹⁵⁸ Özel, “Hanefî Mezhebi” (Literatür), s. 61; Kaya, “Nâdirü'r-rivâye”, s. 279.

¹⁵⁹ Nedvî, *Kavâid ve'd-davâbit* s. 46-49; a.mlf., *İmâm Muhammed*, s. 142-45. Kâsım Eşref, “Mukaddime” (*Şerhu'z-Ziyâdât* içinde), I, 51-52.

mezhebin aslını oluşturan fıkıh mesailini aktarmak için telif edilmiş olmamaları bu iki görüşü zayıflatmaktadır.

Üçüncü olarak, *Zâhiru'r-rivâye* ve *Gayru zâhiri'r-rivâye*'yi belirleyen sadece bu eserlerin mezheb imamlarına aidiyetinin meşhur olup olmaması ise yukarıdaki ikinci görüş sahiplerinin söylediği gibi adı geçen eserlerin, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'ye aidiyetlerinde hiçbir şüphe olmadığı için *Zâhiru'r-rivâye*'den sayılmaları gerekir. Meseleye *Zâhiru'r-rivâye* ve *Gayru zâhiri'r-rivâye* kavramının tarihte hangi tür kitaplar için kullanıldığı zaviyesinden bakıldığında ise, Şeybânî ve Ebû Yûsuf'un mezkur eserlerinin, klasik kaynaklarda yer alan ikili tasnifte açıkça isimlerinin zikredilmemesi ve yukarıda *Zâhiru'r-rivâye* tanımında geçtiği üzere gerçekte mezheb mesailini aktarmak için telif edilmiş eserler olmamaları gibi nedenlerden ötürü bunları *Zâhiru'r-rivâye* ve *Gayru zâhiri'r-rivâye*'ye dâhil olmayan tasnif dışı eserler olarak nitелеmek daha doğru bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim aynı gerekçelerle Şeybânî'ye ait mezkûr eserlerin ne *Zâhiru'r-rivâye* ve ne de *Nevâdir*'den sayılabileceğini; fakat ona aidiyetinde şüphe olmaması sebebiyle *Nevâdir*/*Gayru zâhiri'r-rivâye*'den daha önce geldiklerini belirtenler de olmuştur.¹⁶⁰

Benzer bir durum Mâlikî mezhebinde de mevcuttur. İmam Mâlik'in *Muvatta*'sı mezhebinde *Ümmehât* olarak bilinen kitaplar arasında sayılmamıştır. Buna gerekçe olarak, *Muvatta*'ın “mezhebin eksenini oluşturan mesele ve görüşleri tedvin amacıyla” kaleme alınmaması gösterilmiştir.¹⁶¹ *Muvatta* Mâlikî mezhebinde *Ümmehât*'tan sayılmadığı gibi *Nevâdir*'den de sayılmayarak mesail tabakasında tasnif dışı bırakılmıştır.¹⁶²

Hasan b. Ziyâd'ın eserlerine gelince Kınalızâde ve onun tasnifini esas alanlar dışında İbn Ziyâd'ın eserlerini *Gayru zâhiri'r-rivâye*'den sayan olmamıştır. Aşağıda geleceği üzere sadece *Hârûniyyât* isimli eseri Şeybânî'nin eseri sanılarak *Gayru zâhiri'r-rivâye*'den

¹⁶⁰ Osmânî, *Usûlü'l-iftâ*, s. 139.

¹⁶¹ Kaya, “Mâlikî Mezhebi”, s. 529.

¹⁶² İmam Mâlik'ten rivayet edilen tek kitap *Muvatta*'nın “mezhebin eksenini oluşturan mesele ve görüşleri tedvin amacıyla” yazılmadığı gerekçesiyle *Ümmehât* dışında kaldığını söyleyerek doğru bir yaklaşımda bulunan Kaya, *Nevâdir* maddesinde Şeybânî'nin *Muvatta* rivayeti ve *Kitâbu'l-âsâr*'ını *Nevâdir* kapsamında zikretmiştir (“Nâdirü'r-rivâye”, s. 279). İmam Mâlik'in *Muvatta*'sı tedvin maksadının farklı olduğu söylenerek *Ümmehât* dışında bırakıldığı gibi Şeybânî'nin *Muvatta* rivayeti ve benzeri eserlerinin de aynı gerekçeyle hem *Zâhiru'r-rivâye* hem de *Nevâdir*'den sayılmayarak tasnif dışı bırakılması daha uygun görülmektedir.

sayılmaktadır. Bu kategoride sayılan *Emâlî* ve *Nevâdir* eserlerinin sadece Şeybânî'ye nispet edildiği göz önünde bulundurulduğunda erken dönemde Ebû Yûsuf'un *Emâlî* ve *Nevâdir*lerinin dahi *Gayru zâhiri 'r-rivâye'*den sayılmadığı söylenebilir.

Kınalızâde Ebû Yûsuf'un *Emâlî*'sini ve Hasan b. Ziyâd'ın *Mücerred*'ini *Nevâdir*/*Gayru zâhiri 'r-rivâye'*den sayarak *Zâhiru 'r-rivâye'*ye yaptığı tanıma sadık kalmıştır. Zira o *Zâhiru 'r-rivâye'*yi, ilgili beş kitapta geçen Ebû Hanîfe ve talebelerinin görüşleri olarak tanımlamış ve Hasan b. Ziyâd'ı bu talebeler arasında saymış, *Gayru zâhiri 'r-rivâye'*yi de, *Zâhiru 'r-rivâye'* tanımıyla uyuşması için, bu kişilerin mezkûr kitaplar dışında kalan görüşleri olarak tanımlamıştır. Fakat Hasan b. Ziyâd'ın *Zâhiru 'r-rivâye'*'de bir iki yer dışında hiçbir görüşünün geçmemesi ve erken dönemde yukarıda adını verdiğimiz kişilerin onun eserlerini tasnife dahil etmemesi göz önünde bulundurulduğunda Hasan b. Ziyâd'ın eserlerinin Hanefî mezhebinde tasnif dışı bırakılarak ne *Zâhiru 'r-rivâye'* ne de *Gayru zâhiri 'r-rivâye'*den sayıldığını söylemek daha isabetli bir yaklaşımdır.

Tasnif dışı bırakılan eserler hariç tutulduğunda yukarıda zikredilen *Gayru zâhiri 'r-rivâye'* eserlerinin *Emâlî* ve *Nevâdir* olarak isimlendirilen iki temel eser türünden oluştuğunu söyleyebiliriz. Tez konusunu oluşturan *Nevâdir* eserlerinin son tespit ve tasnifinin ikinci bölümde yapıldığını hatırlatıp *Emâlî* ve *Nevâdir* kavramlarının tanımı ile altında yer alan eserlerin tespitine geçebiliriz.

3.1. *Emâlîler*

Bir alimin görüş veya rivayetlerinin talebeler tarafından yazmasıyla oluşan *Emâlîler* İslam ilim geleneğinde özellikle erken dönemde sahasında uzman, otorite kabul edilmiş ilim ehlinin en önemli vazifelerinin başında zikredilen bir telif türüdür.¹⁶³ Hanefî mezhebi söz konusu olduğunda mezheb imamlarından Ebû Yûsuf ve Şeybânî'ye ait *Emâlî*lerin bulunduğu görülmektedir.¹⁶⁴ *Emâlî*ler içerdikleri yeni meseleler sebebiyle tez konusu olan *Nevâdir* mesaili açısından birincil kaynak durumundadır.¹⁶⁵

¹⁶³ Aşağıda *Nevâdir*'in tanımı esnasında Muhammed b. Semâ' a'dan aktaracağımız bir anekdottan anlaşılacağı üzere henüz otoritesi kabul edilmemiş kişilerin -hocasından rivayet ettiği görüşler dışında kalan- kendisine ait görüşleri kayda değer bulunmamıştır.

¹⁶⁴ Ebû Hanîfe'nin yazdırdığı ve daha sonra Şeybânî tarafından temize çekilip yeniden tasnif edilen eserler mezhebe *Usûl* olarak addedildiğinden buradaki kavramsal anlamıyla *Emâlî* olarak görülmemişlerdir.

¹⁶⁵ İmlâ (إملاء) mühlet vermek, zaman tanımak anlamında olup imlâl (إملا) ile aynı anlamda ikinci bir kelime veya

Bir kavram olarak *Emâlî*, Kınalızâde'nin yaptığı tarife göre "hocanın belli bir metne bağlı kalmadan aklına gelenleri talebelerine yazdırması sonucunda oluşan metinlere verilen isimdir."¹⁶⁶ Günümüz akademik çalışmalarında yapılan benzer bir tanıma göre de *Emâlî* "bir âlimin talebelerine hadisleri veya başka bilgileri yazdırmasıyla meydana gelen eser türü"dür.¹⁶⁷

İmlâ adabı üzerine yazılan eserlerde genellikle hadis imlâsından bahsedilmiş ve hocanın hadisi hıfzından rivayet ettikten sonra konuya dair gerekli izahatı yapması imlânın temel hedefleri arasında gösterilerek "Hadisi tefsir etmek, sadece dinlemek/rivayet etmekten daha hayırlıdır" denilmiştir.¹⁶⁸ Bu açıklamadan anlaşılacağı üzere imlâda yalın rivayetten çok meseleyi vuzuha kavuşturmak maksadıyla gerekli izahatı yapmak esastır. *Emâlî*leri diğer telif türlerinden farklı kılan en bariz özellik yapılan bu izahatlar olsa gerektir. *Emâlî*lerin bu özellikleri sebebiyle Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin imlâ meclislerinin *Nevâdir* mesailinin en fazla duyulup kayda geçildiği yerler olduğunu söyleyebiliriz.

*Emâlî*lerde genellikle kimin emalî meclisi olduğu, hangi tarihte ve nerede yapıldığı bilgilerine yer verilir.¹⁶⁹ Meclis kalabalık olduğunda hocanın söylediklerini lafzı lafzına diğerlerine aktaran, yüksek bir yerde oturan veya ayakta duran, "müstemlî" adı verilen tecrübeli

aynı kelimenin (sondaki lam harfinin ya harfine dönüştürülmesi ile) hafifletilmiş halidir. Bu kelime, yazması için birine bir şey söylemek anlamında kullanıldığında (أَمَلَيْتُ الْكِتَابَ عَلَى فُلَانٍ) kişinin anlayıp yazabilmesi için sözü uzatarak/zaman tanıyarak konuşmak anlamına gelmektedir (bk. Nahhâs, *Sinâatü'l-küttâb*, s. 115). Bu şekilde imlâ ettirilen metne de "Ümliyye" adı verilir (bk. Şartûnî, *Akrabü'l-mevârid*, (m.l.v.); Kermî, *Hâdî ilâ lügati'l-Arab*, (m.l.v.). Kınalızâde ve ondan nakilde bulunan tüm kaynaklar *Emâlî*'nin imlâ kelimesinin çoğulu olduğunu söylemişlerse de bunu doğrulayan bir naklin bulunamaması (Ebû Abdurrahman Muhammed Abdülmün'im b. Reşâd, Hâfzı Irâkî'nin imlâ ettirdiği *el-Müstahraç ale'l-Müstedrek li'l-Hâkim* isimli eserin mukaddimesinde (s. 31) Suyutî'nin *el-Muzhîr fi'l-lüğa* isimli eserinden nakille kelimenin kıyas dışı olarak imlânın çoğulu olduğu söylemektedir. Fakat eserin ne kaynak olarak gösterilen sayfasında (*Müzhîr*, II, 313) ne de başka bir yerinde böyle bir açıklama bulunamamıştır) sebebiyle bazı yazarlar tarafından eleştirilmişlerdir (Eleştiriyi yapan Dâiratü'l-maârifî'l-Osmâniyye musahhihlerinden Habîb Abdullâh b. Ahmed'dir. bk. Habîb, "Mukaddime" *Kitâbu'l-Emâlî* içinde, s. yb.). Modern dönemde yazılan Arap lügatlerinde kelimenin Ümliyye'nin çoğulu olup sonunda şeddeli ya ile (*Emâlîyy*), bazen de hafifletilerek *Emâlî* diye okunduğu bilgisi yer alır (bk. Şartûnî, *Akrabü'l-mevârid*, (m.l.v.); Kermî, *Hâdî ilâ lügati'l-Arab*, (m.l.v.).

¹⁶⁶ Bk. Kınalızâde, *Risâle fî tabakâtî'l-mesâil*, Süleymaniye Ktp., Esad Ef., nr. 3652, vr. 110^b.

¹⁶⁷ Kandemir, "Emâlî", s. 70.

¹⁶⁸ Sem'ânî, *Edebü'l-implâ*, s. 61.

¹⁶⁹ Kettânî, *Risâletü'l-müstetrafa*, s. 159; Semânî, *Edebü'l-implâ* s. 171.

talebeler görevlendirilir ve duruma göre bunların sayısı artırılır. “Kâtib” denilen diğer öğrenciler anlayamadıkları yerleri müstemlîlere sorarlar.¹⁷⁰ *Emâlî*lerde kitabı rivayet eden talebe adının zikredilmesi de önemlidir.

İmlâ, özellikle erken dönemde sahasında uzman ilim ehlinin en önemli vazifelerinin başında zikredilmektedir. Suyûtî, lügat ve hadiste hâfız/otorite kabul edilen kişinin imlâ, iftâ, rivayet ve talim olmak üzere dört önemli vazifesi olduğunu ve imlânın bunların başında geldiğini söyler.¹⁷¹ Kınalızâde’nin ifadesine göre fıkıh, hadis, lügat ve diğer ilimlerde selefin âdeti olan imlâ meclisleri, sahasında uzman ilim ehlinin azalmasıyla zamanla ortadan kalkmıştır.¹⁷²

Hanefî mezhebinde *Emâlî*leri bulunan Ebû Yûsuf ve Şeybânî yaşadıkları dönem itibariyle imlâ türünde ilk eser verenler arasında yer alırlar. Şeybânî’nin *Emâlî*’sinden altmış sayfalık küçük bir kısım dışında¹⁷³ *Emâlî*ler günümüze ulaşabilmiş değildir. Her ikisinden de *Emâlî* nakleden bazı talebelerin rivayetleri Hanefî fıkıh kitaplarında yer almaktadır.¹⁷⁴

3.1.1. *Emâlî* Eserleri ve İçinde Yer Alan *Nevâdir* Mesaili

Başta Kınalızâde olmak üzere, onun taksimini esas alan birçok âlim ve günümüz bazı araştırmacıları *Emâlî*leri *Nevâdir* kategorisinden saymışlardır. Bu sebeple olsa gerek Muallâ b. Mansûr’un Ebû Yûsuf’tan yaptığı *Emâlî* rivayetlerinin yine Ebû Yûsuf’tan yaptığı *Nevâdir* rivayetleriyle aynı olduğu sanılarak “kendisine izâfe edilen el-Emâlî’nin söz konusu eserin (*Nevâdir*) diğer bir adı olması kuvvetle muhtemeldir” denilmiştir.¹⁷⁵ *Emâlî* ve *Nevâdir*lerin mahiyetleri içerdikleri meselenin *Usûl*’de geçip geçmemesi açısından birbirinden farklıdır. Ebû Yûsuf ve Şeybânî’nin *Emâlî*leri (bu eserlerden yapılan nakiller ve *Emâlî*ler hakkında yukarı verilen tanımdan anlaşılacağı üzere) hocanın belli bir metne bağlı kalmadan dile getirdiği mesaili talebelerin yazmasıyla müstakil olarak telif edilmiş eserlerdir.

¹⁷⁰ Sem‘ânî, *Edebü'l-implâ*, s. 84, 88, 94, 96, 105, 106.

¹⁷¹ Suyûtî, *Müzhir*, II, 268-269, 283.

¹⁷² Kınalızâde, *Risâle fî tabakâtî'l-mesâil*, Süleymaniye Ktp., Esad Ef., nr. 3652, vr. 110^b. Suyûtî lügat ilimlerine dair yazdığı *Müzhir* isimli eserinde (II, 269) bu sahada imlânın çok erken sona erdiğini, bildiği en son lügat imlâ meclisinin (339/951’de vefat eden) Ebu’l-Kâsım el-Zeccâcî’ye ait olduğunu söyler. Hatta kendisinin bu sebeple 872/1467 senesinde bir lügat imlâ meclisi oluşturduğunu fakat rağbet olmayınca ilk dersten sonra bir daha yapmadığını aktarır.

¹⁷³ Cüz min’el-emâlî li-Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî, Haydarabâd 1407/1986, II. baskı.

¹⁷⁴ *Emâlî* râvileri ve rivayetleri için bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 21-53, 100-106.

¹⁷⁵ Kaya, “Muallâ b. Mansûr”, s. 309.

Bu sebeple *Emâlî*lerde *Usûl* mesailiyle birlikte, orada geçmeyen birçok yeni mesele, bazı meselelerde daha detaylı açıklamalar ve önceki bazı görüşlerinden rücu ettiklerini gösteren mesail yer alabilmektedir. *Nevâdir*ler ise (ileride üzerinde genişçe durulacağı üzere) mezheb imamlarından özellikle Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin *Usûl*'de geçmeyen görüşleri ve bunların talebeleri tarafından not edilerek bir araya getirilmesiyle oluşan eserlerdir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla *Emâlî*lerin yapısı gereği içlerinde *Usûl*'de geçmeyen birçok yeni mesail barındırması onları *Nevâdir* mesaili yönünden zengin bir kaynak haline getirmiştir. Nitekim bazı *Nevâdir* mesailinin Ebû Yûsuf tarafından imlâ ettirilip *Emâlî*'sine dâhil edildiğine dair talebelerinin ifadeleri bulunmaktadır.¹⁷⁶ İki telif türü arasındaki bu mahiyet farkından dolayı *Emâlî*leri *Nevâdir*lerin bir türü olarak görmek yerine, onları *Nevâdir*lerle birlikte *Gayru zâhiri'r-rivâye*'nin farklı bir alt türü saymak *Emâlî*lerin mahiyetine, ayrıca Hanefî mezhebi literatüründe iki farklı telif türü olarak yer alan *Emâlî-Nevâdir* ayrımına daha uygundur.

3.1.2. *Emâlî* Eserleri

Şeybânî'nin *Emâlî*'siden Şuayb b. Süleyman el-Keysânî tarafından rivayet edilen altmış sayfa olarak basılan küçük bir kısım dışında Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin *Emâlî*leri günümüze ulaştığına dair bir bilgi yoktur. Esas konumuz *Nevâdir*ler olduğu için burada Ebû Yûsuf ve Şeybânî'den *Emâlî* rivayet ettiğini tespit edilen râvilerin isimlerini zikretmekle yetineceğiz. Bununla birlikte *Nevâdir* mesailinin imlâ meclislerinde sıklıkla dile getirilmesi ve *Nevâdir* râvilerinin hemen hepsinin imlâ meclislerinde bulunmuş olması sebebiyle her bir *Emâlî* râvisi potansiyel bir *Nevâdir* râvisi olarak görülerek tezin ikinci kısmında bu râvilerin rivayet ettiği *Emâlî* kitaplarının bir listesini de verilmiştir.

3.1.2.1. Ebû Yûsuf'tan *Emâlî* Rivayet Edenler

Ebû Yûsuf'tan *Emâlî* rivayet ettiğini tespit edilebilen râvilerin vefat tarihlerine göre isimleri şöyledir: Yûsuf b. Ebî Yûsuf (ö. 192/807), Ebû Süleyman el-Cüzcânî (ö. 200/816), Hasan b. Ebî Mâlik (ö. 204/819), Şuayb b. Süleyman el-Keysânî (ö. 204/820), Muallâ b. Mansûr (ö. 211/826), Muhammed b. Said b. Sâbık (ö. 216/831), İbrahim b. el-Cerrah (ö. 217-9/832-4), Bişr b. Gıyâs el-Merîsî (ö. 218/833), Ali b. el-Ca'd (ö. 230/845), Muhammed b. Semâ'a

¹⁷⁶ Cessâs, *Muhtasarı İhtilâfî'l-ulemâ*, III, 501, a.mlf., *Ahkâmu'l-Kurân*, I, 64; III, 274.

(ö. 233/848), Bişr b. el-Velîd el-Kindî (ö. 238/853) ve Hilal b. Yahya el-Basrî (ö. 245/860).¹⁷⁷

3.1.2.2. Şeybânî'den *Emâlî* Rivayet Edenler

Şeybânî'den *Emâlî* rivayet ettiğini tespit edilebilen râvilerin isimleri ise şöyledir: Ebû Süleyman el-Cüzcânî (ö. 200/816), Muhammed b. Semâ'a (ö. 200/816), Şuayb b. Süleyman el-Keysânî (ö. 204/820), Muallâ b. Mansûr (ö. 211/826), İbrahim b. Rüstem (ö. 211/827), Hâcib b. el-Velîd (ö. 228/842), Dâvûd b. Rüseyd el-Hârizmî (ö. 239/854), Muhammed b. Humeyd er-Râzî (ö. 248/862), Kurayş b. İsmail (ö.?) ve Amr b. Ebî Amr (ö.?)¹⁷⁸

II. *NEVÂDİRLER*¹⁷⁹

Bu bölümde tezin ana konusunu oluşturan *Nevâdir* kavramının Hanefî mezhebindeki anlamı üzerinde durularak kavramın tarihî süreçte kazandığı anlamlar hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır. *Usûl* kavramında olduğu gibi, *Nevâdir* kavramında da erken dönemden geç döneme doğru anlam genişlemesi olduğundan her iki dönem ayrı ayrı incelenecek, ardından geç dönemin etkisiyle şekillenen modern dönem *Nevâdir* algısı üzerinde durulacaktır.

A. Sözlükte *Nevâdir*

Nevâdir, nâdir veya nâdirâ kelimesinin çoğulu olup, kök harfleri nun, dal ve ra Arap dilinde bir şeyin diğer bir şeyin içinden veya diğer eşyaların arasından düşmesi¹⁸⁰ ve böylece zuhur edip ortaya çıkması,¹⁸¹ şaz olması,¹⁸² yerinden ayrılıp çıkması/huruç¹⁸³ anlamlarına gelir.

¹⁷⁷ Bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 23-54. Yılmaz ilgili yerde adı Mahled olan fakat hakkında bilgi bulamadığı bir *Emâlî* râvisinden daha bahseder.

¹⁷⁸ Bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 100-106. Yılmaz'ın *Emâlî* râvileri arasında zikrettiği Muhammed b. Huneyf/Hanîf, diğer bir *Emâlî* râvisi Muhammed b. Humeyd'in isminin nüshalarda yanlış yazılmasından kaynaklanan bir hata olsa gerektir. Bu isimde birinin bulunamaması da bunu desteklemektedir. Yılmaz ayrıca Şeybânî'den *Emâlî* rivayeti bulunan İbrahim b. Rüstem'i zikretmemektedir. Nâtîfî *Ecnâs*'ta bir yerde İbrahim b. Rüstem'in bu *Emâlî* rivayetinden nakil yapmaktadır. Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 430.

¹⁷⁹ Bu bölüm, bir önceki "Gayru Zâhiri'r-rivaye Eserleri" başlığının bir devamı olmakla birlikte *Nevâdir*lerin tezin ana konusunu oluşturması sebebiyle bu bölümün ayrı bir üst başlıkta ele alınması uygun görülmüştür.

¹⁸⁰ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ayn*, (n.d.r.); Ezherî, *Tehzîbu'l-lüğa*, (n.d.r.); Cevherî, *Sihah*, (n.d.r.); İbn Fâris, *Mu'cemu makâyisü'l-lüğa*, (n.d.r.); İbn Sîde, *Muhassas*, (n.d.r.).

¹⁸¹ İbn Sîde, *Muhassas*, (n.d.r.); İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, (n.d.r.); Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu'l-muhît*, (n.d.r.)

¹⁸² Cevherî, *Sihah*, (n.d.r.); İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, (n.d.r.).

¹⁸³ Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, (n.d.r.).

Kelime mecazi olarak, alışılmışın dışında kalan garip sözler için kullanıldığı gibi,¹⁸⁴ öne çıkma ve benzeri az bulunma manalarına da gelir.¹⁸⁵ Kelimenin kökündeki zuhur edip, ortaya çıkma anlamından ötürü “*Nevâdirü’l-kelâm*” terkibi, Araplar arasında yaygın ve alışılmış olanın dışında kaldığı için dikkat çeken sözler için kullanılır.¹⁸⁶

B. Bir Kavram Olarak *Nevâdir*

Usûl kavramında erken dönemden geç döneme doğru bir anlam genişlemesi aynı şekilde *Nevâdir* kavramında da gerçekleştiğinden *Nevâdir*’in terim anlamı da üç ayrı döneme göre ele alınacaktır.

1. Erken Dönemde *Nevâdir* Kavramının Mahiyet ve Kaplamı

İbn Ebi’l-Avvâm’ın (ö.335/947) *Fazâilu Ebî Hanîfe* isimli eserinde Muhammed b. Semâ’a’nın (ö.233/848) Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî’den *Nevâdir* yazmaya nasıl başladığını anlatan rivayet, *Nevâdir*lerin mahiyeti hakkında birinci elden önemli ipuçları içerir. Tahâvî’nin hocası Ahmed b. Ebî İmrân (ö.280/894), İbn Semâ’a’yı şöyle derken işitmiştir:

Muhammed b. el-Hasan’ın *Nevâdir*’ini yazmazdım. Bir gün rüyamda onu demir körüklerken gördüm. Bunu rüya tabir eden ilim ehlinde birine anlattım, bana: “O dilinden hikmet dökülen biridir. Onun hiçbir sözünü kaçırmamaya çalış” dedi ve o günden itibaren onun *Nevâdir*’ini yazmaya başladım.¹⁸⁷

İbn Semâ’a, Şeybânî’den *Usûl*’ü rivayet eden en meşhur talebelerden biri olduğuna göre burada yazmadığı şeyler *Usûl*’de geçmeyen ve yazmak zorunda olmadığı bir takım mesail olmalıdır.

Diğer bir rivayet ise şöyledir:

Mezhebin Bağdat fukahasından Ebû Ali Ahmed b. Muhammed eş-Şâî (ö.344/955) meclisinde otururken Ebû Cafer Muhammed b. Abdullâh el-Hinduvânî (ö.362/973)

¹⁸⁴ Zemahşerî, *Esâsü’l-belâğa*, (n.d.r.)

¹⁸⁵ İbrahim Mustafa, *Mu’cemü’l-vasît*, (n.d.r.)

¹⁸⁶ İbn Sîde, *Muhassas*, (n.d.r.); İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, (n.d.r.); Fîruzâbâdî, *Kâmûsu’l-muhît*, (n.d.r.)

¹⁸⁷ İbn Ebi’l-Avvâm, *Fazâilu Ebî Hanîfe*, s. 353. Saymerî de benzer bir rivayeti hocası Ebû Bekr Muhammed b. Musa el-Hârizmî (ö.403/1012) kanalıyla vermektedir (Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 162).

ziyaretine gelir. Ebû Ali tam onu karşılamaya kalkacakken Ebû Cafer kendisine *Usûl* mesailinden sormaya başlar. Ebû Ali suhuletle cevap verir ve bu sefer o, Ebû Cafer'i *Nevâdir*'den bir meseleyle imtihan eder; fakat Ebû Cafer cevap veremez ve bu durum, Ebû Cafer'in *Nevâdir* mesailini ezberlemesine vesile olur.¹⁸⁸

Bu rivayette de Hinduvânî'nin *Usûl*'ü bilip *Nevâdir*'i bilmemesi bir önceki gibi *Nevâdir*'in hususen *Usûl*'de yer almayan mesaili ifade etmek için kullanılan bir terim olduğunu göstermektedir. Ayrıca, tezin son kısmında detaylı bir şekilde ele alınacağı üzere, *Nevâdir* mesaili incelendiğinde bunların önemli bir kısmının Ebû Yûsuf veya Şeybânî'ye ait *Usûl*'de geçmeyen birçok yeni mesele, kendilerine yöneltilen sorular ve verdikleri cevaplar, rücu ettikleri görüşleri hatta bazı davranışları ile kelâmî konularda dile getirdikleri görüşlerinden oluşan meseleler olduğu görülecektir. Bunun dışında *Nevâdir*lerde özellikle Ebû Yûsuf kanalıyla Ebû Hanîfe'den de birçok mesail nakledilmektedir. Ebû Hanîfe'nin diğer bir talebesi Züfer'e ait bir *Nevâdir*'den de bahsedilmektedir.¹⁸⁹

Yukarıda geçen nakiller ve *Nevâdir* mesailinin mahiyetine dair tezin son bölümünde yapılan incelemeler neticesinde erken dönem Hanefî fakihlerine göre *Nevâdir* için şöyle bir tanım yapmak mümkündür: *Nevâdir*, “Hanefî mezhebi imamlarının özellikle de Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin *Usûl*'de yer almayan veya yer alıp da rücu ettikleri, takyit yahut tafsil etmek suretiyle tefsir ettikleri görüşlerini, kendilerine yöneltilen soruların cevaplarını, bazı kelâmî görüşlerini hatta davranışlarını içeren mesail ve bu mesailin talebeler tarafından kayıt altında alınmasıyla oluşan eserlere/telif türüne verilen isim”dir. *Nevâdir* çok daha kısa bir ifadeyle “Hanefî mezhebi imamlarının *Usûl*'de yer almayan mesaili ile bu mesailin talebeler tarafından kayıt altına alınması suretiyle oluşan eserler” olarak tarif edilebilir.

Bu tanımdan sonra *Usûl* ile *Nevâdir* arasındaki en temel farkın şu olduğunu söyleyebiliriz: *Usûl*; Ebû Hanîfe'nin meclisinde kayda geçilip daha sonra Şeybânî tarafından yeniden düzenlenen mezhebin temel mesaili ve kitapları iken, *Nevâdir*; mezhep imamlarının *Usûl*'de geçmeyen ve genellikle imlâ meclislerinde dile getirdikleri mesailin talebeler tarafından bir araya getirilmesi ile oluşan eserlerdir.

¹⁸⁸ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 169.

¹⁸⁹ Cessâs, *Muhtasarü İhtilâfî'l-ulemâ*, III, 59.

Konu hakkında yaptığı çalışmalarında Kaya da, *Nevâdir*lerin diğer ilk dönem fıkıh eserlerinin aksine telif ve kompozisyon olarak Ebû Yûsuf ve Şeybânî'ye değil, onların öğrencileri olan üçüncü tabaka fakihlerine ait olduğunu belirtmektedir.¹⁹⁰ Şunu da ifade etmek gerekir ki Hanefî mezhebinde *Nevâdir*; mezheb imamlarının *Usûl*'de geçmeyen mesailini ifade eden bir kavram olmakla birlikte özellikle erken dönemde daha çok bu tür mesaili bir araya getirmek maksadıyla talebeler tarafından derlenen müstakil eserlere verilen bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır.

Burada akla gelebilecek şu soru ile konuyu bitirmemiz uygun olacaktır. *Nevâdir* mezheb imamlarının *Usûl*'de geçmeyen görüşleri olarak tanımlandığında *Câmiayn*'da geçip *Usûl*'de yer almayan meseleler de *Nevâdir*'den sayılacak mıdır? *Câmiayn* yukarıda geçtiği üzere erken dönemde her ne kadar *Usûl*'den sayılmasa da Şeybânî tarafından telif edilmiş olup mezheb mesailini aktaran temel kitaplardan olması, özellikle el-Câmiu's-sağîrde geçen birçok mesailin *Usûl*'de de geçiyor olması, bu iki eserin talebeler tarafından değil de doğrudan mezheb imamlarından Şeybânî tarafından telif edilmiş olması gibi sebeplerle *Usûl* gibi muamele görmüş; bu iki eserde yer alan mesail *Nevâdir*'den sayılmamıştır.

Erken dönemde *Nevâdir* genellikle mezheb imamlarının *Usûl*'de geçmeyen mesaili anlamında kullanılmakla birlikte bunun bir istisnasının olduğu görülmektedir. Aşağıda yeri geldikçe açıklanacağı üzere, kendisi Şeybânî'nin talebesi olmasına rağmen, Muhammed b. Mukâtil er-Râzî'ye ait *Nevâdiru Muhammed b. Mukâtil* isimli kayıp eserden eldeki sınırlı sayıdaki nakle göre, bu eser mezheb imamlarının değil kendisinin görüşlerini içermektedir. İbn Mukâtil'in görüşlerine *Nevâdir* adının verilmesi, daha sonraları “nevâzil”, “fetâvâ”, “vâkıât” kavramlarıyla anılacak olan “mezheb imamlarından sonra ortaya çıkmış fikhî mesailin”¹⁹¹ de ilk dönemlerde *Nevâdir* diye adlandırıldığını göstermektedir. Dolayısıyla bu eseri ıstılahî anlamda *Nevâdir* olarak değil de İbn Mukâtil'in fetvalarını içeren “Fetâvâ İbn Mukâtil” anlamında *Nevâdir* olarak algılamak daha doğru olsa gerektir.

2. Geç Dönemde *Nevâdir* Kavramının Mahiyet ve Kaplamı

¹⁹⁰ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlal*, s. 139; a.mlf., *Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu*, s. 27.

¹⁹¹ Bk. Kaya, “Nevâzil”, s. 34-35.

Yazmış olduğu risalenin etkisi sebebiyle geç dönemi kendisiyle başlattığımız Kınalızâde'nin¹⁹² Hanefî mezhebi mesailine dair yazmış olduğu kısa risalede mesaili *Usûl*, *Nevâdir* ve *Fetâvâ* şeklinde üçe taksim edip her birini ayrı ayrı tarif ettiğini yukarıda söylemiş ve orada *Mesâilü'l-Usûl* ve *Zâhiru'r-rivâye*'ye dair tarifini vermiştik. Şimdi Kınalızâde'nin *Nevâdir* hakkındaki tanımını vereceğiz.

Kınalızâde ve onun tasnifini esas alan yukarıda adını verdiğimiz geç dönem müellifleri *Mesâilü'n-Nevâdir* olarak bilinen mezheb mesailini “mezheb imamlarından, yukarıda *Zâhiru'r-rivâye* başlığı altında adı geçen eserler dışında nakledilen meseleler” olarak tanımlarlar ve *Nevâdir* mesailini üç kısma ayırırlar.

a) Şeybânî'ye Zâhiru'r-rivâye dışında nispet edilen eserlerde yer alan mesail: *Keysânîyyât*, *Hârûniyyât*, *Cürcâniyyât* ve *Rakkiyyât* gibi.

b) Talebelerin Şeybânî'den belli konularda aktardığı müstakil mesail: Muhammed b. Semâ'a ve Muallâ b. Mansûr'un bazı konularda Şeybânî'den yaptıkları rivayetler gibi.

c) Ebû Hanîfe'nin Şeybânî dışındaki talebelerinin eserlerindeki mesail: Hasan b. Ziyâd'ın *Mücerred*'i, Ebû Yûsuf'un *Emâlî*'si ve diğerlerinin eserlerinde yer alan mesail.¹⁹³

Kınalızâde ilk iki kısma -Şeybânî'den, *Zâhiru'r-rivâye* kitapları kadar nispeti sahih bir şekilde rivayet edilmedikleri gerekçesiyle- aynı zamanda *Gayru zâhiri'r-rivâye* denildiğini de aktarır.¹⁹⁴

¹⁹² Kınalızâde'nin hemen öncesinde *Usûl* ve *Nevâdir* ile ilgili olarak aynı tanımları yapan kişilerin varlığından daha önce bahsetmiştik. Fakat onların daha çok yazdıkları şerhlerin içinde bir cümle ile yaptıkları bu tanımlar, Kınalızâde'nin bu müstakil risalesi kadar etkili olmadığı için geç dönem Kınalızâde ile başlatılmıştır.

¹⁹³ Kınalızâde üçüncü kısmı oluşturan *Fetâvâ* ve *Vâkıât*'ı da şöyle tanımlamaktadır: Mezheb imamlarından rivayet bulunmayan meselelerde sonraki (mezheb içi) müctehitlerin içtihat ettikleri meseleler. Bunlar Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin talebeleri başta olmak üzere içtihat asrı sona erene kadar gelen fakihlerdir. Kınalızâde, *Risâle fî tabakâti'l-mesâil*, Süleymaniye Ktp., Esad Ef., nr. 3652, vr. 110^b.

¹⁹⁴ Kınalızâde, *Risâle fî tabakâti'l-mesâil*, Süleymaniye Ktp., Esad Ef., nr. 3652, vr. 110^b. (وإنما قيل لها غير ظاهر الرواية) لأنها لم ترو عن محمد بروايات ظاهرة ثابتة صحيحة كالكتب الأولى.

Kınalızâde'nin *Nevâdir*'e getirdiği bu tanımda iki önemli unsur öne çıkmaktadır. İlki *Zâhiru'r-rivâye* dışında kalan tüm mesaili *Nevâdir* olarak isimlendirmesi, diğeri de *Nevâdir*lerin *Zâhiru'r-rivâye* kitapları kadar sahih bir şekilde rivayet edilmediğini söyleyerek bunlara *Nevâdir* denilmesinin rivayet keyfiyetiyle alakalı bir konu olduğunu ifade etmesidir. *Zâhiru'r-rivâye* dışında kalan tüm mesailin *Nevâdir* olarak isimlendirilmesi geç dönemde, tıpkı *Usûl* kavramında olduğu gibi, *Nevâdir* kavramında da bir genişlemeye gidildiğini göstermekte olup, konu hakkında Kınalızâde sonrası yazılan eserler de hemen aynı ifadelerle yer vermiştir.

Kınalızâde'nin burada adını verdiği üç grup eserden sadece ikinci kısımda yer alanlar *Nevâdir* eseri olup bu konu *Nevâdir* eserlerinin tespit, tasnif ve tanıtımının yapıldığı tezin ikinci kısmında genişçe ele alındığı için burada bu kadarıyla iktifa edip modern dönemin *Nevâdir* algısına geçebiliriz.

3. Modern Dönemde *Nevâdir* Kavramının Mahiyet ve Kaplamı

Modern dönem çalışmalarında *Nevâdir* hakkında yapılan tanımlarda göze çarpan en önemli unsur, *Usûl*'de yaptıkları gibi *Nevâdir*'in tanımında da Kınalızâde ve onu takip edenlerin tanımını esas alıp *Usûl* ile *Zâhiru'r-rivâye* kavramlarına aynı anlamı verdikleri gibi *Nevâdir* ile *Gayru zâhiri'r-rivâye* kavramlarına da aynı anlamı vermeleri ve bunun neticesinde *Zâhiru'r-rivâye* dışında kalan tüm mesail ve eserleri *Nevâdir* saymalarındır. Bununla birlikte bu dönemin *Nevâdir* algısı bazı yönlerden geç dönemden farklılık arz etmektedir. Modern dönem çalışmalarında *Nevâdir* algısına dair göze çarpan önemli hususları kısaca şöyledir.

3.1. *Nevâdir* Yerine “Nâdirü'r-Rivâye” İfadesinin Kullanılması

Konuya dair günümüzde Türkçe olarak kaleme alınan çalışmalarda *Nevâdir* kelimesi genellikle *Zâhiru'r-rivâye* ifadesine benzetilerek *Nâdirü'r-rivâye* şeklinde tekil ve isim tamlaması olarak kullanılmaktadır.¹⁹⁵ “Nâdirü'r-rivâye” ifadesi erken ve geç dönemde mevcut değildir. Sadece geç dönemin bazı kaynaklarında bir konu başlığı olarak *Zâhiru'r-rivâye* karşısında “er-rivâye en-nâdirâ” şeklinde tekil ve sıfat tamlaması olarak kullanılmıştır.

¹⁹⁵ Örnek olarak bk. Uzunpostalcı, “Burhâneddin el-Buhârî”, s. 436; Karaman, “Fıkıh”, s. 9; Bardakoğlu, “Hanefî Mezhebi”, s. 3; Kaya, “Muallâ b. Mansûr”, s. 309; a.mlf., “Nâdirü'r-rivâye”, s. 279; a.mlf., “Nevâzil”, s. 34; Yazıcı, “Semerkandî”, s. 474; Taş, “Şeybânî”, s. 41; Boynukalın, *İmam Muhammed*, s. 48; Bedir, “Züfer b. Hüzeyl”, s. 529; a.mlf., *Buhara Hukuk Okulu*, s. 52, 54, 70, 76-77; a.mlf., “Fetva ve Değişim”, s. 36.

“*Nâdirü’r-rivâye*” şeklinde bir isim tamlaması, modern döneme ait bir ifade tarzı olup daha önce mütedavil olduğu tespit edilmemiştir.¹⁹⁶

3.2. *Nevâdir*’in Tanımı

DİA “*nâdirü’r-rivâye*” maddesinde: “Hanefî mezhebi imamlarından nakledilen ikinci derecede kaynak değerine sahip rivayetlere ve bunları içeren metinlere verilen ad” olarak tanımlanmıştır. Bu tanım, *Zâhiru’r-rivâye* dışında kalan *Emâlî*, *Nevâdir* vb. diğer tüm rivayet ve eserleri içine alan geç dönem tanımı ile özdeştir. Modern dönemin kaynaklarında *Nevâdir*’in *Zâhiru’r-rivâye* eserleri dışında kalan Ebû Hanîfe’nin halkasına mensup kişilerin metin ve rivayetleri olduğu yerleşik bir kabuldür.¹⁹⁷ Oysa böyle bir tanım daha çok *Gayru zâhiri’r-rivâye* için uygundur. Yukarıda geçtiği üzere *Zâhiru’r-rivâye* dışında kalan diğer mesail ve eserleri ifade eden şemsiye kavram *Gayru zâhiri’r-rivâye*’dir. Ayrıca ilgili maddede *Nevâdir*’in mahiyetinden çok hükmü dikkate alınarak bir tanım yapıldığı görülmektedir. Maddede *Nevâdir* türleri sayılırken üç ve dördüncü sırada verilen iki tanım mahiyet açısından *Nevâdir*lere daha uygundur.¹⁹⁸

3.3. *Nevâdir*lerin Zayıf Rivayet Olarak Gösterilmesi

Nevâdir modern dönem çalışmalarında “zayıf”¹⁹⁹ ve “daha zayıf”²⁰⁰ rivayet olarak da tanımlanmıştır. *Nevâdir*’in bu şekilde tanımlanmasında kelimenin lügatte az bilinen, garip anlamına gelmesinin etkisi olabileceği gibi Kınalızâde’nin *Nevâdir*lere dair *Zâhiru’r-rivâye* kitapları kadar sahih bir şekilde rivayet edilmediğini söyleyerek yaptığı klasik tanımın etkisi olduğu da söylenebilir. Kınalızâde her ne kadar *Nevâdir*leri meşhur olmayan rivayetler olarak tanımlasa da bu, onların zayıf rivayet olduğu anlamına gelmemektedir. Sadece *Nevâdir*’in

¹⁹⁶ *Nevâdir*’in “er-rivâye en-nâdirâ” isimlendirilmesine İbn Kemalpaşa’nın *Tabakatü’l-fukaha*’ya dair yazdığı risalesinde (Süleymaniye Ktp., Rağıp Paşa, nr. 1460, vr. 195^b) ve ondan nakilde bulunan diğer bazı eserlerde bir başlık olarak rastlanmaktadır. Bk. Kınalızâde, *Tabakâtü’l-Hanefiyye*, I, 152; Leknevî, *en-Nâfiü’l-Kebîr*, s. 11.

¹⁹⁷ Kaya, “*Nâdirü’r-rivâye*”, s. 278-79; Boynukalın, *İmam Muhammed*, s. 48; Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, s. 70, 76-77.

¹⁹⁸ Bk. Kaya, “*Nâdirü’r-rivâye*”, s. 279.

¹⁹⁹ Özel, “el-Âlemgîriyye”, s. II, 366. “Zayıf rivayetlere (nevâdir) dayanan görüşler...”

²⁰⁰ Karaman, “Fıkıh” s. 9. “Daha zayıf rivayetlerle nakledilenler ise “*nâdirü’r-rivâye*” veya “nevâdir” adını almaktadır.”

karşısında yer alan *Usûl* kadar meşhur olmadığını ifade eder ki²⁰¹ bunun da her zaman geçerli olmadığı, ayrıca *Nevâdir*lerin -rivayet açısından *Usûl* kadar meşhur olmasalar da- mahiyet açısından ahad veya meşhur olmakla alakalı bir rivayet türü olmadıkları bir sonraki başlıkta izah edilecektir.

3.4. *Nevâdir* İsminin Verilme Sebebi

Kınalızâde *Nevâdir*lerin *Zâhiru'r-rivâye* kitapları kadar sahih bir şekilde rivayet edilmediğini söyleyerek bunlara *Nevâdir* denilmesinin rivayet tarikiyle alakalı bir konu olduğunu ifade etmektedir. Geride *Usûl* ve *Nevâdir* kavramlarının tanımdan anlaşılacağı üzere bir meselenin *Usûl* veya *Nevâdir* diye adlandırılması rivayet tarikinin meşhur veya ahad olmasından çok *Usûl*'de yer alıp almamasıyla alakalı bir durumdur. Bunun böyle olduğunun delili de *Nevâdir*lerin bizzat imamların talebeleri tarafından *Nevâdir* adıyla rivayet edilmiş olmasıdır. Talebeler mezheb imamlarından *Usûl* gibi *Nevâdir* de rivayet ettikleri için onlar açısından *Usûl* ile *Nevâdir* arasında rivayet tariki yönünden hiçbir fark yoktur; her ikisini de doğrudan hocalarının ağzından duymuşlardır. Onlar için bu iki rivayet türü arasındaki tek fark *Usûl*'de yer alıp almamasıdır. Dolayısıyla *Nevâdir* mesailinin ahad tarikiyle gelen meseleleri ifade eden bir terim olarak kullanılması ancak sonraki nesiller için söz konusu olabilir. Zira *Usûl*'ün tüm talebeler, *Nevâdir*lerin ise sadece onları duyan ve kayda geçen talebeler tarafından rivayet edilmesinin doğal bir sonucu olarak *Usûl* mesaili sonraki nesillere meşhur; *Nevâdir* mesaili ise ahad tarikle rivayet edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında Kınalızâde'nin *Zâhiru'r-rivâye* dışında kalan mesaili *Nevâdir* diye adlandırması terimin ilk kullanıldığı bölgedeki tarihî gerçekliğe uymasa bile bu mesailin sonraki nesillere ahad tarikle aktarılmış olma ihtimali dikkate alınıp *Nevâdir*'e yeni bir anlam yükleme çabası olarak düşünüldüğünde makul karşılanabilir.

Burada dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus da şudur: *Nevâdir*lerin ahad tarikle rivayet edilmesi genel bir durum olup bunun bazı istisnalarının bulunduğu örnekler de söz konusudur. Muallâ b. Mansûr'un *Nevâdir*'inde aktardığı bir anekdot, *Nevâdir* mesailini imamlardan duyan ve nakleden birçok talebenin varlığını göstermektedir. Muallâ, Ebû Yûsuf'un bir konudaki görüşünden Ebû Hanîfe'nin görüşüne döndüğü güne şahit olduğunu anlatırken mecliste Ebû Yûsuf'la arasında çok kişi bulunduğu için ne dediğini tam olarak anlayamadığını,

²⁰¹ Boynukalın "birinci grupta yer alan meseleler kadar meşhur olmadıkları için" şeklinde daha doğru bir ifade kullanmıştır. Boynukalın, *İmam Muhammed*, s. 48.

meseleyi kendisine Ebû Yûsuf'a daha yakın oturanların aktardığını söyler.²⁰² Bu anekdottan anlaşıldığı üzere *Nevâdir* addedilen mesaili imamlardan duyan ve nakledenlerin sayısı bazen hiç azımsanmayacak kadar fazla olabilmektedir. Öyle ki kalabalıktan dolayı hocanın ne dediği tam olarak anlaşılamayabilir. Yukarıda *Emâlî* başlığı altında geçtiği üzere mezheb imamlarının *Nevâdir* addedilen görüşlerini genellikle kalabalık imlâ meclislerinde²⁰³ dile getirmiş olma ihtimali göz önünde bulundurulduğunda *Nevâdir*lerin (en azından bir kısmının) sayıca hiç de azımsanamayacak bir talebe topluluğu tarafından duyulup aktarıldığı sonucuna varılabilir.²⁰⁴

4. *Nevâdir* Eserleri

Nevâdir eserlerinin tespit, tasnif ve içerisinde yer alan mesailin mahiyeti hakkındaki bilgiler *Nevâdir* tanımına nispetle daha karmaşık olması sebebiyle konunun, *Nevâdir* eserlerinin tespit, tasnif ve tanıtımına ayrılan ikinci bölümde genişçe ele alınacağını hatırlatarak diğer fıkıh mezheplerindeki mesail tasnifine geçebiliriz.

III. DİĞER FIKIH MEZHEPLERİNDE MESAİL TASNİFİ

Mezheb mesailini tasnifte *Usûl*, *Zâhiru'r-rivâye*, *Nevâdir* vb. kavramları kullanma konusunda Hanefîlere en yakın fıkıh mezhebi Mâlikî mezhebidir. Her iki mezhebin özellikle Bağdat fakihleri arasında bu konuda bir etkileşim olduğu anlaşılmaktadır. İmam Şâfiî de fikhî görüşlerini yazarak kendi aslı olan *Ümm*'ü meydana getirmiş olmakla birlikte bu mezhepte Hanefî ve Mâlikîlerde olduğu gibi bir *Nevâdir* kavramı oluşmamıştır. Bunun yerine İmam Şâfiî'den *Ziyâdât* diye aktarılan bazı meselelerin *Nevâdir* ile yakın anlamda kullanıldığı halde bir kavram haline gelmediği söylenebilir. Ahmed b. Hanbel hadis ve âsâr rivayeti dışında fikhî görüşlerini yazdırmadığı gibi talebeleri tarafından yazılmasına da karşı çıkmış, buna rağmen fikhî görüşleri talebeleri tarafından *Mesail* isimli kitaplarda parça parça nakledilmiştir. Kendisine ait fikhî görüşler bir bütün olarak ancak IV/X. asrın başlarında bir araya getirilebilmiş olduğundan Hanbelî mezhebinde yukarıda bahsedildiği şekilde ne *Usûl* ne de

²⁰² Muallâ, *Nevâdir*, s. 131. Cessâs'ın, Tahâvî'nin *Muhtasar*'ına yazdığı şerhte Ebû Yûsuf'un *Asl*'da yer alan ilk görüşünden döndüğünü ondan bir cemaat/grubun rivayet ettiğini söylemesi Muallâ'nın aktardıklarını doğrular mahiyettedir. (*Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, VI, 358-359). Cessâs aynı yerde *Asl*'ın kayıp eşribe kitabından Ebû Yûsuf'un konuyla ilgili ilk görüşünü de aktarmaktadır.

²⁰³ Ebû Yûsuf'un imlâ meclisine çok sayıda talebe iştirak ettiğine dair bk. Kuraşî, *Cevâhir*, III, 492.

²⁰⁴ Muallâ, Ebû Yûsuf'un *Emâlî* meclislerinde bulunmuş; ondan *Emâlî* ve *Nevâdir* mesaili rivayet etmiştir.

Nevâdir mesaili oluşmuştur. Mezhebin teşekkülünden sonra bazı talebelerinin naklettiği *Mesail* ile Hallâl'ın *Câmi*'i mezhebin *Asl*'ı olarak görülmeye başlamıştır. Hanbelî mezhebinde *Garâib* diye adlandırılan diğer bazı rivayetlerin mezhebin *Nevâdir*'i mesabesinde olduğu söylenebilir.

A. Mâlikî Mezhebinde Mesail Tasnifi

Mâlikîlerde mezhebin temel eserlerini ifade etmek üzere Hanefilerdeki *Usûl* kavramı yerine, yakın anlamlı *Ümmehât* kavramı kullanılmaktadır. Mâlikî mezhebinde *Ümmehât* kavramıyla hangi eserlerin kastedildiği bilinirken, mezhebde kullanılan diğer bir kavram *Nevâdir*'in ne anlama geldiğine dair aynı netlikte bilgi bulmak pek mümkün değildir. Bu konuda İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî'nin (ö.386/996) kısa adıyla *en-Nevâdir ve 'z-ziyâdât* isimli ansiklopedik eserinin başında kitabı niçin yazdığını açıklarken verdiği bilgiler Mâlikî mezhebinde kullanılan *Nevâdir* kavramının mahiyetine ışık tutması açısından önemlidir.

1. Mâlikî Mezhebinde *Ümmehât/Devânîn*

İmam Mâlik fıkha dair görüşlerini yazdırmadığı için bu mezhebde, Hanefilerde olduğu gibi, “mezheb imamının meclisinde kayda geçilen mesail ve bunların yer aldığı eserler” tarifine uygun bir *Usûl* veya Mâlikî mezhebinde yaygın olduğu adıyla *Ümmehât* bulmak mümkün değildir. Bununla birlikte daha çok Mâlik ve talebelerinin görüşlerini toplamak maksadıyla üçüncü veya dördüncü tabaka mezheb müntesipleri tarafından telif edilen bazı eserler *Ümmehât* olarak kabul edilmiştir. Mâlikî mezhebinde *Ümmehât* olarak kabul edilen eserler dört tanedir. Bunlar *Müdevvene* (Sahnûn; v.240/854), *Vâziha* (İbn Habîb es-Sülemî; v.238/853), *Utbiyye* veya *Müstahrace* (Utbi; v.255/869) ve *Mevvâziyye*'dir (İbnü'l-Mevvâz; v.269/883). Bu dördüyle birlikte Sahnûn'un ömrü vefa etmediği için *Müdevvene*'ye alamadığı İbnu'l-Kâsım'ın (ö.191/806) düzenlenmemiş haldeki bazı görüşlerini içeren *Muhtelita'sı*, İbn Abdûs'un (ö.260/874) *Mecmûa'sı* ve Kâdî İsmâil el-Bağdâdî'nin (ö.282/895) *Mebûsût*'una *Devânîn* denildiği bilinmekle birlikte²⁰⁵ *Ümmehât* ve özellikle de *Devânîn*'e dâhil olan kitapların hangisi olduğuna dair farklı görüşler de bulunmaktadır.²⁰⁶

²⁰⁵ İbrahim Muhtar, *Medhal*, s. 7-8; Cîdî, *Mebâhis fi'l-mezhebi'l-Mâlikî*, s. 65, 267; Muhammed İbrahim Ali, *İstılâhu'l-mezheb inde'l-Mâlikîyye*, s. 144; Kaya, “Mâlikî Mezhebi”, s. 529.

²⁰⁶ Bu görüşler için bk. Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, s. 14 (dipnot, 44)

İbn Ebî Zeyd, *en-Nevâdir ve 'z-ziyâdât alâ mâ fi'l-Müdevvene min gayrihâ mine'l-ümmehât min mesâili Mâlik ve ashâbih* isimli eserini (adından da anlaşılacağı üzere) *Müdevvene*'de geçmediği halde *Ümmehât*'tan kabul edilen diğer eserlerde Mâlik ve talebelerinden rivayet edilen nevâdir, fevâid, ziyâdât, ve garip meseleleri toplamak üzere telif ettiğini söylemektedir.²⁰⁷ İbn Ebî Zeyd'in *Ümmehât* içinden *Müdevvene*'yi merkeze alıp diğer eserlerdeki farklı mesaili *Nevâdir* olarak isimlendirmesi *Müdevvene*'yi *Asl* olarak algıladığını gösterir. Nitekim Mâlikî kaynaklarında mutlak olarak “Üm” veya “Kitâb” ifadesinin *Müdevvene* için kullanılması ve *Müdevvene*'nin mezhebin aslı olarak kabul edilmesi²⁰⁸ bunu desteklemektedir. Modern dönemde Mâlikî mezhebi üzerine yapılan çalışmalarda da mezhebin temel kaynaklarının ittifakla *Muvatta*, *Müdevvene* ve diğer *Ümmehât* eserleri şeklinde sıralandığı söylenmektedir.²⁰⁹ Bununla birlikte *Muvatta* “mezhebin eksenini oluşturan mesele ve görüşleri tedvin amacıyla” kaleme alınmadığı için talebelerin tedvin ettiği eserlerin temel kaynakları oluşturduğu ve söz konusu eserlerin başında *Ümmehât* olarak bilinen metinler ve onlar içinde de *Müdevvene*'nin başta geldiği belirtilmiştir.²¹⁰ Nitekim Çavuşoğlu III.-V. yüzyıl Irak Mâlikî Ekolü üzerine yapmış olduğu çalışmasında bu dönemde mezhebin yayıldığı Irak, Mısır, Kayravan ve Endülüs'teki Mâlikîlerin *Müdevvene* merkezli fıkıh faaliyeti yaptıklarını ve İbn Ebî Zeyd'in başlattığı bu *Müdevvene* merkezli fıkıh faaliyeti anlayışının, Mısır kaynaklı muhtasarların yaygınlaşmasına kadar devam ettiğini ifade etmektedir.²¹¹

Mâlikîlerin *Ümmehât* kavramı Hanefîlerin *Usûl* kavramı ile kıyaslandığında ortaya şöyle bir sonuç çıkmaktadır: İmam Mâlik henüz hayatta iken fikhî görüşlerini yazdırmadığı için bu mezhepte Hanîfelerde olduğu gibi mezheb imamı tarafından yazdırılmış bir *Usûl/Ümmehât* yoktur. Sonraki nesiller tarafından Mâlik ve talebelerinin görüşlerini bir araya getirmek için yazılan dört eser *Ümmehât/Usûl* olarak kabul edilmiştir. Bu dört eser içinden *Müdevvene* diğerlerine nispetle asıl konumunda görülmüş ve böylece Mâlik ile talebelerinin görüşlerini aktarmada Hanefîlerdeki *Usûl* gibi bir konuma sahip olmuştur.

²⁰⁷ İbn Ebî Zeyd, *Nevâdir*, I, 5, 9-11.

²⁰⁸ Cîdî, *Mebâhis fi'l-mezhebi'l-Mâlikî bi-Mağrib*, s. 66, 267.

²⁰⁹ Kaya, “Mâlikî Mezhebi”, s. 521.

²¹⁰ Kaya, “Mâlikî Mezhebi”, s. 529.

²¹¹ Bk. Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, s. 88. Ayrıca bk. s. 45, 86, 87, 90, 113.

2. Mâlikî Mezhebinde *Zâhiru'r-rivâye*

Bağdat Mâlikî imamlarından Kâdî Abdulvehhâb (ö.422/1031) mezhebde daha sonraları yaygın olarak kullanılan *Zâhiru'r-rivâye* kavramına benzer “er-rivâyetü'l-meşhura” ifadesini eserlerinde ilk defa kullanan Mâlikîlerden biridir.²¹² Kâdî Abdulvehhâb ayrıca İmam Mâlik’ten birden fazla görüş nakledilen bazı yerlerde *Zâhiru'r-rivâye* anlamında “ez-Zâhir min mezhebih”²¹³ bir yerde de “fî zâhiri'r-rivayeteyn”²¹⁴ ifadesini kullanmaktadır. Daha sonraları İbn Rüşt el-cedd (ö.520/1126) ve Kâdî İyâz’ın (ö.544/1149) İmam Mâlik ve ashabından birden fazla görüşün nakledildiği meselelerde *Zâhiru'r-rivâye* ifadesini kullanmaya başladıkları²¹⁵ ve VI/XII. asırdan sonra kavramın mezheb içinde yaygınlaştığı görülmektedir.

Mâlikîlerin *Zâhiru'r-rivâye* ile mezheb içinde meşhur olan rivayetleri kastettikleri açık olmakla birlikte Hanefî mezhebinde olduğu bir grup eseri *Zâhiru'r-rivâye* diye isimlendirdikleri tespit edilememiştir. Buna rağmen bu tür rivayetlerin daha çok *Müdevvene*, *Muvatta* ve diğer *Ümmehât*’ta geçtiği söylenebilir. Zira bazı yerlerde mezkûr eserlerin isimleri verilip oradaki rivayetin *Zâhiru'r-rivâye* olduğu söylenmektedir.²¹⁶ Buradan hareketle, mezheb imamı tarafından telif edilmiş bir fıkıh metni olmadığından Mâlikî mezhebinde *Zâhiru'r-rivâye* eserleri diye kabul edilen metinler bulunmadığı, bunun yerine çoğunlukla *Ümmehât*’ta geçen ortak rivayetlere *Zâhiru'r-rivâye* denildiği sonucuna varılabilir.

3. Mâlikî Mezhebinde *Nevâdir*

İmam Mâlik fikhî görüşlerini içeren bir *Usûl/Ümmehât* yazdırmadığı için doğal olarak bu mezhebde, Hanefî mezhebindeki gibi henüz mezheb imamının hayatında bir *Nevâdir* literatürü oluşmamıştır. Zira geride *Usûl* ile *Nevâdir* arasında bir lüzum ilişkisinin varlığından bahsetmiş, *Nevâdir*’in *Usûl*’ün lazımı olduğunu; *Usûl* mesaili oluşmadan *Nevâdir* mesailinin

²¹² Kâdî Abdulvehhâb, *Maûne*, I, 142; a.mlf., *Şerhu'r-Risâle*, II, 229; a.mlf., *Uyûnu'l-mesâil*, s. 573. Daha evvel geçtiği üzere bu ifadeye kendisiyle aynı dönem ve bölgede yaşayan Hanefî mezhebi fakihlerinden Kudûrî (ö.428/1037) ve öncesinde Cessâs’ın (ö.370/981) eserlerinde de rastlanmaktadır.

²¹³ Kâdî Abdulvehhâb, *Uyûnu'l-mesâil*, s. 85, 91, 171.

²¹⁴ Kâdî Abdulvehhâb, *Maûne*, II, 223.

²¹⁵ İbn Rüşt, *Mesâilü Ebî'l-Velid İbn Rüşt*, I, 223; a.mlf., *Mukeddîmât*, II, 101, 364; a.mlf., *el-Beyân ve't-tahsîl*, I, 69, 139, 202, 518, II 561, 582, III 8, V, 284, 302, 329, 465, VI, 73, 389, VII, 121, 190; Kâdî İyâz, *Tenbîhât*, II, 547, III, 1679.

²¹⁶ Bk. İbn Rüşt, *Mukeddîmât*, II, 101, 364; Kâdî İyâz, *Tenbîhât*, II, 547.

oluşamayacağını, gerekçe olarak da *Nevâdir*lerin temel amacının *Usûl*'de geçmeyen görüşleri bir araya getirmek olduğunu ve böyle bir telif türünün oluşabilmesi için önce *Usûl*'ün var olması gerektiğini söylemiştik. Mâlikî mezhebinin ilk *Usûl/Ümmehât*'ı İmam Mâlik ve talebelerinden aktarılan mezheb mesailinin üçüncü ve dördüncü tabaka mezheb müntesipleri tarafından tedvin edilmesiyle oluştuğu için, bunun doğal bir sonucu olarak mezhebin *Nevâdir* mesailinin belirlenmesi bu *Ümmehât*'ın telifinden sonra mümkün olabilmıştır.

Mâlikî mezhebi literatüründe *Nevâdir* türü mesailin, yukarıda İbn Ebî Zeyd'den de aktarıldığı üzere, mezhebin en temel mesail kitabı kabul edilen *Müdevvene*'de geçmeyen ve İbn Ebî Zeyd'in birbirine yakın anlamda kullanılan *ziyâdât*, *nevâdir*, *fevâid* ve *garâib*²¹⁷ gibi kelimelerle vasıflandığı meseleler olduğu anlaşılmaktadır. Zira kendisi hem kitabına verdiği isimde hem de mukaddimenin birkaç yerinde²¹⁸ bu eserinde diğer *Ümmehât*'ta geçtiği halde *Müdevvene*'de yer almayan İmam Mâlik ve talebelerine ait *nevâdir* ve *ziyâdât* türü mesaili toplayacağını söylemek suretiyle aslında kendi zihnindeki *Nevâdir* tanımını da yapmış olmaktadır. İbn Ebî Zeyd'in bu eseri, bir derleme çalışması olması, kitapta zikrettiği mesail hakkında *Müdevvene* dışındaki kaynaklarda yer alan benzer ve farklı görüşleri peş peşe sıralayıp çok defa bir tercih ya da değerlendirme yapmaması gibi sebeplerle Mâlikî mezhebi içinde türünün ilk ve tek örneği olarak gösterilmektedir.²¹⁹ Kitabın mahiyetine dair verilen bu bilgiler onun Hanefî mezhebindeki *Nevâdir* türü eserlerle hemen aynı tarzda telif edildiğini dolayısıyla - mezheb imamının hayatında olmasa da- Mâlikî mezhebinde de anlam ve mahiyet açısından Hanefî mezhebindeki ile hemen aynı anlamda *Nevâdir* türünün varlığını göstermektedir.

B. Şâfiî Mezhebinde Mesail Tasnifi

Bu başlık altında Şâfiî mezhebinde, mezheb imamından aktarılan mesaili tasnifte kullanılan temel kavramlar üzerinde durulup bu konuda diğer mezheplerle ortak anlamda kullandıkları ıstılahlar ve mahiyetleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Şâfiî'den fûru fıkha dair aktarılan mesail *Üm/Mebisût* (Kavl-i kadim, kavl-i cedid), *Emâlî* ve Beyhakî'nin diğer kitaplarda geçmeyen *Ziyâdât* diye isimlendirdiği rivayetlerden oluşmaktadır.

²¹⁷ İbn Ebî Zeyd, *Nevâdir*, I, 5, 9-11.

²¹⁸ İbn Ebî Zeyd, *Nevâdir*, I, 5, 9-11.

²¹⁹ Bk. Çavuşoğlu, “en-Nevâdir ve'z-Ziyâdât”, s. 31. Çavuşoğlu ayrıca İbn Ebî Zeyd dışında Mâlikîler arasında sadece çağdaşı İbn Şabân'ın *Nevâdir* adlı bir eserinden söz edilmekte olup bu kitabın kullanıldığına veya etkilerine dair herhangi bir bilgi olmadığını aktarmaktadır.

1. Şâfiî Mezhebinde *Üm/Mebsût/Usûl*

Şâfiî'ye ait temel fûru fıkıh mesaili ve bunların yer aldığı *Üm* ve *Mebsût* olarak isimlendirilen kitaplar onun kavlı-i kadim ve kavlı-i cedid olarak bilinen görüşlerinden oluşur.

1.1. Kavlı-i Kadim

Şâfiî'nin kavlı-i kadimi Mısır'a gitmeden önce Mekke ve özellikle Bağdat'ta telif ettiği kitaplarda yer alan görüşleridir. Kavlı-i kadimin en meşhur râvisi el-Hasan b. Muhammed ez-Za'ferânî (ö. 260/874) henüz çok genç olmasına rağmen Arap dilini iyi bilip fasih konuştuğu için derslerde Şâfiî'nin yazdığı kitapları okumuş²²⁰ ve bunları elli yıl boyunca okutmuştur.²²¹ İbn Abdilberr Za'ferânî'nin rivayet ettiği otuz küsur cüzden oluşan bu kitapların *el-Kitabu'l-Bağdâdî* olarak da bilindiğini söyler.²²² Beyhakî (ö. 458/1066) ise ehl-i hadisin, Bağdat'a geldikten sonra Şâfiî'den Ebû Hanîfe'nin görüşlerine karşı bir kitap yazmasını istediğini, bunun üzerine Şeybânî'nin kitaplarını inceleyip *el-Kitabü'l-Bağdâdî* isimli eseri yazdığını naklederek bu kitabın farklı bir eser olduğu izlenimini vermektedir.²²³ Geç kaynaklarda eserin adının *Hücce* olduğuna dair rivayetler de vardır.²²⁴ Beyhakî, Za'ferânî'nin rivayet ettiği bu kitaplardan yirmi kadarının adını vermektedir.²²⁵ Beyhakî ile hemen aynı dönemde ve bölgede yaşayan Nedim (ö. 438/1047) Za'ferânî'nin Şâfiî'den *Mebsût*'u rivayet ettiğini, kitabın çok az bir farklılıkla Rebî' b. Süleyman el-Murâdî'nin (ö. 270/884) rivayet ettiği *Mebsût*'un tertibiyle aynı olduğunu söyler. Fakat kitabın rağbet görmediğini, fakihlerin daha çok Rebî'in rivayetine itimat ettiklerini, Za'ferânî'nin rivayet ettiği kitapların giderek azaldığını, bunların büyük bir kısmının yok olduğunu ve artık istinsah edilmediği için bu eserde yer alan kitapların isimlerini vermeye gerek görmediğini ifade eder.²²⁶

²²⁰ Beyhakî, *Menâkib*, I, 226; İbn Abdilber, *İntikâ*, s. 164.

²²¹ Beyhakî, *Menâkib*, I, 226. *Menâkib*'in ilgili yerinde Za'ferânî, sadece *salat* ve *menâsik* kitaplarını Şâfiî'nin kendisinin okuduğunu söyler.

²²² İbn Abdilber, *İntikâ*, s. 164.

²²³ Beyhakî, *Menâkib*, I, 163-64.

²²⁴ İsnevî, *Hidâye*, XX, 17.

²²⁵ Beyhakî, *Menâkib*, I, 255.

²²⁶ Nedim, *Fihrist*, III, 42-43.

1.2. Kavlı-i Cedid ve Üm

Üm, İmam Şâfiî'nin hayatının son dört-beş yılını geçirdiği Mısır'da ortaya koyduğu “kavl-i cedîd/mezheb-i cedîd” adıyla bilinen mesailinin yer aldığı fıkıh külliyyatının adıdır.²²⁷ *Ümm*'ün günümüze ulaşan nüshalarının râvisi Rebî' b. Süleyman el-Murâdî'dir (ö. 270/884). Beyhakî, adını verdiği bazı kitaplar dışında Rebî'in tüm kitapları Şâfiî'den dinlediğini, diğerlerini ise Şâfiî'nin kendisinden duymadığı halde “kale'ş-Şâfiî” diyerek rivayet ettiğini söyler.²²⁸ Nitekim Rebî, bu kitaplardan bugün elimizdeki *Üm* içinde yer alan vasiyet kitabının başında, bu kitabı Şâfiî'nin kendisinden dinlemediğini ama onun kendi eliyle yazdığı nüshadan aktardığını açıkça ifade etmektedir.²²⁹

Beyhakî, Şâfiî'ye ait on üçü usûl-i fıkıhla, diğerleri furû fıkıhla alakalı olmak üzere adını verdiği yüz kırktan fazla kitabın kendi zamanına ulaştığını, furû fıkıha dair olanların *Üm* olarak bilindiğini,²³⁰ Şâfiî'in Mısır'a geldikten sonra kavlı-i kadim olarak bilinen bu kitapların büyük bir bölümünü tekrar tasnif ettiğini, altı kitapta da içtihadının değiştiği yerleri düzeltmekle yetinerek kavlı-i cedid'ini oluşturduğunu aktarmaktadır.²³¹ Nedim *Fihrist*'te tıpkı Şeybânî hakkında “onun *Usûl*'e dair kitapları vardır” deyip *Asl/Mebisûl*'un içindeki kitapları saydığı gibi Rebî'in de Şâfiî'den *Mebisûl* olarak isimlendirilen usul kitaplarını (kütübü'l-usûl)²³² rivayet ettiğini söyleyip bugün birçoğu *Üm*'de yer alan kitapları sayması, bu esere aynı zamanda *Usûl* dendiğini göstermektedir.²³³

²²⁷ Aybakan, “el-Üm”, s. 298.

²²⁸ Beyhakî, *Menâkib*, I, 254.

²²⁹ Şâfiî, *Üm*, IV 92.

²³⁰ Beyhakî, *Menâkib*, I, 246-54.

²³¹ Beyhakî, *Menâkib*, I, 255-56.

²³² Aybakan'ın “el-Üm” maddesinde (s. 298) ve *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhebleşmesi* isimli eserinde (s. 117) *Mebisûl*'un diğer adının “Kitabu'l-usûl” olduğuna dair Nedim'den yaptığı nakilde bir sehiv olsa gerektir. Zira Nedim *Fihrist*'te (III, 41) Rebî hakkında “Şâfiî'den *Mebisûl* olarak isimlendirilen “usul kitaplarını” rivayet etti” demektedir. (روى عن الشافعي كتب الأصول ويسمى ما رواه المبسوط)

²³³ Nedim ve Beyhakî'nin saydığı kitapların tablo şeklindeki tam listesi için bk. Aybakan, *İmam Şâfiî*, s. 118-21. Şâfiî'nin metinlerinin ortaya çıkış süreci hakkında detaylı bilgi için bk. Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, s. 172-192.

Şâfiî'nin *Mebsût* olarak da bilinen bu eserine *Üm* isminin ilk defa Beyhâkî tarafından verildiği söylenmiş olsa da²³⁴ Beyhakî'nin yaptığı bir nakle göre Rebî'in bizzat kendisi *Üm* ismini kullanarak Şâfiî'nin Mısır'da kaldığı süre içinde bin beş yüz varak imlâ ettirdiğini, *Ümm*'ü iki bin varakta telif ettiğini aktarmaktadır.²³⁵ Beyhakî'nin Şâfiî'nin fûru fıkha dair eserlerini sayarken “bunlar *Üm* olarak bilinmektedir”²³⁶ demesi, bu kitapların önceden beri bu şekilde isimlendirildiği gösterir. Endülüslü İbn Abdilberr de Şâfiî'nin kavli-i cedidi için *Üm* ifadesini kullanmaktadır.²³⁷ Buna göre eserin ilk bilinen adının *Üm* olduğu ve bu ismin Mısır ve Endülüs'te kullanılmaya devam ettiği, daha sonraları Nedim ve Beyhakî'nin yaşadıkları Bağdat ve özellikle Horasan taraflarında daha çok *Mebsût* adıyla anıldığını söylemek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Beyhakî ayrıca Şâfiî hakkında onun içtihat ehli olmadığına dair birtakım iftiralar duyunca, kendisine ulaşan Şâfiî'ye ait tüm fûru fıkıh kitaplarını toplayarak Müzenî'nin (ö. 264/878) *Muhtasar*'ı tertibinde yeni bir *Mebsût* yazdığını ve eserin küçük harflerle yazılmış halinin on cilt kadar tuttuğunu söyler.²³⁸

Sonuç itibariyle Şâfiî mezhebinde bizzat mezheb imamı tarafından yazılmış, ona ait fikhî mesaili aktaran kitapların tıpkı Hanefî ve Mâlikî mezheplerinde olduğu gibi *Üm*, *Mebsût* ve *Usûl* gibi ortak adlarla anıldığını ve fıkıh mezhepleri arasında o dönemin telif türünü ifade etmek üzere kullanılan ortak kavramlar olduğunu söyleyebiliriz.

2. Şâfiî Mezhebinde *Emalî*

Beyhakî, Rebî'den gelen bir rivayet ile Şâfiî'nin Mısır'da kaldığı süre içinde bin beş yüz varak fıkıh mesaili imlâ ettirdiğini, *Ümm*'ün telifinin ise iki bin varak tuttuğunu aktarmaktadır.²³⁹ Bu rivayetten Şâfiî'nin *Üm* dışında imlâ yoluyla telif ettiği kitaplarının da olduğu anlaşılmaktadır. Beyhakî, Şâfiî'nin ashabına imlâ ettirdiği bu kitapların taharet, salat, zekat, hac, nikah, talak, îlâ, zıhâr, liân ve nafaka ile alakalı olduğunu ve Rebî'in, *Üm*'de yer alan diğer kitaplarla birlikte, bunları da rivayet ettiğini söyler.²⁴⁰ Beyhakî'nin buradaki

²³⁴ Aybakan, “el-Üm”, s. 298; a.mlf., *İmam Şâfiî*, s. 116.

²³⁵ Beyhakî, *Menâkib*, II, 291.

²³⁶ Beyhakî, *Menâkib*, I, 247.

²³⁷ İbn Abdilber, *İntikâ*, s. 168.

²³⁸ Beyhakî, *Menâkib*, I, 65-66.

²³⁹ Beyhakî, *Menâkib*, II, 291.

²⁴⁰ Beyhakî, *Menâkib*, I, 254.

ifadesine göre bu kitaplar *Üm* içinde yer alan aynı isimli kitaplardan ayrı olarak imlâ yoluyla yazdırılmış aynı konudaki farklı kitaplardır.²⁴¹ Kaynaklarda Şâfiî'nin *Emâlî*'sinden nakiller olduğu gibi Cüveynî'nin (ö.478/1085) *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb* isimli ansiklopedik eserinin mezhebin esasını teşkil eden dört eserin hulasası olduğu söylenmekte ve bu eserlerin Şâfiî'nin *Ümm*'ü, *Emâlî*'si, Büveytî (ö. 231/846) ve Müzenî'nin (ö. 264/878) muhtasarları olduğu belirtilir.²⁴² Cüveynî'nin kitapta zaman zaman *Üm* ile *Emâlî*'nin görüşlerini karşılaştırarak aynı konuda iki eser arasında fark olduğunu ifade etmesi, bunların ayrı kitaplar olduğunu göstermektedir.²⁴³ Anlaşılan o ki tıpkı Hanefî mezhebinde Ebû Yûsuf ve Şeybânî *Usûl* dışında ona bağlı kalmadan yeniden fıkıh mesaili imlâ ettirdikleri gibi Şâfiî de kavî-i kadim'inin yeniden düzenlenmiş hali olan *Üm* dışında, ona bağlı kalmadan yeniden fıkıh mesaili imlâ ettirmeye başlamış ve ibadet, nikah, talak ve nafaka konularını yazdırmaya muvaffak olmuştur.

3. Şâfiî Mezhebinde *Nevâdir*

Şâfiî mezhebinde Hanefî ve Mâlikî mezhebinde olduğu gibi *Nevâdir* olarak isimlendirilen mesail veya kitaplar bulunmamaktadır. Bununla birlikte Beyhakî Buveytî ve Rebî'in Şâfiî'nin kitaplarından özetle hazırladıkları muhtasarlarında, Ebu'l-Velîd Musa b. Ebi'l-Cârûd'un *Muhtasar*'ında, Harmele b. Yahya'nın rivayetiyle gelen kitaplarda Şâfiî'ye ait birçok ziyade mesele olduğunu söyler.²⁴⁴ Yine kavî-i kadim talebelerinin rivayet ettiği fakat çoğunun kendi zamanına ulaşmadığını söylediği kitaplardan biri olan *es-Siyerü'l-kebîr*'i elde edebildiğini ve orada birçok ziyade mesele gördüğünü aktarır.²⁴⁵ Diğer yandan Ebû Sevr, Ahmed b. Hanbel ve Müzenî'nin çeşitli meselelerde Şâfiî'den ziyade olarak isimlendirdiği rivayetlerinin olduğunu ve bunlardan bir kısmına Müzenî'nin *Muhtasaru'l-kebîr*, *Muhtasaru's-sağîr* ve *Mensûrât*'ta yer verdiğini zikreder.²⁴⁶ Ayrıca Abdullâh b. ez-Zübeyr el-Humeydî, Yunus b. Abdula'lâ, Muhammed b. Abdullâh b. Abdülhakem, Abdülaziz b. İmrân, er-Rebi' b.

²⁴¹ Yukarıda adı verilen kitapların *Ümm*'ün içinde aynı isimle yer alan kitaplar olduğu şeklindeki açıklama (Aybakan, "el-Üm", s. 298; a.mlf., *İmam Şâfiî*, s. 121-122) bir yanlış anlaşılmadan kaynaklanmış olmalıdır.

²⁴² Abdülazîm Mahmûd, "Mukaddime" (*Nihâyetü'l-matlab* içinde), I, b.

²⁴³ Örnek olarak bk. Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab*, I, 166; II, 187; IV, 321, 323, 327.

²⁴⁴ Beyhakî, *Menâkib*, I, 254, 257.

²⁴⁵ Beyhakî, *Menâkib*, I, 256.

²⁴⁶ Beyhakî, *Menâkib*, I, 256.

Süleyman el-Cîzî, el-Hâris b. Süreyc en-Nakkâl, el-Hüseyn el-Kallâs ve Bahr b. Nasr el-Hûlânî gibi bazı talebelerinin belirli meselelerde Şâfiî'den diğer hiç kimsenin yapmadığı bir takım münferit rivayetlerde bulunduklarını söylemektedir. Ardından da bu tür rivayetlerden daha evvel adını saydığı kitaplar dışında Şâfiî'nin öğrencilerine imlâ ettirdiği veya okuttuğu kitapları olduğunun anlaşıldığını ifade etmektedir.²⁴⁷ İbn Ebî Hâtim (ö.327/938) yukarıda adı geçen talebelerden bazılarının aktardığı ve başka hiçbir yerde bulunmayan rivayetlerden bir kısmını “Şâfiî'nin hiçbir kitabında geçmeyen mesaili” başlığı altında baplara ayırarak vermiştir.²⁴⁸

Beyhâki her ne kadar Şâfiî'nin adı geçen talebelerinin yapmış olduğu ve daha evvel hiç kimseden duyulmamış olan bu rivayetlere *Nevâdir* adını vermeyip *Ziyâdât* demekle yetinse de bu rivayetlerin özelliklerine dair yukarıda söyledikleri göz önünde bulundurulduğunda, ayrıca İbn Ebî Hâtim'in kitabında naklettiği bu tür mesail incelendiğinde, bunların Hanefî mezhebindeki *Nevâdir* tanımıyla örtüşmekte olduğu görülür. Bu durumda Şâfiî mezhebinde *Ziyâdât* diye anılan mesailin Hanefîlerdeki *Nevâdir*lerle aynı türden olduğu söylenebilir.

C. Hanbelî Mezhebinde Mesail Tasnifi

Ahmed b. Hanbel, aşağıda isimleri verilen birkaç eser dışında, tüm görüşlerini içeren mütekamil bir fıkıh kitabı yazmadığı gibi fikhî görüşlerinin talebeleri tarafından yazılmasına da izin vermemiştir.²⁴⁹ Buna rağmen fikhî görüşleri kendisi henüz hayatta iken talebeleri tarafından nakledilip müstakil eserlerde parça parça derlenmiştir. Ebû Zeyd Bekr b. Abdullâh, Hanbelî mezhebi üzerine yaptığı çalışmada “Mezheb Kitaplarının Türleri” başlığı altında Ahmed b. Hanbel'den nakledilen fikhî mesaili şu üç grupta toplamaktadır:

1. Ahmed b. Hanbel'in Bazı Fikhî Konulara Dair Telif Ettiği Müstakil Eserler

Ebû Zeyd, fikhın bazı konularına dair Ahmed b. Hanbel'in bizzat telif ettiği bilinen sekiz kitap olduğunu söylemektedir. Bunlar: *Risâle fi'l-musî salâteh*, *Kitâbu'l-eşribe*, *Kitâbu'l-menâsiki'l-kebîr*, *Kitâbu'l-menâsiki's-sağîr*, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, *Kitâbu'l-ferâiz* ve bir usûl-i fıkıh eseri sayılabilecek *Tâatü'r-rasûl* isimli eserlerdir.²⁵⁰

²⁴⁷ Beyhakî, *Menâkib*, I, 257.

²⁴⁸ İbn Ebî Hâtim, *Âdâbu's-Şâfiî*, s. 213-246.

²⁴⁹ Ahmed b. Hanbel'in fikhî görüşlerinin yazılmasına izin vermediğine dair rivayetlerin kaynakları için bk. Ebû Zeyd, *Medhal*, II, 616-17.

²⁵⁰ Ebû Zeyd, *Medhal*, II, 617-18.

2. Talebelerin Derlediği *Mesail* İsimli Eserler

Ebû Zeyd, Ahmed b. Hanbel'den yaklaşık olarak altmış bin fikhî mesail rivayet edildiğini aktararak, ondan rivayette bulunanları dörde ayırmaktadır; Ahmed b. Hanbel'den sadece hadis rivayet edenler ki bunlar çoğunluğu oluşturmaktadır. Fıkıh öğrenmek için gelip, görüşlerini kayıt altına alanlar. Hem hadis hem de fikhî mesaili rivayet eden seçkin talebeleri ve kendisine soru soran diğer insanlar. Ebû Zeyd, bunlar arasında Ahmed b. Hanbel'den fikhî mesail naklettiği bilinen 131 kişinin adını Mâverdî'den aktardıktan sonra²⁵¹ çeşitli kitaplardan kendi tespit ettiği diğer 40 kişinin daha adını vermektedir.²⁵² Ebû Zeyd bu kitapların çoğunlukla bir tertibe sahip olmayıp gelişi güzel yazıldığı, sadece İbrahim el-Harbî'nin mesaili Ahmed b. Hanbel'den duyduğu zamana göre tertip ettiği, Ebû Bekr el-Esrem ve Muhammed b. Dâvûd el-Missîsî gibi bazılarının da mesaili fıkıh baplarına göre tertip ettiği bilgisini verir.²⁵³ Ardından da bu mesailin kendi içinde üç mertebeye ayrıldığını söyleyerek yukarıda Hanefîlerin ve diğer mezheplerin mesail tasnifine dair verdiğimiz bilgilere yakın şu açıklamaları yapar.

2.1. Birinci Mertebe

Mezheb kitaplarında “revâhu'l-cemâa” (bunu cemaat rivayet etti) denildiğinde kastedilen yedi kişinin Ahmed b. Hanbel'den yaptığı rivayetler. Bu kişiler Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullâh, diğer oğlu Salih, amcasının oğlu Hanbel, Ebû Bekr el-Merrûzî, İbrâhim el-Harbî, Ebû Tâlib ve el-Meymûnî'dir.²⁵⁴

2.2. İkinci Mertebe

Yukarıda adı geçenler dışında Ahmed b. Hanbel'den fikhî mesail rivayet edip, adalet, zabıt ve rivayetlerinde kusur bulunmayanlar.²⁵⁵

2.3. Üçüncü Mertebe

Adalet ve zabıtlarında kusur olmadığı halde rivayetlerinde *Garâib* bulunan kişiler. Ebû Zeyd bu kişilerden tespit edebildiği 28 tanesinin kendi adlarına nispetle *Mesail* isimli eserlerini saymaktadır.²⁵⁶ Bu mesail isimli kitapların tıpkı *Nevâdir*lerdeki gibi mezheb imamından

²⁵¹ Ebû Zeyd, *Medhal*, II, 619-43.

²⁵² Ebû Zeyd, *Medhal*, II, 643-51.

²⁵³ Ebû Zeyd, *Medhal*, II, 656-57.

²⁵⁴ Ebû Zeyd, *Medhal*, II, 657-58.

²⁵⁵ Ebû Zeyd, *Medhal*, II, 658.

²⁵⁶ Ebû Zeyd, *Medhal*, II, 658-65.

meşhur olmamış görüşleri içermesi mahiyet açısından onlara yakın oldukları izlenimini vermektedir. Buna göre Hanbelîlerdeki mezheb imamından meşhur olarak nakledilmediği için *Garâib* diye isimlendirilen rivayetlerin, Hanefî ve Mâlikîlerdeki *Nevâdir* ve Şâfiîlerdeki *Ziyâdât* adı verilen rivayetlerle hemen aynı mahiyete sahip olduğunu söyleyebiliriz. Zira tüm bu rivayetlerin ortak özelliği Hanefîlerde *Usûl*, Mâlikî ve Şâfiîlerde *Ümmehât* ve Hanbelîlerde *Mesâil* adıyla mezheb imamından nakledilen meşhur rivayetler içerisinde yer almamasıdır.

3. Ahmed b. Hanbel'den Gelen Rivayetleri Toplayan Câmî Eserler

Ahmed b. Hanbel'in talebeleri ve bir sonraki kuşak onun görüşlerini *Mesail* isimli kitaplarda topladıktan sonra, mezhebin bazı önemli şahsiyetleri bu kitaplarda yer alan mesaili senetleriyle birlikte, fıkıh baplarına uygun olarak tek bir kitapta toplamaya başlamışlardır. Ebû Zeyd bu tür kitaplara "Hanbelî Fıkıh Külliyyatı veya Ansiklopedisi" adı verilebileceğini söyler.²⁵⁷

Ebû Zeyd burada adını verdiği kişiler arasında Ebubekr el-Hallâl'ın (ö. 311/923)²⁵⁸ ömrünü Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini derlemeye verdiğini, bu uğurda şehir şehir dolaşıp talebelerinden rivayetleri topladığını, bu rivayetleri tedvin edene kadar Ahmed b. Hanbel'in müstakil bir mezhebi olmadığını, tüm rivayetleri içermese de bu kitabın mezhebe *Asl* kabul edildiğini, sonraki tüm metinlerin ve diğer eserlerin bu kitap esas alınarak telif edildiğini aktarır.²⁵⁹

Yukarıda Ebû Zeyd'den nakille Hanbelî mezhebi kitapları hakkında verdiğimiz bilgiler ışığında şunları söyleyebiliriz. Ahmed b. Hanbel fikhî görüşlerinin yazılmasını istemediği için kendisi hal-i hayatında fıkıh mesailine dair bir *Asl* oluşturmamıştır. Onun fikhî görüşlerini *Mesâil* adı altında talebeleri parça parça toplamış, en son Hallâl bu rivayetleri derleyip Ahmed b. Hanbel'in hemen tüm görüşlerini bir kitapta toplamaya muvaffak olmuş ve kitabı Hanbelî mezhebi için bir *Asl* kabul edilmiştir.²⁶⁰

²⁵⁷ Ebû Zeyd, *Medhal*, II, 666.

²⁵⁸ Hayatı ve eserleri için bk. Özen, "Hallâl", s. 382-83.

²⁵⁹ Ebû Zeyd, *Medhal*, II, 667-70. Eser günümüze gelen dört bölümü bulunmaktadır. Bk. Ebû Zeyd, *Medhal*, II, 671; Özen, "Hallâl", s. 382.

²⁶⁰ Nitekim Ziyaüddin Ahmed, Hallâl hakkında yazdığı makalesinde, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Hanefî mezhebinde, Sahnûn'un Mâlikî mezhebinde ve Rebî b. Süleyman'ın Şâfiî mezhebinde icrâ ettiği fonksiyonu, Hanbelî mezhebinde Hallâl'ın icra ettiğini söylemektedir. Bk. Ziyaüddin Ahmed, "Ebû Bekir el-Hallâl: Ahmed b. Hanbel'in Öğretilerinin Derleyicisi", s. 306.

Buna göre talebelerin derlediği mesail kitapları arasında birinci mertebede sayılan yedi kişinin rivayet ettiği mesail ile Hallâl'ın *Câmî* isimli eserinin mezhebin mesail tasnifinde *Asl*, diğer mesail kitaplarında geçip *Garâib* olarak nitelendirilen rivayetlerin de bu tasnifte *Nevâdir* konumunda olduğunu söyleyebiliriz.



İKİNCİ BÖLÜM
HANEFÎ MEZHEBİ *NEVÂDİR* ESERLERİ

Bu bölümde, tezin ana konusunu oluşturan ve birinci bölümde tanımı yapılan *Nevâdir* eserleri ile müelliflerinin tespit, tasnif ve tanıtımına yer verilecektir. Öncelikle *Nevâdir* mesailine tahsis edilmiş eserlerin tespiti konusundaki görüşler kısaca ele alınacak, ardından, *Nevâdir* eserlerinin yeni bir tasnifi yapıp mevcut rivayetler üzerinden bu eserlerin mahiyetlerine ve müelliflerine dair bilgi verilecektir. *Nevâdir* eserlerinden sadece Muallâ'nın *Nevâdir*'i mevcut olduğundan diğerlerinin tanıtımında girişte “Kaynaklar” kısmında geçtiği üzere bu eserlerden çokça nakil yapan Nâtîfî'nin *Ecnâs*'ı ile Burhâneddin el-Buhârî'nin *el-Muhîtü'l-Burhânî*'si esas alınacaktır. Ayrıca *Ecnâs* ve *el-Muhîtü'l-Burhânî* sonrası eserlerde yer alan *Nevâdir* mesaili genellikle bu iki esere atıfla yer bulduğu için *Nevâdir* mesailinin tespitinde diğer kaynaklara gerek duyuldukça başvurulacaktır. Bölümün sonunda ayrıca Nâtîfî'nin nakil yaptığı, birçoğu günümüze ulaşamamış, *Nevâdir* mesaili açısından önemli diğer bazı erken dönem eserlerinin bir listesi verilecektir.

I. *NEVÂDİR* ESERLERİNİN TESPİTİ

Hanefî fıkıh tarihinde *Nevâdir* eserlerinin sayısını tespite yönelik bilgi veren çok az sayıda kişi ve kaynak bulunmaktadır. Hanefî mezhebinin mesail tasnifine dair yazdığı risalede Kınalızâde ve ondan nakille mesail tasnifini aktaran geç ve modern dönem çalışmaları hep aynı eserleri *Nevâdir* olarak saymışlardır. Bunlar dışında *Nevâdir* eserlerinin sayısını tespit etmeye çalışan ender kişilerden biri de Kâtib Çelebi'dir. *DİA* “Nâdirü'r-rivâye” maddesinde adı verilen *Nevâdir* eserleri bir eser dışında Kâtib Çelebi'nin adını verdiği *Nevâdir* eserleriyle aynıdır.¹ *Nevâdir* eserlerinin sayısını tespite yönelik güncel bir çalışmada *Nevâdir* eserlerinin sayısı 18 olarak belirlenmiştir.² *Nevâdir* eserlerini tespit noktasında bizim varmış olduğumuz netice ise aşağıda gelecektir.³

A. Kınalızâde'ye Göre *Nevâdir* Eserleri

Burada Kınalızâde'ye nispetle vereceğimiz *Nevâdir* eserleri, geride zikrettiğimiz gibi Kınalızâde'nin kendilerinden etkilendiği İtkânî, Bâbertî, Seyyid Şerif Cürcânî, Aynî ve

¹ Kaya, “Nâdirü'r-rivâye”, s. 279.

² Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 60-66, 112-130.

³ *Nevâdir* eserlerinin sayısıyla alakalı olarak bilgi veren diğer kaynaklar için tezin giriş kısmının “İlgili Literatür” bölümüne bakılabilir.

Taşköprüzâde gibi kişilerin görüşünü yansıttığı gibi Kınalızâde'den nakille aynı tespit ve tasnifi veren Kefevî, Temîmî, Nâblusî, Hamevî, Pîrîzâde, İbn Âbidîn, Leknevî ve Mercânî gibi geç dönem ve söz konusu eserlerden istifadeyle hazırlanan modern dönem çalışmalarındaki görüşleri de yansıtmaktadır. Geç ve modern dönemde *Nevâdir* eserleri hakkında verilen bilgiler Kınalızâde'nin risalesinde yer alan bu klasik tespit ve tasnife göre şekillenmiştir.

Birinci bölümde geçtiği üzere Kınalızâde *Zâhiru'r-rivâye* dışında kalan tüm mesaili *Nevâdir* olarak isimlendirmiş ayrıca bunlara *Gayru zâhiri'r-rivâye* de denildiğini söyleyerek tıpkı *Usûl* ile *Zâhiru'r-rivâye*'yi eşitlediği gibi *Nevâdir* ile *Gayru zâhiri'r-rivâye*'yi de eşitlemiştir. Kınalızâde *Nevâdir* olarak isimlendirdiği eserleri şu üç grupta toplamaktadır:

1. Şeybânî'nin Zâhiru'r-Rivâye Dışındaki Eserlerinde Yer Alan Mesail

Kınalızâde *Keysânîyyât*, *Hârûniyyât*, *Cürcânîyyât* ve *Rakkiyyât* gibi Şeybânî'ye nispet edildiğini söylediği diğer eserleri de *Nevâdir*'den saymıştır. Kâtib Çelebi de bu dört eserin Şeybânî'nin bu isimlerle anılan bölgelerde kadılık yaparken telif ettiği eserler olduğunu söylemektedir.⁴ Kınalızâde'nin burada iki temel iddiası bulunmaktadır; söz konusu eserlerin Şeybânî ait olduğu ve *Nevâdir* olarak isimlendirildikleri. Bugün için kayıp olan bu eserlerden yapılan nakilleri incelediğimizde bunların *Nevâdir* olarak isimlendirilmediğini ayrıca bu dört eserden *Hârûniyyât* ile *Cürcânîyyât*'ın Şeybânî'ye ait olmadığını belirterek eserlerin tanıtımına geçebiliriz.

1.1. Keysânîyyât

Kınalızâde'nin risalesinde ve daha evvel adını verdiğimiz geç ve modern dönem çalışmalarında bu eser *Nevâdir*ler arasında gösterilmiştir. Oysa erken dönem kaynaklarında örneğin Nedîm'in, Şeybânî'nin *Keysânîyyât* olarak bilinen *Emâli* isimli bir eseri olduğunu söylemesinden⁵ bu eserin *Nevâdir* olmadığını anlıyoruz. Nitekim Serahsî de bir meseleyle ilgili “Muhammed Keysânîyyât'ın imlâsında...” diyerek eserin Şeybânî tarafından imlâ ettirilen bir *Emâli* olduğunu ifade etmiş olmaktadır.⁶ Şeybânî'nin talebesi Ebû Saîd Şuayb b. Süleyman

⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1669.

⁵ Nedîm, *Fihrist*, II, 23.

⁶ Serahsî, *Mebûsât*, XI, 87. (واستدل محمد رحمه الله في إملاء الكيسانيات)

el-Keysânî'ye (ö. 204/820) ait olan bu *Emâlî* rivayetinin bir kısmı mevcuttur. *Keysâniyyât* olarak bilinen eser, adı geçen Ebû Saîd Şuayb b. Süleyman el-Keysânî'ye ait olup, bir kısmı günümüze ulaşan *Emâlî* rivayetinin ismi olmalıdır. *Emâlî*'nin daha başka rivayetleri de vardır.⁷ Dolayısıyla Nedîm'in "onun *Keysâniyyât* olarak bilinen *Emâlî*'si vardır" sözünü "onun *Emâlî*'sinin rivayetlerinden biri *Keysâniyyât* olarak bilinir" şeklinde anlamak gerekir. Elimizdeki *Emâlî* cüzünde eserin Rakka'da imlâ edildiğini gösteren birkaç mesele de geçmektedir.⁸ Buna göre Şeybânî *Emâlî*'sinin en azından bir kısmını Rakka'da kadı iken yazdırmış olmalıdır. Şeybânî'nin Rakkâ'da imlâ meclisi kurduğunu gösteren veriler de⁹ bu çıkarımı doğrulamaktadır.

Kitapla ilgili diğer bir problem, eserin râvi Şuayb'ın oğlu Süleyman'a nispet edilip kitabı Şeybânî'den onun rivayet ettiğinin söylenmesi¹⁰ ve oğlunun Şeybânî'nin talebeleri arasında gösterilmesidir.¹¹ Babasının oğlu ile karıştırıldığını mevcut *Emâlî* cüzünü yayımlayan Ebû'l-Vefa el-Afgânî de dile getirmiştir.¹² Oysaki Süleyman b. Şuayb kitabı babasından rivayet eden kişi olup¹³ eseri Şeybânî'den rivayet eden ise Şuayb b. Süleyman'dır. Zaten mevcut *Emâlî* cüzünde râvi olarak geçen "Ebû Saîd" Şuayb'ın künyesidir.¹⁴ Oğul Süleyman'ın yaş olarak da Şeybânî'nin talebesi olması mümkün değildir. Süleyman Mısır'da 185/801'de doğmuştur. Şeybânî Rey şehrinde 189/805'te vefat ettiğinde henüz dört yaşında olan Süleyman'ın Şeybânî'den *Emâlî* rivayet etmesi mümkün değildir. Birçok rivayette, babası kanalıyla Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin *Emâlî* meclislerinden nakil yapması da bunu göstermektedir.¹⁵

⁷ Şeybânî'nin *Emâlî* meclisi ve râvileri için bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 100-106.

⁸ Rakka ve kıyısında yer aldığı Fırat'ın zikredildiği bu mesail için bk. *Cüz min'el-emâlî li-Muhammed*, s. 44, 45.

⁹ Şeybânî'nin Rakka'da imlâ ettirdiği *Kitâbu's-secdât*'tan yapılan bir nakil için bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 57; Cessâs, *Muhtasar ihtilâfî'l-ulemâ*, II, 6.

¹⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1525.

¹¹ Örnek olarak bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 164; ondan nakille Kuraşî, *Cevâhîr*, II, 234-35.

¹² Bk. *Cüz min'el-emâlî li-Muhammed*, s. 69.

¹³ Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 302.

¹⁴ *Cüz min'el-emâlî li-Muhammed*, s. 64. İlgili yerin dipnotunda Ebu'l-Vefa el-Afgânî'nin nüshasından nakille "Ebû Saîd" ifadesinin Ebî Şuayb olması gerektiği bilgisi doğru değildir. Zira Semânî Şuayb'ın künyesinin Ebû Saîd olduğunu söylemektedir. (Semânî, *Ensâb*, V, 123).

¹⁵ Örnek olarak bk. Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, I, 314, III, 82, XII, 194, a.mlf., *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II, 397, 398, 412; İbn Ebi'l-Avvâm, *Fazâilu Ebî Hanîfe*, s. 125, 163, 165, 287, 358.

Tahavî'nin hocaları arasında yer alan Süleyman b. Şuayb Safer 273/886'da vefat etmiştir.¹⁶ Netice itibariyle *Keysâniyyât*, Şeybânî'nin *Emâlî* rivayetlerinden biri olduğu için *Nevâdir* eserleri arasında değil; *Gayru zâhiri'r-rivâye* kategorisinin diğer grubu olan *Emâlîler* arasında yer almalıdır.

1.2. Cürcâniyyât

Tıpkı *Keysâniyyât* gibi *Cürcâniyyât* da geç ve modern kaynaklarda Şeybânî'nin *Nevâdir* eserleri arasında gösterilmektedir. Eser günümüze ulaşmamıştır. Nâtîfî *Ecnâs*'ta *Cürcâniyyât*'ın Ali b. Sâlih el-Cürcânî'den rivayet edildiğini söyleyerek mezkûr eserden nakiller yapmaktadır.¹⁷ Ali b. Salih'in kimin talebesi olduğuna dair kaynaklarda açık bir ifade olmamakla birlikte rivayet ettiği *Cürcâniyyât* isimli eserde Ebû Yûsuf'un görüşlerini zikredip Şeybânî'nin görüşlerinden hiç bahsetmemesi,¹⁸ diğer kaynaklarda yer alan Ebû Yûsuf hakkındaki övgüleri,¹⁹ onun meclisinden aktardığı hatıralar²⁰ Ebû Yûsuf'un diğer talebelerinden Hasan b. Ebî Mâlik ve Bîşr b. Velid ile Ebû Yûsuf'tan yaptığı ortak rivayetler²¹ Ali b. Salih'in Ebû Yûsuf'un talebesi olduğunu göstermektedir. Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd'tan yaptığı rivayetler ise karşılaştıkları meclislerle sınırlıdır.²²

Nâtîfî'nin *Cürcâniyyât* için Ali b. Salih'in rivayeti demesi eserin Ali b. Salih'e ait olmadığına bir delil kabul edilebilir. Zira “falan kişinin rivayeti” olarak tanıtılan kitaplar daha çok *Emâlî* rivayeti olmaktadır. Nitekim eserin içinde sürekli Ebû Yûsuf'un görüşlerine yer verilmesi, ayrıca Ebû Yûsuf'un 166/782'de vali tayin edilen veliaht Musa el-Hâdî ile Cürcan'a gidip el-Hâdî'nin halife ilan edildiği 169/785'e kadar üç yıl Cürcân kadılığı yaptığı²³ göz

¹⁶ Semânî, *Ensâb*, V, 123.

¹⁷ Nâtîfî, *Ecnâs*, s. I, 324, 347, 369, 370, 503, II, 195.

¹⁸ Nâtîfî, *Ecnâs*, s. 348, 369, 503,

¹⁹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 100.

²⁰ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 135.

²¹ İbn Ebi'l-Avvâm, *Fazâilu Ebî Hanîfe*, s. 303, 328.

²² Örneğin Ali b. Salih, Hasan b. Ziyâd ile bir mecliste bir araya geldiklerini, ona mecliste konuşulan konu hakkındaki fikrini sorduğunu, daha sonra Şeybânî ile karşılaşp ona da sorduğunu, sonra Ebû Yûsuf'a gelip durumu ona anlattığını söylemektedir. Mecliste konuşulan mesele için bk. İbn Ebi'l-Avvâm, *Fazâilu Ebî Hanîfe*, s. 317.

²³ Ebû Yûsuf'un kadılık sürecinin Cürcân'da başladığına dair bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 18-19.

önünde bulundurulduğunda bu eserin onun Cürcân'da kadı iken yazdığını bir *Emâlî*'nin Ali b. Salih rivayeti olması akla gelen en iyi ihtimaldir. Aynı durum Şeybânî için de söz konusudur. Yukarıda geçtiği üzere o da Rakka'da kadı iken *Emâlî* meclisi kurmuştur. Hatta *Rakkiyyât* isimli eserin Şeybânî'nin Rakka'da yazdığını *Emâlî*'si olduğu da söylenmiştir.²⁴ Tüm bunlar *Emâlî*lerin yazdırıldıkları yere veya rivayet eden kişiye nispetle anıldığını göstermektedir. Bunun en somut örneklerinden biri yine Nâtîfî'nin *Ecnâs*'ında yer alır. Nâtîfî *Amriyyât* isimli bir eserden nakilde bulunurken, eserin Şeybânî'nin Amr b. Ebî Amr tarafından rivayet edilen *Emâlî*'si olduğunu söyleyerek²⁵ *Emâlî*lerin râvilerine nispetle de anıldığını açıkça göstermiş olmaktadır.

1.3. Hârûniyyât

Erken dönemi kaynaklarında daha çok *Harûnî* ismiyle anılan bu eser, geç kaynaklarda Şeybânî'ye nispet edilegelmiştir. Kitaba niçin *Hârûniyyât* denildiğine dair farklı görüşler vardır. Buna göre Şeybânî bu eseri Harun adında biri için²⁶ veya Harun Reşid zamanında²⁷ ya da Hârûniyye isimli belde kâdî iken derlemiştir.²⁸ Oysa Nâtîfî'nin bu eserden yaptığı alıntılar kitabın aslında Hasan b. Ziyâd'a ait olduğu göstermektedir. Kitaptan aktarılan bazı meselelerde Hasan b. Ziyâd'ın (diğer eserlerinde yaptığı gibi)²⁹ kendisinden ders okuduğu üç hocası Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Züfer'in görüşleri³⁰ veya onların görüşleri üzerinden yapılan tahrîciler sık sık geçerken,³¹ arasının bozuk olduğu³² Şeybânî'nin görüşlerine hiç yer verilmemesi, yine diğer eserlerinde olduğu gibi³³ “Hasan b. Ziyâd da kendi görüşü olarak şöyle demiştir”³⁴ denilerek onun görüşünün aktarılması, Nâtîfî'nin bir yerde *Hârûniyyât*'ta geçen bir meseleyi verip

²⁴ Hamevî, *Gamzu uyûni'l-basâir*, I, 153.

²⁵ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 84.

²⁶ Taşköprüzâde, *Miftâh*, II, 237.

²⁷ Tahtâvî, *Hâşiye alâ Merâki'l-felâh*, s. 11.

²⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1669.

²⁹ Örnek olarak bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 340. (İbn Ziyâd'ın *Mükâteb* kitabından yapılan nakil).

³⁰ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 310, 319, 346, 414, 419.

³¹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 309, 311, 330, 494.

³² Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 125.

³³ Örnek olarak bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 123. (İbn Ziyâd'ın *Kitâbu's-salât*'ından yapılan nakil).

³⁴ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 310, 394.

“burada hilaf zikretmedi” dedikten hemen sonra Ebû Hanîfe’den farklı bir görüş olduğunu göstermek için Hasan b. Ziyâd’ın diğer eseri *Mücerred*’e atıf yapması,³⁵ aynı yerde diğer bir mesele hakkında iki eser arasındaki farka değinirken “*Mücerred*’de böyle geçer ama *Hârûniyyât*’ta böyle dedi” diyerek iki eseri birbirine kıyaslaması ve bir yerde de “*Kitâbu’l-Mücerred* olmayan *Hârûniyyât*’ta şöyle dedi”³⁶ demesi eserin Hasan b. Ziyâd’a ait olduğunu gösteren veriler arasında yer alır.

Sonuç olarak *Hârûniyyât* Şeybânî’ye değil Hasan b. Ziyâd’a aittir. Hasan b. Ziyâd’ın kitapları *Usûl* ve *Nevâdir* eserleri içinde yer almadığından bu eseri hem *Nevâdir* hem de *Gayru zâhiri’r-rivâye* eserleri listesinden çıkarıp tasnif dışı bırakmak daha uygun görünmektedir.

1.4. Rakkiyyât

Şeybânî’nin *Nevâdir* eserleri arasında sayılan *Rakkiyyât* onun Rakka’da kadı iken yazdığı veya yazdırdığı bir eseridir. Semânî³⁷ ve bazı Hanefî fakihleri,³⁸ *Rakkiyyât*’ın Şeybânî’nin Rakka’da kadı iken yazdığı, Hamevî ise yazdırdığı/implâ ettirdiği eser olduğunu söyler.³⁹ Nâtîfî’nin *Ecnâs*’ta *Rakkiyyât*’tan yaptığı nakillere göre⁴⁰ eserin râvilerinden biri Muhammed b. Semaâ’dır.⁴¹ Eserde İbn Semâ’a’nın Şeybânî’ye sorduğu sorulara da yer verilmiştir.⁴² Nâtîfî eserin sonunda İsa b. Ebân⁴³ ve Muhammed b. Semâ’a’nın⁴⁴ Şeybânî ile yazışmalarının bulunduğu iki farklı bölümden de nakiller yapmaktadır. Anlaşılan İbn Semâ’a kendisinin ve yakın dostu İsa b. Ebân’ın Şeybânî ile yazışmalarını kendi *Rakkiyyât* rivayetinin

³⁵ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 179.

³⁶ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 224.

³⁷ Semânî, *Ensâb*, III, 483.

³⁸ Aynî, *Binâye*, I, 553; Taşköprizâde, *Miftâh*, II, 237; Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, II, 1669 ve Semânî’den nakille Leknevî, *en-Nâfiû’l-kebîr*, s. 34.

³⁹ Hamevî, *Gamzu uyûni’l-basâir*, I, 153.

⁴⁰ Kitaptan diğer nakil yapanların başında Ebü’l-Leys Semerkandî ve *el-Muhîtu’l-Burhânî* sahibi gelmektedir. Örnek olarak bk. Semerkandî, *Uyûnu’l-mesâil*, s. 28, 48, 52, 64, 65, 72, 101, 109, 120, 161, 176, 186, 234, 240, 280.

⁴¹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 351, 379, II, 35, 36, 102, 255.

⁴² Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 36.

⁴³ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 152, II, 365.

⁴⁴ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 102.

sonuna eklemiştir. Yine bu nakillere göre kitabın içinde Bişr'ın bazı açıklamaları da yer almaktadır.⁴⁵ Kitaptan yapılan nakillerin “Muhammed (Şeybânî) dedi ki” şeklinde verilmesi, eserin daha çok *Emâlî* tarzında telif edildiğini göstermekte ve bu durum yukarıda Hamevî'den naklettığımız, “Şeybânî'nin Rakka'da iken imlâ ettirdiği kitaba verilen isimdir” şeklindeki rivayeti güçlendirmektedir. Sonuç olarak *Rakkiyyât*'ın tıpkı yukarıda geçen *Keysâniyyât* gibi, Şeybânî'nin *Emâlî* rivayetlerinden biri olduğunu, bu sebeple *Nevâdir* eserleri arasında değil; *Gayru zâhiri'r-rivâye* kategorisinin diğer grubu olan *Emâlî*ler arasında yer alması gerektiğini söyleyebiliriz.

2. Talebelerinin Şeybânî'den Belli Konularda Aktardığı Müstakil Mesail

Kınalızâde, Muhammed b. Semaâ' ve Muallâ b. Mansûr gibi talebelerinin belli konularda Şeybânî'den aktardıkları müstakil mesailin de *Nevâdir*'den sayıldığını söylemiştir. Kınalızâde'nin *Nevâdir* olarak saydığı üç grup eserden sadece bu ikinci grup içinde yer alanlar erken dönem *Nevâdir* algısıyla uyum arz eder. Ancak burada dikkat çekilmesi gereken önemli bir husus bulunmaktadır. Bu tür *Nevâdir* mesaili, Kınalızâde'nin iddia ettiği gibi, sadece Şeybânî'den değil, Ebû Yûsuf'tan da rivayet edilmiştir. Kınalızâde'nin burada örnek olarak zikrettiği Muallâ b. Mansûr, Şeybânî'nin değil Ebû Yûsuf'un *Nevâdir*'ini nakleder.⁴⁶ Hanefî mezhebinin günümüze ulaşan tek müstakil *Nevâdir* eseri olma özelliğine sahip bu eserde Muallâ, hemen her meselede Ebû Yûsuf'un *Nevâdir* sayılan görüşlerine yer verirken, Şeybânî'den aynı konulara dair çok az mesail nakleder.⁴⁷

3. Ebû Hanîfe'nin Şeybânî Dışındaki Talebelerinin Eserlerindeki Mesail

Kınalızâde, Ebû Yûsuf'un *Emâlî*'si ve Hasan b. Ziyâd'ın *Mürecced*'i gibi eserleri ve burada geçen mesaili de *Nevâdir*'den saymıştır. Oysa yukarıda ifade edildiği üzere *Emâlî*lerin, içerisinde *Nevâdir* mesaili bulunsa da telif amacı *Nevâdir*lerde olduğu gibi hocanın *Usûl*'de yer almayan görüşlerini bir araya getirmek değildir. Dolayısıyla Ebû Yûsuf veya Şeybânî'nin *Emâlî*lerini *Nevâdir*'den saymak yerine bunları bir üst kavram olan *Gayru zâhiri'r-rivâye* altında iki farklı tür olarak toplamak daha doğru bir yaklaşım olarak görülmektedir.

⁴⁵ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 169.

⁴⁶ Boynukalın, Muallâ'yı Şeybânî'nin *Nevâdir* râvisi olarak göstermiştir (“Mukaddime” *Asl* içinde, s. 37).

⁴⁷ Bk. s. 135.

Aynı şey Hasan b. Ziyâd'ın kayıp *Mücerred*'i için de geçerlidir. Onun da içinde *Usûl*'de yer almayan ve *Nevâdir* addedilebilecek bazı meseleler bulunsa dahi eserin telif amacı isminden de anlaşılacağı üzere (*el-Mücerred li Ebî Hanîfe*), Şeybânî'nin *Asl*'da yaptığına aksine, sadece Ebû Hanîfe'nin görüşlerini bir araya getirmektir.⁴⁸ *Mücerred*'den yapılan nakillerin genellikle *Asl*'a muhalif olması veya orada hiç bulunmamasından hareketle bu eserde, ayrıca Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin *Emâlî* ve *Nevâdir*lerinde Ebû Hanîfe'den, *Nevâdir* tanımına uyan bir hayli mesail nakledildiği söylenebilse de Hanefî fıkıh tarihinin erken döneminde *Mücerred*'i *Nevâdir* diye isimlendiren olmadığı gibi mezkûr eser ile diğer *Emâlî* ve *Nevâdir*lerde Ebû Hanîfe'den nakledilen mesail için de Ebû Hanîfe'nin *Nevâdir*'i denilmemiştir. Ayrıca Hasan b. Ziyâd'ın *Usûl*'de görüşlerinin geçmemesi sebebiyle onun görüşleri ve kitaplarına mesail tasnifinde yer verilmediği anlaşılmaktadır.

Netice itibarıyla, Kınalızâde'nin risalesinde yaptığı bu tespit ve tasnif ile Kınalızâde'yi takip eden geç ve modern döneme ait çalışmaların *Nevâdir* olarak saydığı bu üç grup mesailden sadece ikinci grupta yer alanlar erken dönemdeki *Nevâdir* tanıma dâhil olmaktadır. Dolayısıyla Kınalızâde ve onu takip edenlerin yaptığı *Nevâdir* tanımının, erken dönemde tanımda yer almayan *Emâlî*ler ve *Mücerred* gibi eserleri tanıma ve tasnife dahil etmesi ve bazı *Nevâdir* eserlerini tanım ve tasnif dışı bırakması sebebiyle efradını câmi, ağıyarını mâni bir tanım olmadığı söylenebilir.

B. *Nevâdir* Eserlerinin Yeniden Tespiti

Tespitimize göre *Nevâdir* eseri denildiğinde kastedilen birinci bölümde tanımını geçtiği üzere talebelerin mezheb imamlarının *Usûl*'de geçmeyen görüşlerini bir araya getirmek suretiyle oluşturdukları eserler olup tezde bu tür eserler incelemeye alınmıştır. Dolayısıyla burada bu tanıma uyan *Nevâdir* eserleri üzerinde duracak ve onları *Nevâdir* eseri olarak nispeti doğru, yanlış ve şüpheli olanlar diye üç gruba ayırıp inceleyeceğiz.

1. *Nevâdir* Eseri Olarak Nispeti Doğru Olanlar

Aşağıda detaylı bir şekilde tanıtılacak gelecek olan *Nevâdir* eseri olarak nispetinin doğru olduğu kanaatine vardığımız 19 eser şunlardır:

⁴⁸ Bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 138-39.

1. *Nevâdiru's-salât li-Muhammed b. el-Hasan* (ö. 189/805)
2. *Nevâdiru'z-zekât li-Muhammed b. el-Hasan* (ö. 189/805)
3. *Nevâdiru's-siyâm li-Muhammed b. el-Hasan* (ö. 189/805)
4. *Nevâdiru Ali b. Yezîd et-Taberî* (ö. 191/806'dan sonra)
5. *Nevâdiru Ebû Süleyman el-Cüzcânî* (ö. 200/816)
6. *Nevâdiru İbrahim b. Rüstem* (ö. 210-1/826-7)
7. *Nevâdiru Muallâ b. Mansûr* (ö. 211/826)
8. *Nevâdiru Bişr b. Gıyâs el-Merîsî* (ö. 218/833)
9. *Nevâdiru Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî* (ö. 221/836)
10. *Nevâdiru İsa b. Ebân* (ö. 221/836)
11. *Nevâdiru Ebî Yûsuf rivâyetü Ali b. el Ca'd* (ö. 230/845)
12. *Nevâdiru Muhammed b. Semâ'a* (ö. 233/848)
13. *Nevâdiru Ebî Yûsuf rivâyetü Muhammed b. Semâ'a* (ö. 233/848)
14. *Nevâdiru Bişr b. el-Velîd el-Kindî* (ö. 238/853)
15. *Nevâdiru Dâvûd b. Rüşeyd* (ö. 239/854)
16. *Nevâdiru Muhammed b. Mukâtil* (ö. 248/862)
17. *Nevâdiru Muhammed b. Şücâ'es-Selcî* (ö. 266/880)
18. *Nevâdiru Ebî Yûsuf*
19. *Nevâdiru Züfer*

2. *Nevâdir* Eseri Olarak Nispeti Yanlış Olanlar

Aşağıdaki üç eserin *Nevâdir* olarak nispetinin doğru olmadığı kanaati hasıl olmuştur.

2.1. *Nevâdiru Muhammed rivâyetü Muhammed b. Humeyd* (ö. 248/862)

Ecnâs'ın matbu nüshasına göre *Nevâdiru Muhammed rivâyetü Muhammed b. Humeyd* isminde bir *Nevâdir* bulunmaktadır.⁴⁹ Eser, bu rivayete istinaden Şeybânî'nin *Nevâdir*leri arasında sayılmıştır.⁵⁰ Ancak yazma nüshalar üzerinde yaptığımız incelemeye göre bu eser Şeybânî'nin *Nevâdir*'i değil de *Emâlî*'sinin *Muhammed b. Humeyd* tarafından yapılmış rivayeti olup, matbu nüshada geçen *Nevâdiru Muhammed rivâyetü Muhammed b. Humeyd* ifadesi muhakkiklerin

⁴⁹ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 246.

⁵⁰ Bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 114.

tahkikte kullandıkları nüshadan kaynaklanan bir yanıştır. Zira kitabın kütüphanelerde bulunan; ilki, bir alim tarafından yazdırılmış 941 (1535) istinsah tarihli,⁵¹ diğeri de bir müderris tarafından yazılmış 959 (1552) istinsah tarihli⁵² iki nitelikli nüshasında kitabın adı *Emâlî Muhammed rivâyetü Humeyd er-Râzî* olarak geçmektedir.⁵³ Nitekim *Ecnâs*'ta, aynı kişinin *Emâlî* rivayetinden altı yerde daha rivayet vardır.⁵⁴ Eserin yazma nüshaları dışında bu kanaati pekiştiren diğer iki madde şöyledir: Şeybânî'den *Nevâdir* nakleden talebelerin hepsinin *Nevâdir*leri kendi isimlerine nispet edilirken bu *Nevâdir* Şeybânî'ye nispet edilmiştir. Oysa *Nevâdir*lerin hocaya nispeti aşağıda Ebû Yûsuf'un *Nevâdir*leri kısmında gelen bir iki örnek dışında rastlanan bir durum olmadığı gibi Şeybânî'nin *Nevâdir*lerinde böyle (*Nevâdiru Muhammed* şeklinde) bir nispet hiç yoktur. Diğer yandan, *Muhammed b. Humeyd*'in bu *Nevâdir*'inden *Ecnâs*'ın matbu ve bazı yazma nüshalarındaki bu tek rivayet dışında herhangi bir nakil yapan veya bahseden ikinci bir kaynak olmaması da eserin *Nevâdir* olma ihtimalini zayıflatmaktadır.

2.2. *Nevâdiru's-salât li-Ebî Süleyman* (ö. 200/816)

Aşağıda açıklanacağı üzere *Nevâdiru's-salât* kitabı Şeybânî'ye ait olup bazı kaynaklarda geçen *Nevâdiru's-salât li-Ebî Süleyman* ifadesi⁵⁵ tespitimize göre kitabın bilinen iki râvisinden biri olan Ebû Süleyman'ın rivayeti anlamına gelmektedir. Dolayısıyla eserin Ebû Süleyman'a ait *Nevâdir*'in bir bölümü olması gerektiği⁵⁶ yönündeki tespitler aşağıda eserin tanıtıldığı bölümde zikredilen gerekçelerden dolayı doğru olmayıp ilgili kaynaklarda yer alan ifadelerden hareketle hızlıca verilmiş bir hükümdür. Nitekim *Nevâdiru's-salât*'ın iki rivayetinin bulunduğu söylenmesi de bunu desteklemektedir.⁵⁷ Bu rivayetlerden biri Ebû Süleyman el-Cüzcânî'ye⁵⁸ diğeri ise Ebû Hafs el-Kebîr'e aittir.⁵⁹ Eseri Ebû Süleyman'a nispet edenlerin kullandığı kaynaklarda da eserin iki râvisi olduğu bilgisi mevcuttur.⁶⁰

⁵¹ Nâtîfî, *Ecnâs*, Atıf Efendi Ktp., nr. 1725, 149^b.

⁵² Nâtîfî, *Ecnâs*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 1371, 411^b.

⁵³ Nâtîfî, *Ecnâs*, Atıf Efendi Ktp., nr. 1725, 116^b; Nuruosmaniye Ktp., nr. 1371, 315^b.

⁵⁴ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 510, 512, 524, II, 85, 300, 319.

⁵⁵ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, I, 182, 209, II, 109.

⁵⁶ Bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 125.

⁵⁷ Serahsî, *Mebûsât*, II, 12.

⁵⁸ Kâsânî, *Bedâi*, I, 184, 230.

⁵⁹ Kâsânî, *Bedâi*, I, 184; Aynî, *Binâye*, II, 671; Molla Hüsrev, *Dürer*, I, 158.

⁶⁰ Bk. Serahsî, *Mebûsât*, II, 12; Kâsânî, *Bedâi*, I, 184; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, II, 12.

2.3. *Nevâdiru's-savm li-Ebî Süleyman* (ö.200/816)

Nevâdiru's-savm Ebû Süleyman'a nispet edilen bir diğer *Nevâdir* eseridir.⁶¹ Aşağıda geleceği üzere bu kitap da tespitimize göre Cüzcanî'ye değil Şeybânî aittir. Nitekim, Mehmet Boynukalın'ın belirttiğine göre *Asl*'ın Köprülü nüshasında, ilgili bölümün kenarındaki “*Nevâdiru's-savm rivâyetü Ebî Süleyman*”⁶² ifadesi bu tespitimizi güçlendiren diğer bir delildir.

Son olarak, “*Nevâdiru's-salât*, *Nevâdiru'z-zekât* ve *Nevâdiru's-savm* şeklinde doğrudan Şeybânî'ye nispet edilen bir takım *Nevâdir*ler daha vardır ki, bunlar büyük ihtimalle yukarıda isimleri zikredilen *Nevâdir*lerin çeşitli rivayetlerinin bölümleridirler”⁶³ şeklindeki tespit de bize göre doğru olmayıp, yukarıda Ebû Süleyman'a ait *Nevâdir*'in bölümleri olarak gösterilen iki eser ile burada diğer *Nevâdir*lerin çeşitli rivayetlerinin bölümü olabileceği söylenen eserler aslında Şeybânî'nin aynı isimle anılan eserleri olup aşağıda geleceği üzere farklı *Nevâdir* eserleri değildir.

3. *Nevâdir* Eseri Olarak Nispeti Şüpheli Olanlar

Burada zikredeceğimiz iki *Nevâdir*'in nispeti aşağıda açıklanan sebeplerden dolayı şüpheli görülmektedir.

3.1. *Nevâdiru Şuayb b. Süleyman* (ö. 204/820)

Şeybânî ve Ebû Yûsuf'un talebelerinden Şuayb b. Süleyman'ın, Şeybânî'den *Nevâdir* rivayeti olduğuna dair bilgi Saymerî'nin eserinde geçmektedir.⁶⁴ Aslında Saymerî eseri Şuayb'a değil, onun oğlu Süleyman'a nispet etmektedir. Saymerî'nin verdiği bu bilgide bize göre iki soru işareti bulunmaktadır.

Birincisi; Şuayb b. Süleyman'ın isim benzerliğinden dolayı oğlu Süleyman b. Şuayb ile karıştırılmasıdır. Zira daha evvel *Keysâniyyât*'tan bahsedilirken ifade edildiği üzere Şeybânî'nin talebesi Şuayb b. Süleyman'dır. Oğlu Şeybânî'ye yetişememiştir.⁶⁵

⁶¹ Bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 125.

⁶² Boynukalın, “Mukaddime” (*Asl* içinde), s. 129.

⁶³ Bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 126.

⁶⁴ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 164.

⁶⁵ Bk. s. 92.

İkincisi ve daha önemli olanı ise; Şeybânî'den rivayet ettiğini söylediği *Nevâdir*'den Nâtîfî dahil hiç kimsenin bahsetmemesidir. Oysa Nâtîfî şimdiye kadar saydığımız tüm *Nevâdir*lerden ve Şuayb'ın diğer eseri *Keysâniyyât*⁶⁶ ile oğlunun derlediği anlaşılan *Câmiu'l-Keysânî*'den⁶⁷ birçok yerde nakil yapmaktadır. Şuayb'ın diğer eserlerinden nakil yapmasına rağmen onun *Nevâdir* isimli böyle bir eserinden hiç bahsetmemesi eserin Şuayb'a nispetini şüpheli hale getirmektedir. Kaynaklarda Şuayb'ın Ebû Yûsuf'tan bazı *Nevâdir* mesaili naklettiği aktarılmaktadır. Örneğin Tahâvî'nin şöyle bir ifadesi vardır. “Süleyman babası Şuayb'tan o da Ebû Yûsuf'un *Emâlî*'sine dahil ettiğini söylediği bazı *Nevâdir* mesailinden...[nakille şöyle dedi]”⁶⁸ Bu ifadeden Şuayb'ın, Ebû Yûsuf'un *Emâlî*'sine dahil ettiği bazı *Nevâdir* mesailinden bahsettiği anlaşılmakta; ama bundan müstakil olarak *Nevâdir* eseri rivayet ettiği anlamı çıkmamaktadır. Bu ve benzeri ifadeler hem Ebû Yûsuf hem de Şeybânî'nin *Emâlî*'sini rivayet etmiş olan Şuayb'ın hocalarından bazı *Nevâdir* mesailini aktardığını göstermekle birlikte müstakil bir *Nevâdir* eseri olduğuna dair açık bir ifade bulunamamıştır.

3.2. *Nevâdiru el-Fazl b. Gânim* (ö. 236/850)

Nevâdir râvileri arasında gösterilen biri Ebû Ali el-Fazl b. Gânim el-Huzâî el-Mervezî'dir. Harun Reşîd zamanında Ebû Yûsuf tarafından Rey kadılığına getirilmiş ve orada fıkıh tedrisatında bulunmuştur.⁶⁹ Rey'de ilk defa “Kur'ân mahluktur” diyen kişileri görüp durumu halifeye bildirmiş, halife de kendisinden onları cezalandırmasını istemiştir.⁷⁰ Vali tayin edilen Muttalib b. Abdullâh el-Huzâî maiyyetinde Mısır'a gelmiş ve Rebiülevvel 198'de onun tarafından çok yüksek bir maaş ile Mısır kadılığına getirilmiş, bir sene dolmadan Muharrem 199'da yine Muttalib tarafından azledilmiştir.⁷¹ 236/850'de Bağdat'ta vefat etmiştir.⁷²

⁶⁶ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 52, 64, 79, 246, 250, 252, 270, 302, 390, 438, 456, 501, 503, 559, 560, II, 23, 26, 95, 117, 120, 178, 212, 213, 221, 294, 297, 376, 377.

⁶⁷ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 195, 196, 197, 440, 530, 544, 548, 550,

⁶⁸ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, III, 274. (قال أبو جعفر الطحاوي: وحدثنا سليمان بن شعيب عن أبيه عن أبي يوسف في نوادر ذكرها عنه

أدخلها في أماليه عليهم)

⁶⁹ Âbî, *Nesrû'd-dürr*, VII, 192.

⁷⁰ İbn Hacer, *Ref'ü'l-İsr*, s. 305.

⁷¹ Kindî, *Kitâbu'l-vulât*, s. 301-302; İbn Hacer, *Ref'ü'l-İsr*, s. 304-305.

⁷² Bk. Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, XIV, 321-323.

Yaptığı nakillerden⁷³ Ebû Yûsuf'un talebesi olduğu anlaşılan Fazl'a nispet edilen bir *Nevâdir*'den sadece *el-Muhîtu'l-Burhânî*'de bir yerde nakil bulunmaktadır.⁷⁴ Kâtib Çelebi kendisine *Fevâid* ve *Mesâil* isminde iki eser nispet etmekte; fakat *Nevâdir*'inden bahsetmemektedir.⁷⁵ Nâtîfî de *Ecnâs*'ta Fazl'ın *Mesâil* isimli eserinden nakil yapmaktadır.⁷⁶ Nâtîfî'nin naklettiği mesele aynı dönemde yazılmış kaynaklarda kitap ismi verilmeden Fazl'ın Ebû Yûsuf'tan rivayeti olarak geçmektedir.⁷⁷ Nâtîfî, Fazl'ın bu *Nevâdir*'inden bahsetmez, onun yerine Fazl'ın eserlerinden rivayet yapmaya ihtiyaç duyduğunda *Mesâil* isimli eserini kullanır. Bu durum Fazl'a ait eserin *Nevâdir* değil de *Fevâid* veya *Mesâil* ismini taşıdığı ihtimalini gündeme getirmektedir. Bu sebeple *el-Muhîtu'l-Burhânî*'de ona nispet edilen *Nevâdir* isimli eserin onun bu *Fevâid* veya *Mesâil* isimli eseri olması ve eserin sonraları *Nevâdir* ismiyle anılmaya başlamış olması muhtemeldir.

4. *Nevâdir* Eserleri Şeması (Genel)

Bu değerlendirmelere göre Hanefî mezhebinde bizim tespit edebildiğimiz *Nevâdir* eserleri olarak nispetinin sahih olduğunu düşündüğümüz 19 eser bulunup üç eserin *Nevâdir*lerden sayılmasının yanlış nispet, iki eserin de *Nevâdir* eseri olarak nispetinde şüphe olduğu kanaati hasıl olmuştur. Aşağıda *Nevâdir* eserlerinin içinde yer alan mesailin ait olduğu kişiye göre tasnifinin yapılp, eserlerin nispeti kesin, yanlış ve şüpheli olmak üzere üçe ayrıldığı *Nevâdir* eserlerinin genel şeması yer almaktadır.

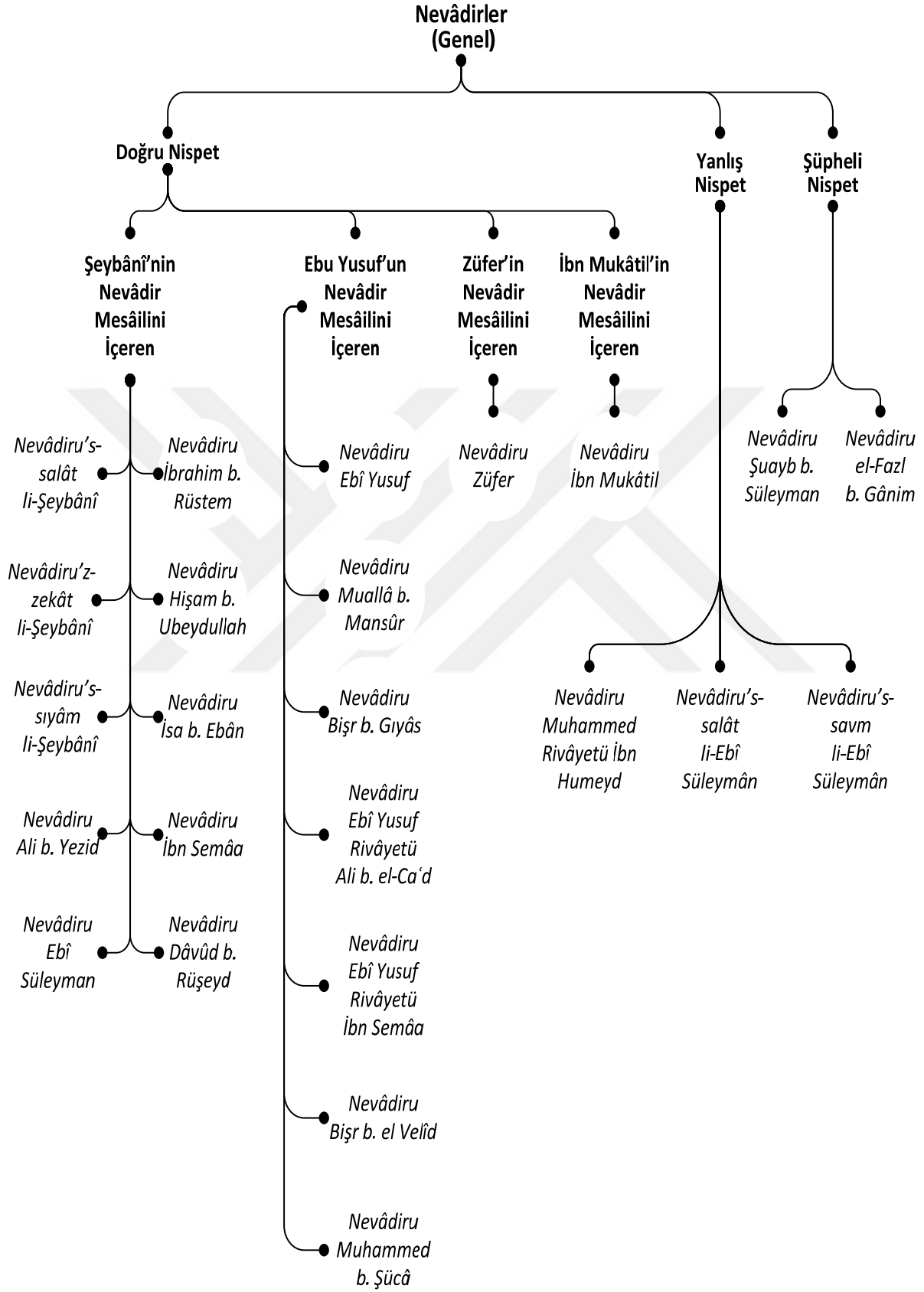
⁷³ Bk. Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, Damad İbrahim Paşa Ktp., nr: 563, vr. 231^b; a.mlf., *Tecrid*, XII, 6064-65; Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 23.

⁷⁴ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, III, 170.

⁷⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1300, 1669.

⁷⁶ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 23.

⁷⁷ Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, Damad İbrahim Paşa Ktp., nr: 563, vr. 231^b



II. *NEVÂDİR* ESERLERİNİN TASNİFİ

Nevâdir mesaili genellikle talebeler tarafından derlendiğinden *Nevâdir* eserlerinde mesaili rivayet eden kişi/talebe ile kendisinden *Nevâdir* mesaili rivayet ettiği kişi/hocası önem kazanmaktadır. Bu eserler çoğunlukla *Nevâdir* mesailini rivayet eden kişi/talebenin adına, bazen de *Nevâdir* mesaili rivayet edilen kişi/hocanın adına, çok az olarak da *Nevâdir* mesailinin ait olduğu fıkıh babına nispetle rivayet edilmektedirler. Dolayısıyla *Nevâdir* eserlerini taşıdıkları isme ve içerisinde yer alan mesailin ait olduğu kişiye göre iki farklı şekilde tasnif etmemiz mümkündür.

A. Eser İsmine Göre

Nevâdir mesailine tahsis edilmiş eserleri taşıdıkları isimlere göre şu üç başlık altında toplamamız mümkündür. Birincisi ve en yaygın olanı, *Nevâdir* mesailini rivayet eden kişi/talebenin adını taşıyan *Nevâdiru Muallâ* gibi eserler; ikincisi, *Nevâdir* mesaili rivayet edilen kişi/hocanın adını taşıyan *Nevâdiru Ebî Yûsuf* gibi eserler; üçüncüsü ait olduğu fıkıh babının adını taşıyan *Nevâdiru's-salât* gibi eserler.

1. *Nevâdir* Mesailini Rivayet Eden Kişinin Adını Taşıyan *Nevâdir* Eserleri

İleride eserler tek tek tanıtılırken görüleceği üzere *Nevâdir*ler genellikle mezheb imamlarının talebeleri tarafından derlendiği için Hanefî mezhebindeki *Nevâdir* eserlerinin çoğu bunları derleyen/rivayet eden talebelerin adını taşır. Bu tür *Nevâdir*lerde yer alan mesail ağırlıklı olarak o kişinin hocasından rivayet ettiği *Nevâdir* mesailinden oluşmakla birlikte mezhebin diğer imamlarının bazı *Nevâdir* mesaili de bu eserlerde yer alabilmektedir. Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin her ikisinden ders almış talebelerin *Nevâdir*lerinde bu durum daha sık karşımıza çıkmaktadır. *Nevâdir* eserlerinde bazen bu mesaili toplayan talebenin kendi görüşleri de geçer. Aşağıda geleceği üzere İsa b. Ebân ve Muhammed b. Şücâ'ın *Nevâdir*leri böyledir. Muhammed b. Mukâtil'in *Nevâdir*'i eldeki verilere göre sadece kendi görüşlerinden oluşmaktadır. Mesaili rivayet eden kişinin adını taşıyan nispeti kesin *Nevâdir* eserleri, müelliflerinin vefat tarihine göre şunlardır:

1. *Nevâdiru Ali b. Yezîd et-Taberî* (ö. 191/806'dan sonra)
2. *Nevâdiru Ebû Süleyman el-Cüzcânî* (ö. 200/816)
3. *Nevâdiru İbrahim b. Rüstem* (ö. 210-1/826-7)
4. *Nevâdiru Muallâ b. Mansûr* (ö. 211/826)
5. *Nevâdiru Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî* (ö. 218/833)
6. *Nevâdiru Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî* (ö. 221/836)
7. *Nevâdiru İsa b. Ebân* (ö. 221/836)
8. *Nevâdiru Muhammed b. Semâ'a* (ö. 233/848)
9. *Nevâdiru Bîşr b. el Velîd el-Kindî* (ö. 238/853)
10. *Nevâdiru Dâvûd b. Rüseyd* (ö. 239/854)
11. *Nevâdir Muhammed b. Şücâ' es-Selcî* (ö. 266/880)

2. *Nevâdir* Mesaili Rivayet Edilen Kişinin Adını Taşıyan *Nevâdir* Eserleri

Hanefî mezhebinde *Nevâdir* mesaili toplanıp müstakil eserlerde rivayet edildiği bilinen en önemli iki isim Ebû Yûsuf ve Şeybânî'dir. Tahâvî, Züfer'e nispet edildiğini söylediği *Nevâdir* isimli bir kitaptan bahsetmektedir.⁷⁸ *Nevâdir* eserlerinde ayrıca Ebû Yûsuf ve Şeybânî aracılığıyla Ebû Hanîfe'den nakledilip *Usûl*'de yer almayan, bu sebeple *Nevâdir* addedilebilecek mesail de yer alabilmektedir. Fakat Hanefî mezhebinde Ebû Hanîfe'nin *Nevâdir*'i şeklinde bir eser bulunmamaktadır. Dolayısıyla *Usûl*'de görüşleri geçen dört mezheb imamından üçüne ait *Nevâdir* eserleri bulunmaktadır. Bunlar dışında İbn Mukâtil'in *Nevâdir*'i eldeki verilere göre sadece kendisinin *Nevâdir* görüşlerinden oluşmaktadır.

Bu kısımda yer alan *Nevâdir* eserlerini diğerlerinden ayıran en temel özellik sadece adına nispet edildiği kişinin *Nevâdir* mesailini içermesidir. Bu isimle anılan eserlerde *Nevâdir* mesailini rivayet eden talebenin adı da zikredilmektedir. Bununla birlikte aşağıda görüleceği üzere sadece Ebû Yûsuf'tan rivayet edilen iki *Nevâdir* eserinde râvi isimleri mevcuttur. Ebû Yûsuf'tan *Nevâdir* rivayet eden birden fazla kişinin bulunması râvi isimlerinin zikredilmesi ihtiyacını doğurmuş olmalıdır. Adına nispet edildiği kişinin *Nevâdir* mesailini toplayan eserler şunlardır:

⁷⁸ Cessâs, Muhtasaru İhtilâfî'l-ulemâ, III, 59.

1. *Nevâdiru Ebî Yûsuf rivâyetü Ali b. el Ca'd* (ö. 230/845)
2. *Nevâdiru Ebî Yûsuf rivâyetü Muhammed b. Semâ'a* (ö. 233/848)
3. *Nevâdiru Ebî Yûsuf* (ö. 182/798), râvi adı yok.
4. *Nevâdiru Züfer* (ö. 158/775), râvi adı yok.
5. *Nevâdiru Muhammed b. Mukâtil er-Râzî* (ö. 248/862), râvi adı yok.

3. Ait Olduğu Bölümün Adını Taşıyan *Nevâdir* Eserleri

Kaynaklarda bu türden üç eser bulunmakta ve her üçü de Şeybânî'ye nispet edilmektedir. Bu eserler şunlardır:

1. *Nevâdiru's-salât li-Muhammed b. el-Hasan* (ö. 189/805)
2. *Nevâdiru'z-zekât li-Muhammed b. el-Hasan* (ö. 189/805)
3. *Nevâdiru's-sıyâm li-Muhammed b. el-Hasan* (ö. 189/805)

Bu üç *Nevâdir*'in telif cihetinden diğerlerinden farklı olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki, Nâtîfî bu kitaplar içinde yer alan *Nevâdiru's-salât*'tan bir nakil yaparken kitabın adını *Nevâdiru's-salât imlâen rivâyetü ibn Semâ'a*⁷⁹ olarak vermektedir. Bu rivayet formu tıpkı *Emâlî*lerde olduğu gibi bu eseri de Şeybânî'nin yazdırdığı hissini uyandırmaktadır. Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin *Emâlî*lerine birçok *Nevâdir* mesailini dahil ettikleri dikkate alındığında Şeybânî'nin bazı *Nevâdir* mesailini ayrıca yazdırmış olması mümkündür. Bu sebeple olsa gerek Nedîm *Nevâdiru's-salât*'ı Şeybânî'nin eserleri arasında saymaktadır.⁸⁰ Böyle bir izah ayrıca *Asl*'ın bazı rivayetlerinde *Nevâdiru's-sıyâm* isimli bölümlerin niçin yer aldığını da açıklar.⁸¹ Çünkü bunlar ilgili kitaba dair hocanın yazdırdığı *Nevâdir* mesaili olup bizzat Şeybânî veya talebeleri tarafından *Asl*'daki ilgili bölüme konulmuş olmalıdır. Nitekim *Nevâdiru's-salât*'ın iki rivayetinin bulunduğu söylenmesi de bunu desteklemektedir.⁸² Bu rivayetlerden biri Ebû Süleyman el-Cüzcânî'ye⁸³ diğeri ise Ebû Hafs el-Kebîr'e aittir.⁸⁴ *Nevâdiru's-salât*'ın iki ayrı

⁷⁹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 46.

⁸⁰ Nedîm, *Fihrist*, III, 22.

⁸¹ Şeybânî, *Asl*, II, 205.

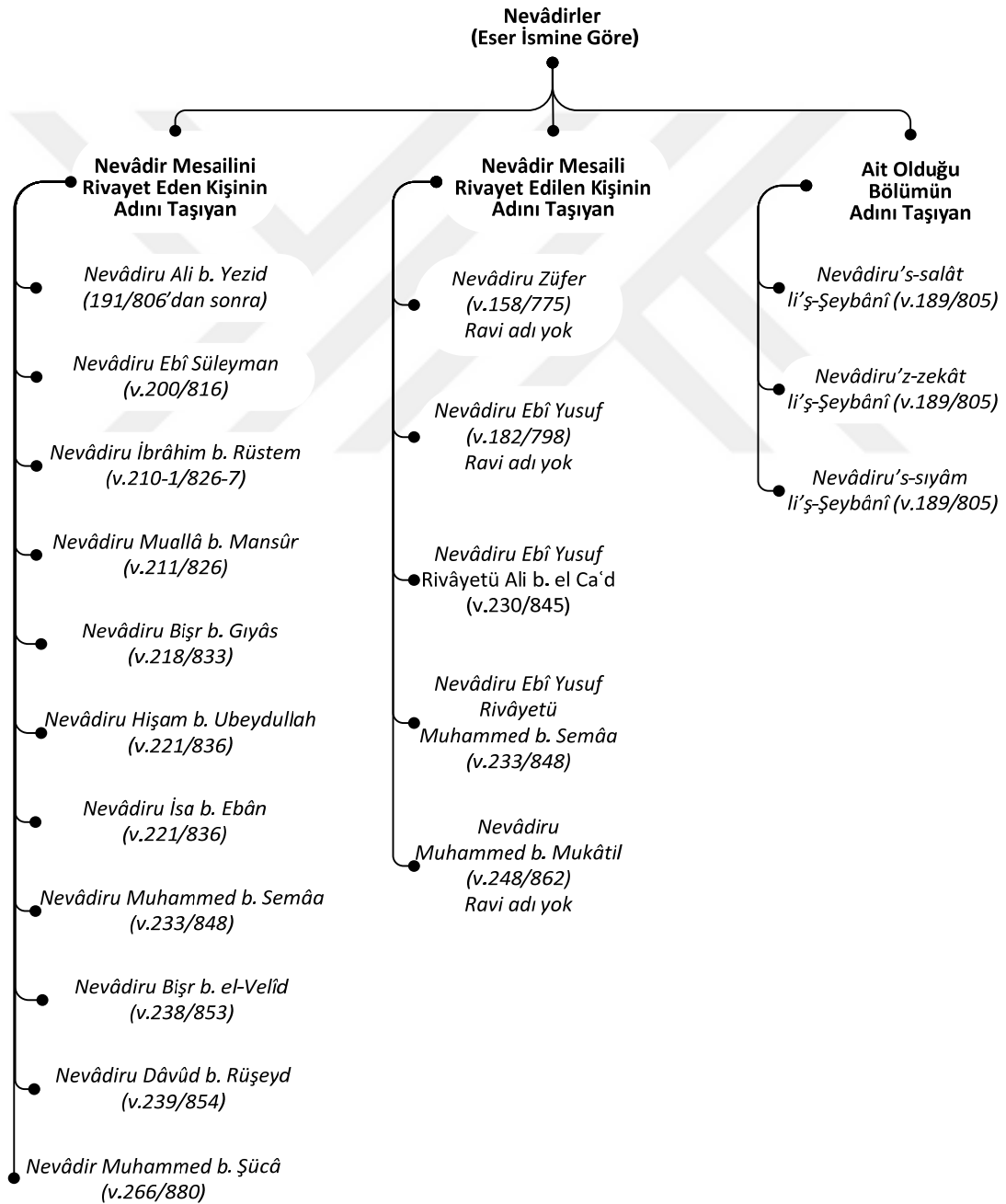
⁸² Serahsî, *Mebsût*, II, 12.

⁸³ Kâsânî, *Bedâi*, I, 185, 230.

⁸⁴ Kâsânî, *Bedâi*, I, 184; Aynî, *Binâye*, II, 671; Molla Hüsrev, *Dürer*, I, 158.

rivayetin bulunması ve her ikisinde de aynı meselelerin yer alması, bunları Şeybânî'nin yazdığını şeklindeki yukarıdaki tespitimizi destekler. Yoksa her iki râvinin de Şeybânî'nin *Kitâbu's-salât*'a dair *Nevâdir*'ini ayrıca yazmaya karar vermiş olmaları, esere aynı ismi vermeleri ve aynı meselelerden bahsetmeleri gerekir ki, bu birincisine göre çok daha düşük bir ihtimal olarak gözükmektedir.

4. *Nevâdir* Eserleri Şeması (Eser İsmine Göre)



B. İçerdiği Mesailin Ait Olduğu Kişiye Göre

Bu kısımda *Nevâdir* eserleri, mezheb imamlarından hangisinin *Nevâdir* mesailini içerdiğine bakılarak tasnif edilmiştir. Buna göre mezhebin üç imamı (Şeybânî, Ebû Yûsuf, ve Züfer) ile mezhebin önemli simalarından Muhammed b. Mukâtil'in *Nevâdir* mesailinin müstakil eserlerde aktarıldığı görülmektedir. *Nevâdir* eserlerinde Şeybânî ve Ebû Yûsuf kanalıyla Ebû Hanîfe'nin görüşlerine yer verilse de kendisine nispet edilen müstakil bir *Nevâdir* eseri bulunmadığı için bu tasnifte Ebû Hanîfe'ye yer verilmemiştir.

1. Şeybânî'nin *Nevâdir* Mesailini İçeren *Nevâdir* Eserleri

1. *Nevâdiru's-salât li-Muhammed b. el-Hasan* (ö. 189/805)
2. *Nevâdiru'z-zekât li-Muhammed b. el-Hasan* (ö. 189/805)
3. *Nevâdiru's-sıyâm li-Muhammed b. el-Hasan* (ö. 189/805)
4. *Nevâdiru Ali b. Yezîd et-Taberî* (ö. 191/806'dan sonra)
5. *Nevâdiru Ebî Süleyman el-Cüzcânî* (ö. 200/816)
6. *Nevâdiru İbrahim b. Rüstem* (ö. 210-1/826-7)
7. *Nevâdiru Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî* (ö. 221/836)
8. *Nevâdiru İsa b. Ebân* (ö. 221/836)
9. *Nevâdiru Muhammed b. Semâ'a* (ö. 233/848)
10. *Nevâdiru Dâvûd b. Rüseyd* (ö. 239/854)

2. Ebû Yûsuf'un *Nevâdir* Mesailini İçeren *Nevâdir* Eserleri

1. *Nevâdiru Ebî Yûsuf* (ö. 182/798)
2. *Nevâdiru Muallâ b. Mansûr* (ö. 211/826)
3. *Nevâdiru Bişr b. Gıyâs el-Merîsî* (ö. 218/833)
4. *Nevâdiru Ebî Yûsuf rivâyetü Ali b. el-Ca'd* (ö. 230/845)
5. *Nevâdiru Ebî Yûsuf rivâyetü Muhammed b. Semâ'a* (ö. 233/848)
6. *Nevâdiru Bişr b. el Velîd el-Kindî* (ö. 238/853)
7. *Nevâdiru Muhammed b. Şücâ'es-Selcî* (ö. 266/880)

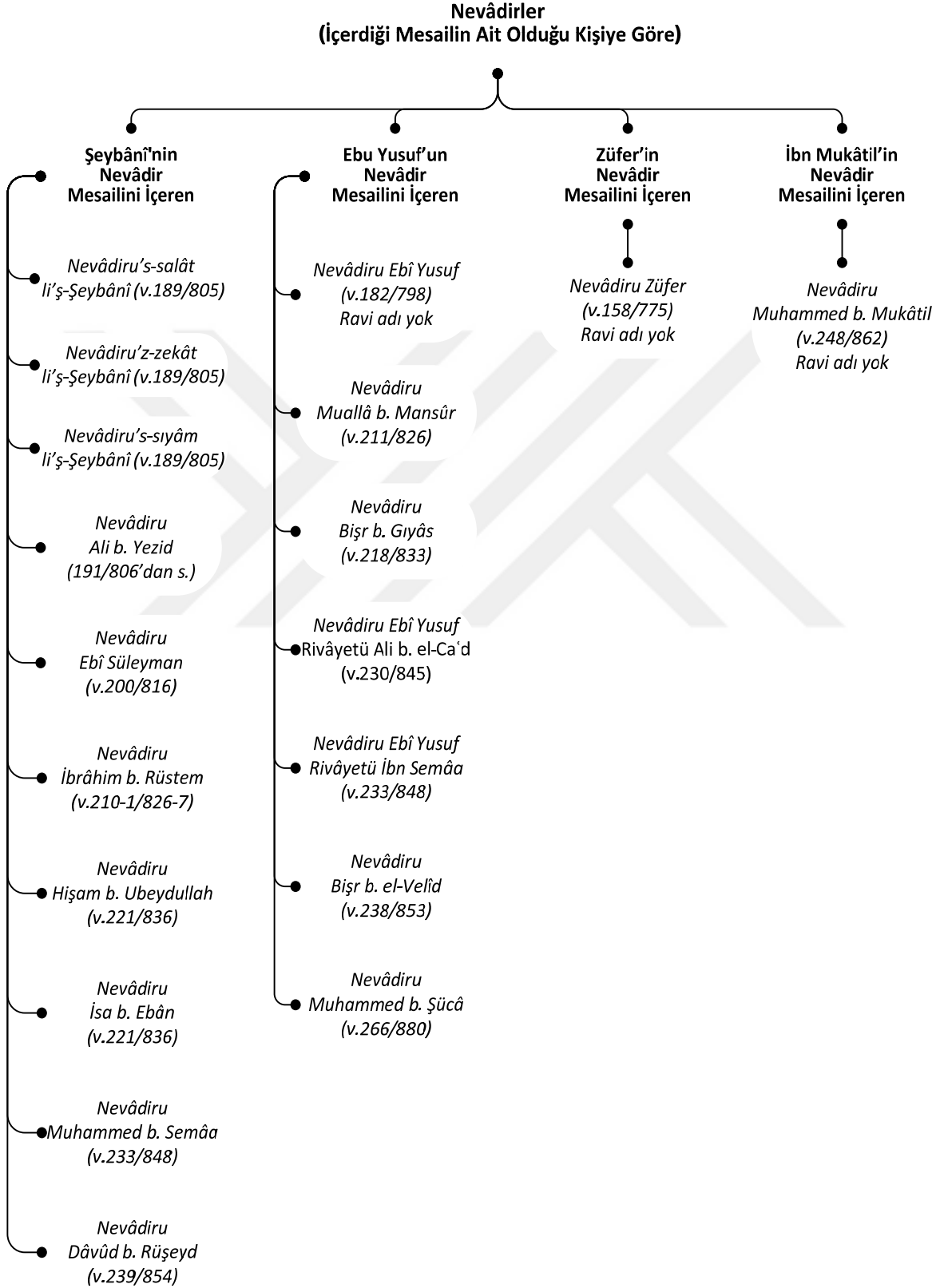
3. Züfer'in *Nevâdir* Mesailini İçeren *Nevâdir* Eseri

1. *Nevâdiru Züfer* (ö. 158/775)

4. İbn Mukâtil'in *Nevâdir* Mesailini İçeren *Nevâdir* Eseri

1. *Nevâdiru Muhammed b. Mukâtil er-Râzî* (ö. 248/862)

5. *Nevâdir* Eserleri Şeması (İçerdiği Mesailin Ait Olduğu Kişiye Göre)



III. NEVÂDİR ESERLERİNİN TANITIMI

Nevâdir eserlerinin tanıtımında yukarıda verdiğimiz tasnifler içerisinden “mahiyete göre” olan esas alınmış ve böylece *Nevâdir* eserleri dört grup altında toplanmıştır. *Nevâdir*ler arasında kemiyet açısından Şeybânî’nin mesailini içerenler önde gelmektedir. Bu sebeple *Nevâdir*lerin tanıtımına onun *Nevâdir* mesailini içeren eserlerle başlanmış, daha sonra Ebû Yûsuf, Züfer ve son olarak Muhammed b. Mukâtil’in *Nevâdir* mesailini içeren eserlere yer verilmiştir.

A. Şeybânî’nin *Nevâdir* Mesaili İçeren *Nevâdir*ler

Şeybânî, *Usûl*’ü tertip ve tasnif edip uzun yıllar okutması, *Usûl*’de görüşleri yer alan dört mezheb imamından (Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Şeybânî ve Züfer) en son vefat edeni olması gibi sebeplerle *Nevâdir* eserlerinde görüşü en çok aktarılan mezheb imamıdır. Yukarıda geçtiği üzere ağırlıklı olarak Şeybânî’nin *Nevâdir* görüşlerine tahsis edildiğini tespit edilen on eser bulunmaktadır. Bunların hepsi kayıp vaziyette olup Nâtîfî, İsa b. Ebân’a ait olan dışında, bu *Nevâdir*lerin hepsinden nakil yapmaktadır. *Ecnâs*’ta *Nevâdir* eserlerinden yapılan bin iki yüz küsur rivayetten dokuz yüz kadarı (yaklaşık $\frac{3}{4}$ ’ü) Şeybânî’nin talebeleri tarafından derlenen *Nevâdir* eserlerinden gelmektedir. Bunlar arasından Hişâm, İbrâhîm b. Rüstem ve Muhammed b. Semâ’a’ya ait olanlar ortalama iki yüz yetmişer rivayet ile *Ecnâs*’ta en çok nakil yapılan üç *Nevâdir* eseridir. Şeybânî’nin diğer talebelerine ait *Nevâdir*lerinden yapılan rivayetler ise toplamda yüz kadar olup ortalama on rivayeti geçmemektedir.

*Nevâdir*lerin sıralamasında talebelerin vefat tarihi yerine bu eserlerden yapılan rivayet yoğunluğu esas alınmış, aşağıda hem bu *Nevâdir*leri derleyen talebelerin kısa tercüme-i hali, hem de aktardıkları *Nevâdir* mesailinin içeriği hakkında bilgi verilmiştir.

1. *Nevâdiru Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî* (ö.221/836)

1.1. Hişâm b. Ubeydullah’ın Biyografisi

Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî Ebû Yûsuf ile Şeybânî’den ders almıştır.⁸⁵ Şeybânî Rakka’da kadı iken ondan kitaplarını okumuştur.⁸⁶ Hişâm, Şeybânî’nin kitaplarını Rakka’da

⁸⁵ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 16.

⁸⁶ İbn Adî, *Kâmil*, VI, 175.

okuduğuna göre Ebû Yûsuf'un vefat ettiği 182/798'den sonra Rakka'ya gidip Şeybânî'den ders almış olması muhtemeldir. Şeybânî, 189/805'te Halife Hârûn er-Reşîd ile Rey'e geldiğinde⁸⁷ rahatsızlanmış ve talebesi Hişâm'ın evinde vefat etmiştir.⁸⁸

Birçok Hanefî fakihî gibi hadis de rivayet etmiş olan Hişâm'ın hocaları arasında İbn Ebî Zi'b, Hammâd b. Zeyd ve Mâlik b. Enes gibi meşhur muhaddisler vardır. Rivayetdeki vehim ve hataları sebebiyle hadis otoriteleri tarafından leyyin kabul edilir.⁸⁹ Aynı durum fıkıh rivayetlerinde de söz konusudur. Cessâs, *Usûl*'ü onun rivayetinden değil de zabtı daha kuvvetli olduğu için Ebû Süleyman ve İbn Semâ'a rivayetlerinden okumayı tercih etmiştir.⁹⁰

Dini salabeti güçlü olduğu aktarılan Hişâm⁹¹ özellikle Cehmiyye fırkasına karşı verdiği mücadelesi sebebiyle hadis ehli tarafından sünnet imamlarının büyükleri ve sünnet dâileri arasında gösterilmiştir.⁹² Kur'an mahluktur, diyen kişinin dinden çıkıp karısının kendisinden boş olacağı görüşündedir.⁹³ Rey kadısı iken Cehmiyye itikadına sahip olduğu gerekçesiyle hapsedtiği birine, tövbesini sınamak için arşa istiva ile alakalı bir soru sormuş, tutuklunun kaçamak cevap vermesi üzerine onu tekrar hapse göndermiştir.⁹⁴ Ehl-i sünnet itikadı ile ilgili bazı görüşleri akide kitaplarında yer alır.⁹⁵ "Kâriilerin ihtilafını bilmeyen kârî, fakihlerin ihtilafını bilmeyen de fakih olamaz" dediği nakledilir.⁹⁶

Usûl'ün en meşhur râvilerinden biri olan Hişâm'ın eserleri arasında *Salâtü'l-eser*,⁹⁷

⁸⁷ Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, II, 573.

⁸⁸ İbn Ebî'l-Avvâm, *Fazâilu Ebî Hanîfe*, s. 368; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 162.

⁸⁹ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 284.

⁹⁰ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 162.

⁹¹ Silefî, *Mu'cemu's-sefer*, s. 415.

⁹² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 719; a.mlf., *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, X, 447; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 284.

⁹³ Cürcânî, *Târîhu Cürcân*, s. 84.

⁹⁴ İbn Teymiyye, *Mecmûu'l-fetâvâ*, V, 49, V, 280; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 719.

⁹⁵ Örnek olarak bk. Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi ehli's-sünne*, II, 248, III, 521, 561, 577.

⁹⁶ İbn Abdîlber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, II, 815.

⁹⁷ Hişâm'ın namazla alakalı bu eserinden Nâtîfî elli kadar yerde alıntı yapmaktadır. Bu alıntılara göre eserde başta Şeybânî olmak üzere, Ebû Yûsuf ve Ebû Hanîfe'nin görüşleri yer alır. Ayrıca Hişâm'ın Şeybânî'ye yönelttiği bazı sorular, Şeybânî'nin bu sorulara verdiği cevaplar, nadiren Hammad b. Ebî Süleyman ve İbrahim Nehai'nin görüşleri de kitapta geçer.

Nevâdiru Hişâm ve bu eser üzerine yaptığı eklemeleri içeren bir sonraki başlıkta gelecek *Ziyâdâtü'n-Nevâdir* isimli bir diğer *Nevâdir* eseri daha vardır. Ayrıca kaynaklarda, akide konularını içeren *Kitâbu'l-Îmân*⁹⁸ ve *er-Redd ale'l-Cehmiyye*⁹⁹ isimli iki eseri daha olduğu bilgisi vardır.

1.2. Hişâm b. Ubeydullah'ın *Nevâdir*'i

Eser kayıp olduğu için mahiyetine dair bilgiler daha çok, Nâtîfî'nin eserden yaptığı nakillerle sınırlı kalmaktadır. Hişâm, üç yüz kadar rivayet ile *Ecnâs*'ta *Nevâdir*'inden en fazla nakil yapılan kişidir. Bu sayı *Ecnâs*'ta yer alan toplam *Nevâdir* mesailinin ¼'üne denk gelmektedir. Nakillerden eserin Nâtîfî zamanında mevcut olduğu, Nâtîfî'nin elinde eserin muhtelif nüshalarının¹⁰⁰ ve eser üzerine yine Hişâm tarafından yazılmış bir *Ziyâdât*'ın bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁰¹ Kitap bab sistematığına göre yazılmış olup bu bablardan tespit edebildiklerimiz; bâbu't-talâk,¹⁰² bâbu'l-îtk,¹⁰³ bâbu's-şehâdât,¹⁰⁴ bâbu'l-kısmet,¹⁰⁵ bâbu'l-vasâyâ fi'l-vakf,¹⁰⁶ bâbu'n-nikâh,¹⁰⁷ bâbu's-sulh¹⁰⁸ ve kitâbu's-sarfdır.¹⁰⁹ Hişâm'ın *Nevâdir*'inden yapılan rivayetlerin alışveriş, nikâh, talâk, yemin, şüf'a, edebü'l-kâdî, dava, şahitlik, diyet ve vasiyet gibi konularda yoğunlaştığı görülmektedir. Hişâm'ın *Nevâdir*'inden taharet ve namazla alakalı mesailin pek rivayet edilmemesi, onun bu tür konuları *Salâtü'l-eser* isimli kitabında zikretmiş olmasıyla alakalı olsa gerektir.¹¹⁰

Eserden yapılan nakillerde çoğunlukla Şeybânî'nin, ikinci olarak Hişâm'ın diğer

⁹⁸ Nâtîfî bir yerde bu eserinden alıntı yapmaktadır. Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 446.

⁹⁹ Lâlekâî, Şerhu usûlî i'tikâdi ehli's-sünne, III, 561.

¹⁰⁰ Nâtîfî bir yerde *Nevâdiru Hişâm*'ın nüsha farklarından bahseder. Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 153.

¹⁰¹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 153, 429.

¹⁰² Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 223, 374.

¹⁰³ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 305.

¹⁰⁴ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 373.

¹⁰⁵ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 547.

¹⁰⁶ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 548.

¹⁰⁷ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 27.

¹⁰⁸ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 243.

¹⁰⁹ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 352.

¹¹⁰ Nâtîfî, *Salâtü'l-eser*'den taharet ve namaza dair elli kadar nakil yapmıştır.

hocası Ebû Yûsuf'un,¹¹¹ üçüncü olarak da Ebû Hanîfe'nin¹¹² görüşleri yer almaktadır. Bir yerde Şeybânî'nin Ebû Hanîfe'nin görüşüne göre (kıyâsu kavlih) yaptığı tahrîc de geçmektedir.¹¹³ Hişâm, bir konu hakkında Şeybânî kanalıyla İbrâhîm en-Nehaî ve Kâdî Şureyh'in görüşlerine de yer vermiştir.¹¹⁴

Eserde Şeybânî'nin daha evvelki bazı görüşlerinden rücu ettiğini gösteren rivayetler de vardır. Bunlardan bazısında önceki görüşünü nerede söylediği de açıklanmıştır. Örneğin Şeybânî halvetle ilgili bir görüşü için, bunu Rakka'da iken söylediğini fakat sonra görüşünü değiştirdiğini söyler.¹¹⁵ Eserde Ebû Yûsuf'un rücu ettiği bazı görüşlerine de atıf vardır.¹¹⁶ Hişâm, Şeybânî aracılığıyla Ebû Hanîfe'nin rücu ettiği bir görüşü de nakletmiştir.¹¹⁷

Eserin önemli özelliklerinden biri, Hişâm ve diğer bazı talebelerin¹¹⁸ Şeybânî¹¹⁹ ve Ebû Yûsuf'a¹²⁰ yönelttiği sorulara ve onların verdiği cevaplara yer veriyor olmasıdır. Ayrıca Nâtîfî eserden yaptığı nakillerle, mezheb imamlarından yapılan nakiller arasındaki ihtilaflara,¹²¹ diğer eserlerde geçen bazı görüşlerin ta'liline,¹²² tefsirine,¹²³ ve yine bazı kavramların tanımına dikkat çekmektedir. Bunlardan birinde Hişâm, eyyâm-ı malûmat'ın zilhiccenin ilk on günü, eyyâm-ı

¹¹¹ Hişâm'ın Ebû Yûsuf'tan aktardığı görüşler için bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 54, 153, 154, 181, 194, 236, 254, 267, 310, 311, 312, 327, 343, 365, 381, 406, 407, 409, 418, 465, 468, 507, 509, 524, 539, 545, II, 10, 45, 53, 92, 98, 119, 149, 153, 154, 170, 171, 269, 270, 294, 296, 316, 319, 324, 347, 362, 372, 400, 406, 420, 429.

¹¹² Hişâm'ın Ebû Hanîfe'den aktardığı görüşler için bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 136, 142, 153, 200, 265, 297, 315, 406, 407, 409, 446, 451, 491, 502, 515, 524, 532, 538, 539, II, 10, 22, 24, 40, 45, 53, 119, 234, 253, 254, 270, 273, 294, 347, 406, 420.

¹¹³ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 407.

¹¹⁴ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 254.

¹¹⁵ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 239.

¹¹⁶ Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 543.

¹¹⁷ Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 254.

¹¹⁸ Hişâm'ın Şeybânî ve Ebû Yûsuf'a sorulduğunu aktardığı meseleler için bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 410, II, 195, 429.

¹¹⁹ Hişâm'ın Şeybânî'ye sorduğu sorular için bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 145, 187, 358, 386, 407, 549, II, 6, 7, 142, 149, 153, 159, 161, 188, 231, 254, 273, 419, 429, 451, 455.

¹²⁰ Hişâm'ın Ebû Yûsuf'a sorduğu soru için bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 409.

¹²¹ Örnek olarak bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 262, 386, 399, 400, 538.

¹²² Örnek olarak bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 236.

¹²³ Örnek olarak bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 304, 432.

ma'dûdâtın ise teşrik günleri olduğunu Ebû Hanîfe'nin görüşü olarak nakletmektedir.¹²⁴ Hişâm'ın *Nevâdir*'inde fikhî görüşler dışında mezheb imamlarının bazı kelâmî görüşlerinin de yer aldığı anlaşılmaktadır. Bunlar arasında imanda istisna,¹²⁵ müşriklerin vefat eden çocuklarının ahiretteki durumu,¹²⁶ Hz. Ebubekr ve Hz. Ömer'in Hz. Ali'den üstün tutulmasının gereği,¹²⁷ Hz. Ali'yi üstün tutanın durumu,¹²⁸ ehl-i sünnetin tanımı¹²⁹ gibi konular vardır.

1.3. Ziyâdâtü Nevâdiri Hişâm

Nevâdir rivayeti üzerine ilavede bulunduğu bilenen tek kişi Hişâm'dır. Nâtîfî *Ecnâs*'ta bu eserden on üç yerde nakil yapmaktadır. Rivayetler taharet, namaz, oruç, nikah, hırsızlık, zebîha ve kurbanla alakalıdır.¹³⁰ Ayrıca Nâtîfî'nin elindeki nüshaya göre bu eserin Hişâm'ın *Nevâdir*'i içinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Zira kendisi "Hişâm'ın *Nevâdir*'inde *Ziyâdât*'ın son kısmında" ifadesini kullanmaktadır.¹³¹ Eserde yer alan görüşler, tıpkı *Nevâdiru Hişâm*'da olduğu gibi ağırlıklı olarak Şeybânî'ye ait olmakla birlikte, Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un görüşlerine de rastlanır.¹³²

Nâtîfî'nin bu eserden yaptığı alıntılar içinde ilginç bulduğu bir mesele şöyledir:

Borçlu bir kişi yolculuğa çıkıp alacaklısı tarafından hapsedtirildiğinde ikamet ve sefer niyetinin geçerli olup olmaması noktasında Şeybânî şöyle demiştir: "Eğer borcunu ödemeye gücü yetiyorsa ikamet ve sefer konusunda kendi niyeti geçerlidir. Fakat borcunu ödeyemeyecek durumda ise, alacaklının niyeti geçerlidir. Borçluyu, on beş güne kadar hapisten çıkarmayı düşünmüyorsa borçlu -mukim sayılacağından- namazını tamamlar. Borçluyu hapse attıran alacaklı yolculuğuna devam edecekse kendisi namazını tamamlamaz."¹³³

¹²⁴ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 515.

¹²⁵ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 446.

¹²⁶ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 446.

¹²⁷ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 450.

¹²⁸ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 450.

¹²⁹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 450. Bu tanım için tezin üçüncü bölümdeki ilgili yere bakınız.

¹³⁰ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 34, 39, 95, 124, 158, 161, 162, 238, 429, 496, 507, 509, 511.

¹³¹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 429.

¹³² Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 238, 429, 496, 511.

¹³³ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 124.

Nâtîfî, kişinin (borçlu) başkasının niyetiyle mukim olup, niyet sahibinin (alacaklı) mukim olmamasını çok ilginç bulduğunu söyler.¹³⁴

Bir diğer mesele oruç tutan kimsenin arkadaşlarından birinin yanına ziyarete gittiğinde arkadaşının orucunu bozmasını istemesiyle alakalıdır. Şeybânî bu konuda, nafile oruç tutuyorsa orucunu bozmasında sakınca yoktur, dedikten sonra Ramazan kazası tutuyorsa Ebû Hanîfe'nin orucunu bozmasını mekruh gördüğünü aktarır.¹³⁵ Müşriklerin vefat eden çocuklarının ahiretteki hükmü hakkındaki mesele de dikkat çekicidir. Hişâm bu konuda Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin her üçünün de kararsız kaldıklarını; fakat Şeybânî'nin “Bilirim ki, Allah günahsız hiç kimseye azap etmez” dediğini nakletmektedir.¹³⁶ Eserde dikkat çeken son bir mesele ise Ebû Hanîfe'ye göre babanın, küçük çocukları adına kurban kesmekle yükümlü olmasıyla alakalıdır. Hişâm, Şeybânî'ye: “Ebû Hanîfe kişiye çocuklarından dolayı kurban kesmeyi, (yine çocuklarından dolayı) fitır sadakası vermek gibi görüyor muydu?” diye sorduğunu, onun da cevap olarak fitır sadakası gibi vacip değildir, dediğini aktarır.¹³⁷ Bu mesele klasik kaynaklarda böyle bir ayırım gözetilmeden doğrudan vacip denilerek verilmektedir.¹³⁸

2. *Nevâdiru İbrahim b. Rüstem* (ö. 211/827)

2.1. İbrahim b. Rüstem'in Biyografisi

Ebû Bekr İbrahim b. Rüstem el-Mervezî aslen Kirmanlı olup daha sonra Merv'e yerleşmiştir.¹³⁹ Önceleri hadis rivayetiyle meşgul olan İbn Rüstem bazı hadislerle alakalı aldığı eleştirilerden dolayı Şeybânî'nin yanına gitmiş, ondan ve diğer ehl-i rey mensuplarından ders alıp onların kitaplarını yazmıştır. Ebû Hanîfe'nin talebelerinden Nûh b. Ebî Meryem ve Esed b. Amr'dan rivayetleri vardır.¹⁴⁰ Bu rivayetlerden birinde İbrahim b. Rüstem Nûh b. Ebî

¹³⁴ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 124.

¹³⁵ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 238.

¹³⁶ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 429.

¹³⁷ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 509.

¹³⁸ Mesele *Asl'da* (V, 407) müstehab olarak geçmekte iken, daha sonraki eserlerde Hasan b. Ziyâd'ın Ebû Hanîfe'den yaptığı nakil esas alınarak vacip olduğu zikredilmiştir. Bk. Semerkandî, *Uyûnu'l-mesâil*, s. 70; Tahâvî, *Muhtasar*, s. 300; Kudûrî, *Muhtasar*, s. 318; Mergînânî, *Hidâye*, II, 355.

¹³⁹ Babasının deri tabakçısı olduğu söylenir. Bk. İbn Adî, *Kâmil*, I, 425.

¹⁴⁰ Kuraşî, *Cevâhir*, I, 81.

Meryem'in "Ebû Hanîfe'ye ehl-i cemaat kimdir?" diye sorduğunu, Ebû Hanîfe'nin de "Ebubekir ile Ömer'i üstün tutan, Ali ile Osman'ı seven, kaderin hayır ve şerrine iman eden, hiçbir mü'mini günahı sebebiyle tekfir etmeyen, Allah hakkında hiçbir şey söylemeyen, mestler üzerine mesh eden ve nebizi haram görmeyendir" dediğini aktarmaktadır.¹⁴¹

İbn Rüstem'e Halife Me'mun yakın ilgi göstermiş ve Zehebî'nin¹⁴² verdiği bilgiye göre kendisine kadılık teklif etmiş; ama olumlu yanıt alamamıştır.¹⁴³ İbn Ebî Hâtîm'in rivayetine göre de Tâhirîler Hanedanı'nın kurucusu Tahir b. el-Hüseyn kendisine Horasan kadılığına getirilmek üzere siyah bir cübbe giydirmiş fakat İbn Rüstem bu teklifi kabul etmemiştir.¹⁴⁴

Hadis ve rical alimi Yahyâ b. Maîn'in İbn Rüstem'i güvenilir (sika) olarak gördüğü aktarılsa da¹⁴⁵ Zehebî hadis kitaplarında rivayetlerine yer verilmediğini söyler.¹⁴⁶ İbn Rüstem hacca gitmek üzere yola çıkıp Serahs'ta hastalanmış, hastalığı sebebiyle Nişâbûr'da dokuz gün kalmış ve onuncu gün (20 Cemaziyelahir 211 Çarşamba) İsmâîl et-Tûsî isimli birinin Hafs sokağındaki evinde vefat etmiştir. Cenâzesini Emîr Muhammed b. Muhammed b. Humeyd et-Tâhirî kıldırıştır.¹⁴⁷ Eserleri arasında Şeybânî'den rivayet ettiği *Emâli*¹⁴⁸ ve *Nevâdir*'i bulunmaktadır.

2.2. İbrahim b. Rüstem'in *Nevâdir*'i

Ecnâs'ta yer alan *Nevâdir* rivayetlerine göre Hişâm'dan sonra en fazla *Nevâdir* rivayet eden kişi İbn Rüstem'dir. *Ecnâs*'ta İbn Rüstem'in fıkhnın hemen her babından toplamda iki yüz

¹⁴¹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 89. Nâtîfî aynı rivayeti Hâkim eş-Şehîd'in *Müntekâ*'sından nakille vermektedir. Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 452.

¹⁴² Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, VI, 587.

¹⁴³ Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, V, 24. Aynı bilgi Zehebî'den nakille Kuraşî ve İbn Kutluboğa da vermektedir (bk. Kuraşî, *Cevâhir*, I, 81; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 87). Zehebî'nin verdiği bilgi Hâtîb'in ifadesinin yanlış anlaşılması sebebiyle olabilir. (Krş. Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, VI, 587)

¹⁴⁴ İbn Ebî Hâtîm, *Cerh*, II, 99. Aynı yerde İbn Rüstem'in kadılığı kabul etmemek için cübbenin yenine burnunu silerek onu kirlettiğini, bunun üzerine Tahir b. el-Hüseyn'in bu teklifinden vazgeçtiği belirtilir.

¹⁴⁵ İbn Ebî Hâtîm, *Cerh*, II, 99.

¹⁴⁶ Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, V, 24.

¹⁴⁷ Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, VI, 587.

¹⁴⁸ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 430.

seksen kadar *Nevâdir* rivayeti bulunmaktadır. İbn Rüstem'e ait *Nevâdir*'in Muhammed b. Semâ'a rivayetinin bulunduğunu da *Ecnâs*'tan öğrenmekteyiz. Nâtîfî bir yerde *Nevâdiru İbn Rüstem*'in İbn Semâ'a rivayetinden nakil yapmaktadır.¹⁴⁹

İbn Rüstem'in *Nevâdir*'inden yapılan nakillerin Hişâm'ın *Nevâdir*'inden yapılan nakillere benzer şekilde alışveriş, nikâh, talâk, yemin, şüf'a, edebü'l-kâdî, dava, şahitlik, ikrar, diyet ve vasiyet gibi konularda yoğunlaştığı görülmektedir. Göze çarpan tek bariz fark İbn Rüstem'in *Nevâdir*'inden taharet ve namazla alakalı konularda daha fazla nakil yapılmış olmasıdır.

Kitapta Şeybânî'nin görüşleri dışında diğer *Nevâdir*lerde olduğu gibi Ebû Hanîfe¹⁵⁰ ve Ebû Yûsuf'un¹⁵¹ görüşlerine de yer verilmekte, konu hakkında mezheb imamlarının arasında ihtilaf varsa o da belirtilmektedir.¹⁵² Nadiren mezheb imamlarının diğer talebelerinin bazı görüşlerine de yer verilmiştir. Bunlardan birinde mezheb imamlarının görüşü verildikten sonra, konu hakkında Bişr b. Giyâs'ın muhalif görüşü aktarılmıştır.¹⁵³

Nevâdir'de geçen bazı meseleler *Usûl*'de ihtilafsız zikredilen bazı konularda aslında mezheb imamları arasında ihtilaf olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin Nâtîfî sulhla alakalı bir konuda *Usûl*'den yaptığı bir nakilden sonra İbn Rüstem'in *Nevâdir*'inden nakille bunun Ebû Yûsuf'un görüşü olduğunu Şeybânî'nin ise farklı düşündüğünü aktarmaktadır.¹⁵⁴ Diğer bazı *Nevâdir* mesailinde de *Usûl*'de geçen mesele hakkında bir kayıt getirilebilmektedir. Örneğin *Usûl*'de Şeybânî ecîrin ustası lehine şahitlik yapabileceği söylerken, *Nevâdir*'de şahitliği kabul edilecek kişinin ecîr-i müşterek olduğunu ifade ederek, *Usûl*'de mutlak geçen bu kelimeyi kayıtlamaktadır.¹⁵⁵

¹⁴⁹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 302.

¹⁵⁰ İbrahim b. Rüstem'in Ebû Hanîfe'den aktardığı görüşler için bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 70, 130, 195, 200, 201, 230, 236, 290, 302, 395, 433, 469, II, 5, 22, 174, 176, 275, 371, 376, 413, 427, 430, 431, 434, 446.

¹⁵¹ İbrahim b. Rüstem'in Ebû Yûsuf'tan aktardığı görüşler için bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 51, 195, 244, 254, 287, 291, 296, 302, 354, 382, 436, 467, II, 5, 17, 42, 82, 99, 168, 174, 371, 460.

¹⁵² İhtilaflı meselelere örnek olarak bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 354, 382, 436, II, 5, 99, 371, 460.

¹⁵³ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 407.

¹⁵⁴ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 42.

¹⁵⁵ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 188.

Tüm *Nevâdir*lerde olduğu gibi İbn Rüstem'in *Nevâdir*'inde de mezheb imamlarının rücu ettikleri bazı görüşlerini bulmaktayız. Örneğin İbn Rüstem mükâteb köleyle alakalı bir konuda Ebû Yûsuf'un önce Şeybânî gibi düşündüğünü sonra Ebû Hanîfe'nin görüşüne döndüğünü bildirmektedir.¹⁵⁶ İbn Rüstem, Şeybânî'nin rücu ettiğini söylediği bir görüşe de yer vermiştir.¹⁵⁷

Nevâdir'de İbn Rüstem'in Şeybânî'ye yönelttiği bazı sorular da vardır.¹⁵⁸ Şeybânî'nin bazı sorulara karşılık olarak “ne olduğunu bilmiyorum” dediği de vakidir.¹⁵⁹ Şeybânî'nin diğer bazı sorulara da “Bu konuda Ebû Hanîfe'den hiçbir rivayet bilmiyorum; ama onun görüşüne göre (kıyasu kavlih) şöyle olmalıdır...” diyerek Ebû Hanîfe'nin kavlini tahrîc yoluyla belirlediği görülür.¹⁶⁰

Nevâdir'de bazı kelime ve kavramların tanımı da yer alır.¹⁶¹ Örneğin Şeybânî mürüvvet sahibi kişiyi din ve salih amel konusunda mürüvvet sahibi olarak açıklar.¹⁶² Bir yerde de Ebû Hanîfe'den “câife” olarak bilinen yaranın boğazdan aşağısı için kullanıldığını baştaki yaralamalar için “câife” denilemeyeceğini aktarır.¹⁶³ Başka bir yerde de vasiyetlerde çokça geçen “Kehl” ve “Şeyh” ifadeleriyle hangi yaş grubunun kastedildiğini açıklar.¹⁶⁴ *Nevâdir*'de bunlar dışında mezheb imamlarının diğer eserlerde geçen bazı görüşleriyle ilgili ta'îl¹⁶⁵ ve tefsirler de¹⁶⁶ mevcuttur.

Eserde az rastlanan durumlardan biri bahse konu olan meseleyi ve benzerlerini ilgilendiren küllî kaide zikredilmesidir. Bu kaidelerden birinde Ebû Hanîfe ne tür lafızlarla

¹⁵⁶ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 340.

¹⁵⁷ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 430.

¹⁵⁸ İbrahim b. Rüstem'in Şeybânî'ye doğrudan soruları veya Şeybânî sorulduğu aktardığı meseleler için bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 158, 404, 406, 468, II, 157, 173,

¹⁵⁹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 158.

¹⁶⁰ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 468.

¹⁶¹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 77.

¹⁶² Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 404.

¹⁶³ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 427.

¹⁶⁴ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 460, 461.

¹⁶⁵ Örnek olarak bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 103, 434.

¹⁶⁶ Örnek olarak bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 253.

nikah kıyılabilceğini şöyle açıklar: “Cariye üzerinde mülkiyet ifade eden (satış, hibe vb.) her türlü lafızla hür kadının nikahı kıyılabilir. Aynı şekilde cariye üzerinde mülkiyet ifade etmeyen (icare, ariye vb.) lafızlarla da hür kadının nikahı geçerli olmaz.”¹⁶⁷

3. *Nevâdiru Muhammed b. Semâ‘a* (ö. 233/848)

3.1. Muhammed b. Semâ‘a’nın Biyografisi

Ebû Abdullâh Muhammed b. Semâ‘a b. Ubeydullah b. Hilâl et-Temîmî 130/747’de doğmuştur. Ebû Yûsuf’un ashabından olup Şeybânî’den de ders almıştır.¹⁶⁸ Hocaları arasında Hasan b. Ziyâd da yer alır. İbn Ziyâd’ın “İbn Cüreyc’ten fakihlerin ihtiyaç duyduğu on iki bin hadis dinledim” dediğini nakletmiştir.¹⁶⁹ Kendisi, İsa b. Eban’ı Şeybânî ile tanıştıran kişidir.¹⁷⁰ Yûsuf b. Ebî Yûsuf’un 192’de vefatı üzerine Bağdat kadılığına getirilmiştir. Bu görevde iken Ebû Yûsuf’un talebelerinden Muhammed b. Ebî Recâ’nın 207/822’de vefatı üzerine ondan boşalan Doğu Bağdat kadılığını da üstlenmiştir. Yaşının ilerlemesi sebebiyle 208’de azlini talep edip¹⁷¹ Me’mûn tarafından görevden alınmaya kadar kadılık yapmıştır. 233/828’de 103 yaşında vefat etmiştir.¹⁷² Talebeleri arasında Tahâvî’nin hocası ve Mısır Hanefîlerinin reisi Ahmed b. Ebî İmrân vardır.¹⁷³ Diğer meşhur talebesi Bekr b. Muhammed el-Amî¹⁷⁴ hocası hakkında “kendisi gibi olmak istediğim tek kişi Muhammed b. Semâ‘a’dır” demiştir.¹⁷⁵

İbn Semâ‘a önceleri Şeybânî’den sadece kitapları rivayet edip onun *Nevâdir* mesailini yazmazken gördüğü bir rüyaya yapılan tabir üzerine *Nevâdir* mesailini de yazmaya başlar.¹⁷⁶ Mes’ûdî, İbn Semâ‘a’nın Şeybânî’den yaptığı *Nevâdir* rivayetlerinin binlerce varağa ulaştığını

¹⁶⁷ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 200.

¹⁶⁸ Hatîb, *Târîhu Medîneti’s-selâm*, III, 189, 299-301; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 161.

¹⁶⁹ Hatîb, *Târîhu Medîneti’s-selâm*, VIII, 275-76.

¹⁷⁰ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 132, 147; Hatîb, *Târîhu Medîneti’s-selâm*, XII, 480.

¹⁷¹ Hatîb, *Târîhu Medîneti’s-selâm*, XIV, 193.

¹⁷² Hatîb, *Târîhu Medîneti’s-selâm*, III, 189, 299-301.

¹⁷³ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 165; Hatîb, *Târîhu Medîneti’s-selâm*, VI, 348.

¹⁷⁴ Temîmî, et-Tabakâtü’s-seniyye, II, 254.

¹⁷⁵ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 149.

¹⁷⁶ Birinci bölümde geçen bu rüya için bk. s. 69.

söylemiştir.¹⁷⁷ Bu ifadede mübalağa olsa da İbn Semâ‘a’nın rüyasına yapılan tabire sadık kalıp *Nevâdir* rivayetine önem verdiğini göstermesi açısından önemlidir. Kendisi, akranları içinde hem Ebû Yûsuf hem de Şeybânî’nin *Nevâdir* mesailini iki ayrı kitap halinde rivayet eden tek kişidir. İbn Semâ‘a sadece *Nevâdir* mesailini değil, her iki hocasının *Usûl* ve *Emâlî*lerini de rivayet etmiştir.¹⁷⁸ Nâtîfî’nin *Ecnâs*’ından öğrendiğimize göre diğer talebelerin Ebû Yûsuf ve Şeybânî’den yaptıkları *Emâlî* ve *Nevâdir* rivayetlerini de elinden geldiğince toplamaya çalışmıştır. Rivayet ettiği eserler arasında Ebû Yûsuf ve Şeybânî’nin *Emâlî*¹⁷⁹ ve *Nevâdir*leri dışında *Divânu Ebî Yûsuf*¹⁸⁰ Şeybânî’nin *Rakkiyyât*’ı,¹⁸¹ İbn Rüstem’in *Nevâdir*’i¹⁸² Şeybânî’nin *Nevâdiru’s-salât*’ı¹⁸³ gibi eserler vardır. *Nevâdir*’inde ayrıca Ebû Yûsuf’un talebesi İbn Ebî Recâ ile Eş‘as’ın *Mesail* isimli kitaplarından nakiller bulunmaktadır.¹⁸⁴ Kendi eserleri arasında ise *Emâlî*’si¹⁸⁵ ve *Divan*’ı¹⁸⁶ bulunmaktadır. Nedim fıkha dair yazdığı asılları (*Usûl*) olduğunu söyledikten sonra eserleri arasında *Kitâbu edebi’l-kâdî* ile *Kitâbu’l-mahâdir ve’s-sicillât*’ı saymaktadır.¹⁸⁷

3.2. Muhammed b. Semâ‘a’nın *Nevâdir*’i

Daha evvel geçtiği üzere Muhammed b. Semâ‘a, *Nevâdir* râvileri içinde hem Ebû Yûsuf hem de Şeybânî’nin *Nevâdir* mesailini iki ayrı kitap halinde rivayet ettiği bilinen tek kişidir. Kendisi diğer talebelerin Ebû Yûsuf ve Şeybânî’den yaptıkları *Emâlî* ve *Nevâdir* rivayetlerini de toplayarak mezheb imamlarının *Usûl* dışında kalan tüm mesailini en iyi bilen kişilerden biri olmuştur. Muhammed b. Semâ‘a’nın iki *Nevâdir* eserinden ilki çoğunlukla Şeybânî’nin *Nevâdir*

¹⁷⁷ Mes‘ûdî, *Mürûcû’z-zeheb*, IV, 78.

¹⁷⁸ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 161-62.

¹⁷⁹ Şeybânî’den yaptığı *Emâlî* rivayeti için bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 220, II, 167, 225, 229, 280, Ebû Yûsuf’tan yaptığı *Emâlî* rivayeti için bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 533, 537, 539, II, 87, 89, 228, 327

¹⁸⁰ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 277.

¹⁸¹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 351, 379, II, 35, 36, 102, 255. *Rakkiyyât* için bk. s. 96.

¹⁸² Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 302.

¹⁸³ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 46.

¹⁸⁴ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 541, 571.

¹⁸⁵ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 82.

¹⁸⁶ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 94.

¹⁸⁷ Nedim, *Fihrist*, II, 26.

mesailini içeren *Nevâdiru İbn Semâ 'a* adıyla bilinen eserdir. Diğerisi ise Ebû Yûsuf'un *Nevâdir*'ini içeren *Nevâdiru Ebî Yûsuf rivayetü İbn Semâ 'a* adıyla bilinen eserdir. Bu iki eserden ilki burada diğeri ise Ebû Yûsuf'un *Nevâdir*lerinin tanıtıldığı kısımda incelenecektir.¹⁸⁸

Bugün elimizde bulunmayan *Nevâdiru İbn Semâ 'a*'dan en fazla nakil iki yüz elli kadar rivayetle Nâtîfî'nin *Ecnâs*'ında yer almaktadır. *Nevâdir* İbn Semâ 'a'nın *Nevâdir*'inden yapılan nakillerin yukarıda geçen diğeri iki *Nevâdir*'den yapılan nakillere benzer şekilde alışveriş, nikâh, talâk, yemin, dava, şahitlik, ikrar ve vasiyet gibi konularda yoğunlaştığı görülmektedir. Göze çarpan bariz farklar İbn Rüstem'in *Nevâdir*'inde olduğu gibi namazla alakalı konularda yapılan nakiller Hişâm'ın *Nevâdir*'inden yapılanlardan fazla olmasıdır. Ayrıca diğeri iki *Nevâdir*'den farklı olarak şüf'a, edebü'l-kâdî ve diyet konularında daha az nakil vardır.

Nevâdir'de Şeybânî'nin görüşleri dışında Ebû Hanîfe¹⁸⁹ ve Ebû Yûsuf'un¹⁹⁰ görüşleri ile Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un görüşleri üzerinden yapılmış tahrîcler (kıyas-ı kavlih) de mevcuttur.¹⁹¹ Bir yerde de Nâtîfî, *Nevâdir*'de yer alan bir meseleden hareketle hakkında mezheb imamlarından hüküm nakledilmeyen bir mesele hakkında tahrîc yapmıştır.¹⁹² İbn Semâ 'a Ebû Yûsuf'a da talebelik yapmış olmasına rağmen, mevcut nakillere göre, *Nevâdir*'inde ondan çok az rivayette bulunmuştur. Bu, hocası Ebû Yûsuf'un *Nevâdir*'ini müstakil olarak rivayet etmesiyle alakalı bir durum olsa gerektir. *Nevâdir*'de İbn Semâ 'a'nın Şeybânî'den dolayı rivayetleri de bulunmaktadır. Bunlardan birinde Ebû Yûsuf'un talebesi Muhammed b. Ebî Recâ'nın Şeybânî'den mescitte ders verirken duyduğu ilk meseleyi aktarmaktadır.¹⁹³ *Nevâdir*'de ayrıca İbn Ebî Recâ'nın ve Eş'as'ın *Mesâil* isimli eserlerinden nakiller bulunmaktadır.¹⁹⁴

Nâtîfî bazı konularda *Nevâdir* rivayetleri arasında ihtilaf olduğunu söyleyerek bu rivayetleri alt alta vermektedir.¹⁹⁵ Bu ihtilaflar bazı konularda aynı kitap içinde olabilmektedir.

¹⁸⁸ Bk. s. 139.

¹⁸⁹ Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 410, 463, 491, II, 446.

¹⁹⁰ Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 177, 287, 461, 491, II, 319, 322.

¹⁹¹ Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 295.

¹⁹² Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 524.

¹⁹³ Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 310.

¹⁹⁴ Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 541, 571.

¹⁹⁵ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 386, II, 74, 322.

Nitekim Nâtîfî, İbn Semâ'a'nın *Nevâdir*'inde Şeybânî'den aktardığı bir mesele hakkında kitabın başka bir yerinde Şeybânî'nin burada söylediğinin aksi yönünde hüküm verdiğini ifade ederek aynı kitap içinde Şeybânî'nin bir meselede iki farklı hüküm verdiğini dile getirir.¹⁹⁶

Nâtîfî'nin kitaptan yaptığı nakillere göre Şeybânî bazı meselelerde tevakkuf etmiş,¹⁹⁷ bazılarında ise *Asl*'da görüş belirttiği halde İbn Semâ'a o meselede Şeybânî'nin tevakkuf ettiğini rivayet etmiştir.¹⁹⁸

Nevâdir'de Şeybânî'nin başka kitaplarda zikrettiği bazı meselelerin izahına da yer verilmiştir.¹⁹⁹ Yine tüm *Nevâdir*lerde olduğu gibi mezheb imamlarının *Usûl*'de miktar belirtmeden zikrettikleri bazı meselelerin takdiri eserde yer almaktadır. Örneğin bir askeri birliğe kaç kişi olduklarında “seriyye” denileceği meselesi Hanefî kaynaklarında tartışılmıştır. Nâtîfî elde edilen ganimetten humus alınmasının bu sayıya bağlı olduğunu söyleyerek seriyyenin sayısı hakkındaki tartışmanın fıkhi açıdan önemine dikkat çekmiştir.²⁰⁰ Kitapta yer alan ilginç konulardan biri de şöyledir: Fıkıhta oruç, hac vb. bazı konularda süre belirtilirken genellikle hicri takvim esas alınmaktadır. Fakat Şeybânî'den yapılan bir nakle göre bunun bazı istisnaları olduğu ve orada güneş takviminin esas alındığı görülmektedir.²⁰¹

4. *Nevâdiru Dâvûd b. Rüşeyd* (ö. 239/854)

4.1. Dâvûd b. Rüşeyd'in Biyografisi

Künyesi Ebü'l-Fazl'dır. Babası Harzemli olup Bağdat'a yerleşmiş ve burada hadis rivayet etmiştir.²⁰² Dâvûd da Bağdat'ta yaşamıştır. Hâşimoğullarının mevlasıdır. Hadis hafızı olup Müslim ve Ebû Dâvûd kendisinden hadis rivayet etmiştir. Buhari ve Nesaî'de de rivayetleri vardır. 7 Şaban 239'da 80'li yaşlarda²⁰³ vefat etmiştir.²⁰⁴

¹⁹⁶ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 85.

¹⁹⁷ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 458, 571. İbn Ebî Recâ ve Eş'as'ın *Mesâil* isimli eserleri için bk. s. 169.

¹⁹⁸ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 154.

¹⁹⁹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 236.

²⁰⁰ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 461.

²⁰¹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 303.

²⁰² Hatîb, *Târîhu Medîneti*'s-selâm, IX, 438.

²⁰³ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 157-58.

²⁰⁴ Semânî, *Ensâb*, II, 408.

Şeybânî ve Hafs b. Gıyâs'tan fıkıh tahsil etmiştir.²⁰⁵ Nâtîfî'nin verdiği bilgiye göre Şeybânî'nin *Emâlî* râvilerindendir.²⁰⁶ *Nevâdir*'inden yapılan nakillerin birçoğunda Şeybânî'ye Rakka'da yöneltilen sorulara yer vermesinden hem *Emâlî* hem de *Nevâdir* mesailinin en azından bir bölümünü Şeybânî'nin Rakka'daki imlâ meclisinde kayda geçirdiği anlaşılr.

4.2. Dâvûd b. Rüseyd'in *Nevâdir*'i

Nâtîfî, *Nevâdir*'den otuz kadar mesele nakletmektedir. Bu meseleler taharet, namaz, oruç, hac, nikah, talak, yemin, siyer, kurban, edebü'l-kâdî, şahitlik ve dava konularıyla alakalıdır. *Nevâdir*'in Muhammed b. Bûkerd er-Rûyânî isimli birine ait rivayeti de bulunmaktadır.²⁰⁷ Nâtîfî'nin kitaptan yaptığı rivayetlerin bir kısmı Şeybânî'ye Rakka'da iken yöneltilen sorulardan oluşmaktadır.²⁰⁸ *Nevâdir*'de doğrudan Şeybânî'den nakledilmiş fetva ile kaza arasındaki fark,²⁰⁹ içtihatı isabet,²¹⁰ fakih birinin kendi görüşüne muhalif bir görüşe göre amel etmesi,²¹¹ vali ve kadıların devlet başkanı vefat ettiğinde göreve devam durumları,²¹² ehl-i kitabın müslüman olabilmesi için sadece kelime-i şehadetin yeterli olmayacağı²¹³ gibi Şeybânî'nin kadı olması sebebiyle üzerinde durduğu anlaşılan, diğer eserlerde bulunması pek mümkün olmayan önemli konular da yer almaktadır.²¹⁴

5. *Nevâdiru Ali b. Yezîd* (ö. 191/807'den sonra)

5.1. Ali b. Yezîd'in Biyografisi

²⁰⁵ Kuraşî, *Cevâhir*, II, 547.

²⁰⁶ Nâtîfî bir yerde, Şeybânî'nin *Emâlî*'sinden Dâvûd b. Rüseyd rivayeti üzerinden nakil yapmaktadır. Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 347.

²⁰⁷ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 130. Nâtîfî, bu kişinin adını bir yerde daha zikretmekte (I, 445) ve onun Muhammed b. Semâ'a'dan yaptığı bir nakle yer vermektedir. Bu durumda İbn Semâ'a'nın talebeleri veya muasırlarından olmalıdır.

²⁰⁸ Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 39, 53, 151, 258, 304, 460, 512.

²⁰⁹ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 146.

²¹⁰ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 144.

²¹¹ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 163.

²¹² Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 130, II, 153.

²¹³ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 437.

²¹⁴ Bu ve benzeri konular hakkında detaylı bilgi *Nevâdir* eserlerinde yer alan mesailin konu edildiği tezin üçüncü bölümünde yer almaktadır.

Nâtîfî'nin *Ecnâs*'ta verdiği bilgilere göre hem Şeybânî²¹⁵ hem de Hasan b. Ziyâd'a²¹⁶ talebelik yapmıştır. *Nevâdir*'inde verdiği bazı tarihlerden 178/794'de Şeybânî'nin,²¹⁷ 191/807'de Bağdat'ta Yûsuf b. Ebî Yûsuf'un meclisinde bulunduğu anlaşılmaktadır.²¹⁸ *Nevâdir* dışında *Câmi* isminde bir eseri olduğunu Nâtîfî'nin ilgili eserden yaptığı bir nakil sayesinde öğreniyoruz.²¹⁹ Yine Nâtîfî'nin, Hişâm'ın rivayet ettiği *Asl*'ın *Kitâbü'l-eymân* bölümünün Ali b. Yezîd rivayetinden yaptığı bir nakilden hareketle, onun *Asl*'ın bazı bölümlerini Hişâm kanalıyla rivayet ettiği sonucuna varabiliriz.²²⁰

5.2. Ali b. Yezîd'in *Nevâdir*'i

Nâtîfî Ali b. Yezîd'in *Nevâdir*'inden on beş kadar meselede nakilde bulunmuştur. Bu nakiller genellikle Ali b. Yezîd'in Şeybânî'ye yönelttiği sorulardır.²²¹ Eserde Hişâm'ın Şeybânî'ye²²² veya Ali b. Yezîd'in Yûsuf b. Ebî Yûsuf gibi diğer Hanefî fakihlerine yönelttiği sorular da mevcuttur.²²³ Ali b. Yezîd, Şeybânî'den yaptığı nakilleri genellikle doğrudan, bazen Hişâm vasıtasıyla aktarmaktadır.²²⁴ Eserde dolaylı yolla Ebû Yûsuf'tan da rivayetler vardır. Örneğin Ali b. Yezîd Ebû Yûsuf'tan aktardığı bir görüşü Ebû Yûsuf'un kız kardeşinin oğlu olduğunu söylediği Abbas isminde birinden rivayet etmektedir.²²⁵

Eserden yapılan önemli nakillerden birisi cumanın kılınacağı şehrin tanımıyla alakalıdır. Ali b. Yezîd bu konuyu Şeybânî'ye sorduğunu onun da: “Hadleri uygulayan bir kadısı bulunan şehirlerde Cuma kılınmalıdır” dediğini ama şehir nüfusu hakkında bir takdirde bulunmadığını nakleder.²²⁶ Eserde yer alan diğer önemli bir konu Mecusilerin davalarına

²¹⁵ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 232, 247, 303, 380

²¹⁶ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 232.

²¹⁷ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 150, 153.

²¹⁸ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 384.

²¹⁹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 544.

²²⁰ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 389.

²²¹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 127, II, 150, 153, 178, 381, 384.

²²² Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 303.

²²³ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 232.

²²⁴ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 247.

²²⁵ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 365.

²²⁶ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 127.

bakması için içlerinden birinin atanmasıyla alakalıdır. Ali b. Yezîd 178/794'te bu konuyla ilgili Şeybânî'ye, Taberistan valisi, Mecusiler arasında hüküm vermesi için yine bir Mecusi'yi kadılık makamına getirse, sonra bu kişinin verdiği hüküm Müslüman bir kadıya taşınsa bu durumda ne olur diye sorduğu soruya Şeybânî'nin verdiği cevap şöyledir:

Taberistan valisinin uygun gördüğü kişiyi tayin etme yetkisi varsa, Mecusi'nin verdiği hükme bakar ve bir Müslüman kadı verdiğinde geçerli olacak bir hükümse geçerli kılarım. Eğer mesele müslümanlar arasında ihtilaflı ise razı olsalar da olmasalar da hükmünü yine iptal etmem.²²⁷

Ali b. Yezîd'in Şeybânî'den yaptığı bu rivayete göre müslüman olmayan azınlıklar arasındaki davalar için devlet başkanı ve valinin izni ile kendi aralarından birinin seçilebileceği ve İslâmî hükümlere muhalif olmadıkça verdiği hükmün geçerli olacağı sonucuna varılmaktadır.

Eserden aktaracağımız son bir mesele mahkûm haklarıyla alakalıdır. Şeybânî'ye göre, çocuğu doğduğu veya vefat ettiğinde ziyaret için mahkûmun hapisten çıkmasına izin verilebilir, diğer kişilerin doğum ve ölümü için ise izin verilmez.²²⁸

6. *Nevâdiru Ebî Süleyman* (ö. 200/816)

6.1. Ebû Süleyman'ın Biyografisi

Ebû Süleyman Musa b. Süleyman el-Cüzcânî, Ebû Yûsuf ile Şeybânî'nin Muallâ b. Mansûr, Muhammed b. Semâ'a gibi ortak talebeleri arasında yer alır. *Usûl*'ün bilinen en meşhur râvisidir. Bugün elimizdeki *Usûl* nüshalarının yarısından çoğu onun rivayetine dayanmaktadır. Kendisi ayrıca Şeybânî'nin diğer eserlerinden *el-Câmiu's-sağîr*, *el-Câmiu'l-kebîr* ve *Ziyâdât*'ı da rivayet ederek mezhebin sonraki nesillere aktarılmasında kritik bir rol üstlenmiştir.²²⁹ Halkul Kur'an'ı savunanları küfürle itham etmesi ehl-i hadis nezdinde kabul görmesini sağlamış olmalıdır ki, Ebû Hâtim gibi bazı hadis ehli ondan rivayette bulunmuş ve güvenilir (sadûk)

²²⁷ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 150, 153.

²²⁸ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 178.

²²⁹ Ebû Süleyman'ın rivayet ettiği kitaplar için bk. Boynukalın, *İmam Muhammed*, s. 86-90, 97, 274-75.

olduğunu söylemiştir.²³⁰ Hıfzının kuvvetli olması sebebiyle *Usûl* rivayeti, zabtı zayıf olan Hişâm'ın rivayetine tercih edilmiştir.²³¹ Kendisi sadece *Usul*'ü rivayet etmekle yetinmemiş, hem Ebû Yûsuf²³² hem de Şeybânî'den²³³ *Emâlî* rivayet etmiştir.²³⁴ Fıkıh ve hadis sahasındaki bilgisi yanında zühd ve takvasıyla da tanınan Ebû Süleyman halife Me'mûn'un kadılık teklifini kabul etmemiştir.²³⁵

Kendisinin Şeybânî'den aktardığı şu anekdot Ebû Hanîfe'nin ders halkasında meselelerin farklı yönlerden ele alındığını göstermesi açısından önemlidir. Şeybânî'nin anlattığına göre Ebû Hanîfe Bağdat'a gittiği bir dönemde talebeleri toplanır. İçlerinde Ebû Yûsuf, Züfer ve Esed b. Amr gibi önde gelen ashâbı da vardır. Ele aldıkları bir meseleyi iyice tartışıp delillerle güçlendirdikten sonra geldiğinde bu meseleyi Ebû Hanîfe'ye sormaya karar verirler. Ebû Hanîfe soruya farklı bir cevap verince sevinçle bağırıp bilemediğini söylerler ve ardından tartışma başlar. Neticede Ebû Hanîfe onları kendi görüşüne razı eder. Sonra da dönüp ya sizin dediğiniz doğruysa diye sorar, onlar olamaz, deyince ikinci bir tartışma başlar, bu sefer de onları kendi görüşlerinin doğru olduğuna ikna eder. Sonra o görüşten de vazgeçip onları üçüncü bir görüşün doğru olduğuna inandırır. Son olarak da bu meseleyi bu üç yönden ele alabiliriz; ama doğru olan ilk söylediğimdi, diğer iki görüşün de fıkıhta yeri olmakla birlikte siz birinci görüşü alın ve diğerlerini bırakın der.²³⁶

Ebû Süleyman Bağdat'a yerleşerek vefat edene kadar burada Şeybânî'nin kitaplarını rivayet etmiştir. Nedîm kendisinin telif ettiği hiçbir kitabının olmadığını, sadece Şeybânî'nin kitaplarını rivayet ettiğini söyler.²³⁷ Bununla birlikte Şeybânî ve Ebû Yûsuf'tan rivayetlerin yer aldığı *Nevâdir*'in tedvin açısından ona ait olduğunu söyleyebiliriz.

²³⁰ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, VIII, 145; Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, XV, 26.

²³¹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, I, 162.

²³² Ebû Yûsuf'un *Emâlî*'sinin Ebû Süleyman rivayetinden nakiller için bk. Nâtûfî, *Ecnâs*, I, 158, 183, 261, 262, 271, 276, 281, 289, 290, 293, 300, 339, 340, 355, 356, 373, 399, 400, 567, II, 12, 357, 392, 408, 417, 426, 427.

²³³ Şeybânî'nin *Emâlî*'sinin Ebû Süleyman rivayetinden nakiller için bk. Nâtûfî, *Ecnâs*, I, 497, 512, II, 259, 287, 318, 411.

²³⁴ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, I, 161.

²³⁵ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, I, 161. Hayatın hakkında bk. Boynukalın, *İmam Muhammed*, s. 93-97.

²³⁶ İbn Ebî'l-Avvâm, *Fazâilu Ebî Hanîfe*, s. 111.

²³⁷ Nedîm, *Fihrist*, III, 27.

6.2. Ebû Süleyman'ın *Nevâdir*'i

Nâtîfî, Ebû Süleyman'ın *Nevâdir*'inden sadece iki yerde nakil yapmaktadır.²³⁸ *Mebûsût* ve *el-Muhîtü'l-Burhânî*'de eserden on beşer kadar rivayet yer almaktadır. *Mebûsût*'taki rivayetlerin hepsi taharet ve namazla alakalı iken,²³⁹ *el-Muhîtü'l-Burhânî*'de az da olsa taharet ve namaz dışında konulardan rivayet bulunabilmektedir.²⁴⁰

Eser, Serahsî'nin yaptığı bir nakilden anlaşıldığına göre diğer *Nevâdir*ler gibi bab sistematığına göre yazılmıştır.²⁴¹ Eserde Şeybânî dışında Ebû Yûsuf'un görüşleri de yer almaktadır.²⁴² Serahsî eserden yaptığı bazı nakillerle, ilgili meselede *Asl* ile *Nevâdir* arasındaki ihtilaflara,²⁴³ iki eserde yer alıp birbirine muhalifmiş gibi görünen bazı rivayetlerin aslında farklı konularla alakalı olduğuna,²⁴⁴ *Asl*'da geçen bazı meselelerin tefsirine/detaylarına,²⁴⁵ *Nevâdir*'in farklı yerlerinde aynı konu hakkındaki çelişkili gibi görülen bazı rivayetlerden; birinin kıyas, diğerinin ise istihsan gereği söylendiğine²⁴⁶ ve bazı konularda mezheb imamları arasında ihtilaf bulunduğuna²⁴⁷ dikkat çekmektedir.

Yukarıda geçtiği üzere Ebû Süleyman'a nispet edilip *Nevâdir*'inin birer bölümü olduğu söylenen *Nevâdiru's-salât*, *Nevâdiru's-savm* ve *Nevâdiru'z-zekât* tespitimize göre Şeybânî'ye ait olup bizzat kendisi tarafından yazılmış veya yazdırılmıştır.²⁴⁸

7. *Nevâdiru İsa b. Ebân* (ö. 221/836)

7.1. İsa b. Ebân'ın Biyografisi

Ebû Mûsâ İsa b. Ebân b. Sadaka, İbn Semâ'a'nın yakın arkadaşı olup onun tarafından

²³⁸ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 97, 511.

²³⁹ Serahsî, *Mebûsût*, I, 179, 22, 230, 231, 241, II, 13, 15, 16, 40, 45, 66, 73, III, 209.

²⁴⁰ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, I, 419, II, 12, 14, 196, 207, 210, 212, 223, III, 202, IV, 147, VII, 413, IX, 400.

²⁴¹ Serahsî, *Mebûsût*, I, 179. Serahsî burada eserin “bâbu's-sehv” isimli bölümünden bir nakil yapmaktadır.

²⁴² Serahsî, *Mebûsût*, II, 45; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, III, 202, IV, 147, IX, 400.

²⁴³ Serahsî, *Mebûsût*, I, 222, 231, 241,

²⁴⁴ Serahsî, *Mebûsût*, II, 13.

²⁴⁵ Serahsî, *Mebûsût*, I, 203, II, 15, 16,

²⁴⁶ Serahsî, *Mebûsût*, II, 40.

²⁴⁷ Serahsî, *Mebûsût*, II, 73.

²⁴⁸ Bk. s. 133.

Şeybânî meclislerine davet edilse de önceleri ehl-i reyin sahih hadislere muhalefet ettikleri düşüncesiyle derslere katılmak istememiş, Şeybânî'nin fıkıh meclisinin olduğu bir sabah namazı sonrasında İbn Semâ'a'nın ısrarı üzere mecliste kalmış ve ders sonrasında Şeybânî'yle tanışmıştır. İbn Semâ'a onu Şeybânî'ye "Bu, kâtib Ebân b. Sadaka'nın oğludur, zekâsı ve hadis bilgisi iyidir, sana gelmesi için davet ediyorum ama hadislere muhalefet ettiğimiz gerekçesiyle kabul etmiyor" diye takdim etmesi üzerine Şeybânî kendisine: "Hangi hadise muhalefet ettiğimizi gördün? Bizden dinlemeden aleyhimize konuşma!" demiş, İsa da ona hadislerle ilgili yirmi beş konuda soru sormuştur. Şeybânî'nin tüm sorulara ikna edici cevaplar vermesi İsa'nın olumsuz düşüncelerinin değişmesini sağlamış²⁴⁹ ve kendisi Şeybânî'nin talebesi olmuştur.²⁵⁰

İsa b. Ebân Şeybânî ile sadece on bir ay²⁵¹ diğer bir rivayete göre de altı ay beraber kalmış, Şeybânî'nin Rakka'ya kadı olmasından sonra yazışmalar yoluyla irtibatını devam ettirmiştir.²⁵² Nâtîfî'nin yaptığı nakillerden bu yazışmaların en azından bir kısmının yakın dostu İbn Semâ'a'nın da rivayet ettiği²⁵³ Şeybânî'nin *Rakkiyyât* isimli eserinin sonuna eklendiğini öğreniyoruz.²⁵⁴ 211/826 yılı Rebiülevvel ayında İsmâîl b. Hammâd b. Ebî Hanîfe'nin yerine Basra kadılığına getirilmiştir.²⁵⁵ Hac dönüşü 221/836 yılı Basra'da vefat edene kadar bu görevde kalmıştır.²⁵⁶ Eserleri arasından Nâtîfî'nin zikrettikleri *Kitâbu's-şehâdât*,²⁵⁷ *Kitâbu'l-Hücece(i'l-Kebîr)*,²⁵⁸ *Kitâbu'l-Hüceci's-sağîr*²⁵⁹ ve *Hataü'l-kütüb*'tür.²⁶⁰

²⁴⁹ Nitekim sonraları Halife Me'muna sunulan ve Hanefîlerin muhalefet ettiği iddia edilen hadisleri içeren kitaba cevap olarak *el-Hüceci's-sağîr* isimli kitabı da kendisi yazacaktır. Bk. İbn Ebi'l-Avvâm, *Fazâilu Ebî Hanîfe*, s. 370; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 148.

²⁵⁰ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 131.

²⁵¹ İbn Ebi'l-Avvâm, *Fazâilu Ebî Hanîfe*, s. 360.

²⁵² Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 147.

²⁵³ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 351, 379, II, 35, 255. Kitabın sonunda İbn Semâ'a'nın yazışmalarına da yer verildiği anlaşılmaktadır. Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 102.

²⁵⁴ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 152, II, 365.

²⁵⁵ Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, XII, 481.

²⁵⁶ Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, XII, 481. 220'de vefat ettiğine dair bk. İbn Ebi'l-Avvâm, *Fazâilu Ebî Hanîfe* s. 360.

²⁵⁷ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 219, 222, II, 260.

²⁵⁸ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 555, 566.

²⁵⁹ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 14.

²⁶⁰ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 198. Diğer eserleri hakkında bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 118-22.

7.2. İsa b. Ebân'ın *Nevâdir*'i

Kaynaklarda zikredilen fakat Nâtîfî'nin kendisinden hiç nakil yapmadığı üç *Nevâdir*'den biridir.²⁶¹ Tespit edebildiğimiz kadarıyla İsa b. Ebân'ın *Nevâdir*'inden bir yerde *Uyûnu'l-mesâil* yazarı Ebü'l-Leys es-Semerkindî²⁶² ve *el-Muhîtü'l-Burhânî* yazarı Burhâneddin el-Buhârî nakil yapmaktadır.²⁶³

Eserden yapılan az sayıdaki nakle göre kitapta diğer *Nevâdir* eserlerinde olduğu gibi Şeybânî'nin görüşleri,²⁶⁴ İsa'nın ona soruları²⁶⁵ yer almaktadır. Konular genelde çeşitli meseleler hakkında hâkimin nasıl hüküm vereceği hakkındadır.²⁶⁶ Meselelerin bu tür üzerinde ağırlık kazanmış olması İsa'nın kadılık görevinde bulunmuş olmasıyla alakalı olsa gerektir. Ayrıca bu az sayıdaki rivayet içinde Şeybânî'nin adı geçmeyen ve genellikle muhakeme usulüyle alakalı meselelerin İsa'nın kendi görüşleri olma ihtimali yüksek görünmektedir. *Uyûnu'l-mesâil*'de *Nevâdir*'den yapılan rivayetin İsa'nın görüşü olduğu çok daha açıktır.²⁶⁷ Nâtîfî'nin *Ecnâs*'ta tazminle alakalı bir mesele hakkında İsa b. Ebân'ın “kendi görüşü olarak” (mezhebdaki görüşe) muhalefet ettiğini aktarması²⁶⁸ onun kendine has bazı görüşleri olduğunu açık ifadesidir. Eser bu yönüyle İbn Şücâ' ve İbn Mukâtil'in *Nevâdir*lerine benzemektedir.

8. *Nevâdiru's-salât li Muhammed b. el-Hasan (ö. 189/805)*

Yukarıda geçtiği üzere bu ve sonraki iki *Nevâdir* telif tarzı ve isimleri açısından diğer *Nevâdir*lerden farklıdır. Telif açısından farkı *Nevâdir*leri genellikle talebeler derlerken tespitimize göre bu *Nevâdir*'i yazan ve yazdıran (ımlâ ettiren) kişinin bizzat Şeybânî olmasıdır. İsim açısından farkı ise diğer *Nevâdir*ler mesaili rivayet eden talebenin veya mesaili rivayet edilen hocanın adını taşıırken bu üçünün mesailin ait olduğu fıkıh babının adını taşımalarıdır.

²⁶¹ Diğer ikisi yukarıda “Nispeti Şüpheli *Nevâdir* Eserleri” başlığı altında geçen Şuayb b. Süleyman ile el-Fazl b. Gânim'in *Nevâdir*leridir. Bk. s. 101.

²⁶² Semerkandî, *Uyûnu'l-mesâil*, s. 210.

²⁶³ Örnek olarak bk. Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, III, 56, 61, VI, 596, IX, 653, 654, 698, 724, X, 209, 282.

²⁶⁴ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, II, 489, VI, 494.

²⁶⁵ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, II, 492.

²⁶⁶ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, VIII, 571, 572, 595, 607, IX, 164, 206.

²⁶⁷ Bk. Semerkandî, *Uyûnu'l-mesâil*, s. 210.

²⁶⁸ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 78.

Şeybânî'ye ait *Nevâdiru's-salât* isimli bu eserin bilinen iki râvisi vardır. Bunlardan biri yukarıda *Nevâdir* eseri tanıtılmış olan Ebû Süleyman el-Cüzcânî,²⁶⁹ diğeri Ebû Hafs el-Kebîr'dir.²⁷⁰ Eserin ayrıca imlâ rivayeti de bulunmaktadır. Nâtîfî eserin imlâ rivayetini *Nevâdiru's-salât imlâen rivâyetü İbn Semâ'a*²⁷¹ olarak vermektedir. Buna göre *el-Muhîtü'l-Burhânî*'de yer alan *Nevâdiru's-salât li-Ebî Süleyman* ifadesi²⁷² Ebû Süleyman'ın rivayeti şeklinde anlaşılmalıdır. Zira kitapta kendisi de *Nevâdiru's-salât*'ın iki rivayeti olduğunu belirtmekte²⁷³ ve kitaptan genellikle Ebû Süleyman'a nispet etmeden nakil yapmaktadır.²⁷⁴

Nâtîfî bu eserden on kadar yerde nakilde bulunmuştur. Rivayetler abdest ve gusûlde kullanılacak suyun durumu,²⁷⁵ kadınların adet halleri,²⁷⁶ namazda istihlaf,²⁷⁷ namazda süre okumayı veya secdelerden birini unutanın durumu,²⁷⁸ mukimlik ve seferilik,²⁷⁹ Cuma namazı ve hutbesiyle alakalı bazı şartlar²⁸⁰ ve Arafat'ta namazların cemi²⁸¹ ile alakalıdır.

9. *Nevâdiru'z-zekât li-Muhammed b. el-Hasan* (ö. 189/805)

Şeybânî'nin zekatla alakalı *Nevâdir* mesailini içerir. Nâtîfî eserden yaptığı beş naklin hepsini *Nevâdiru'z-zekât li-Muhammed b. el-Hasan* şeklinde verir. Ebû Süleyman eserin bilinen râvilerinden biri olup *el-Muhîtü'l-Burhânî*'de yer alan *Nevâdiru'z-zekât li-Ebî Süleyman* ifadesi²⁸² Ebû Süleyman'ın rivayeti şeklinde anlaşılmalıdır. Kitaptan yapılan az

²⁶⁹ Kâsânî, *Bedâi*, I, 185, 230.

²⁷⁰ Kâsânî, *Bedâi*, I, 184; Aynî, *Binâye*, II, 671; Molla Hüsrev, *Dürer*, I, 158. Boynukalın bu sebeple olsa gerek Ebû Hafs el-Kebîr'i *Nevâdir* râvileri arasında göstermiştir. Bk. Boynukalın, "Mukaddime" (*Asl* içinde), s. 95.

²⁷¹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 46.

²⁷² Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, I, 182, 209, II, 109.

²⁷³ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, II, 12.

²⁷⁴ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, I, 211, 282, 407, 408, 485, 491, 492, 496, 532, II, 7, 66, 112, 184.

²⁷⁵ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 46.

²⁷⁶ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 163.

²⁷⁷ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 101, 102.

²⁷⁸ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 112, 117.

²⁷⁹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 119.

²⁸⁰ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 125, 127.

²⁸¹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 168.

²⁸² Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, II, 277, 333.

sayıdaki nakiller, miras ve diyet malının zekâtı,²⁸³ haraç arazisinin vergisi²⁸⁴ ve zekâtta vekalet²⁸⁵ ile alakalıdır. *Asl* ve onun muhtasarı Hâkim eş-Şehîd'in *Kâfî*'sinde *Nevâdiru'z-zekât* bölümü bulunmazken Serahsî'nin *Mebûsût*'ta *Kitâbu nevâdiri'z-zekât* başlığıyla bu kitabı şerh etmiş olmasını eserin Şeybânî'ye aidiyetini kuvvetlendiren diğer bir emare olarak görmek mümkündür.²⁸⁶

10. *Nevâdiru's-sıyâm li-Muhammed b. el-Hasan* (ö. 189/805)

Asl'ın yazma nüshaları içinde böyle bir bölüm günümüze kadar gelmiş olup eserin mevcut baskısında da yer almaktadır.²⁸⁷ *Kitâbu nevâdiri's-sıyâm* Halvânî (ö. 452/1060),²⁸⁸ Hâherzâde (ö. 483/1090)²⁸⁹ ve Serahsî²⁹⁰ tarafından şerh edilmiştir.

Asl'ın *Kitâbu nevâdiri's-savm* bölümü Şeybânî'nin Ebû Hanîfe, Hammâd kanalıyla İbrâhîm en-Nehâî'den rivayet ettiği, kurban bayramı namazına bir şey yemeden, Ramazan bayramı namazına da bir şey yiyerek evden çıkmanın müstehab olduğuna dair rivayet ile başlar.²⁹¹ Daha sonra Ramazan bayramı namazına çıkmadan önce yapılması müstehab olan diğer şeyler; misvak kullanmak, güzel koku sürünmek ve fitır sadakasını vermekten bahsedilir. Ardından fitır sadakasını kimin ne kadar vermesi gerektiği ve özellikle kölelerin fitır sadakası üzerinde uzunca durulur.²⁹²

Kitabın içinde orucun kaza ve kefareti ile Ramazan hilali konularını içeren bir bab da bulunmaktadır. Burada konuyla ilgili Şeybânî'ye sorulan bazı sorular ve verdiği cevaplara,²⁹³ Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un konu hakkındaki görüşlerine yer verildiği gibi bölümün sonuna

²⁸³ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 136, 137.

²⁸⁴ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 467.

²⁸⁵ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 329.

²⁸⁶ Serahsî, *Mebûsût*, III, 20-45.

²⁸⁷ Boynukalın *Asl*'ın elimizdeki tüm nüshalarında *Nevâdiru's-savm* bölümü bulunduğu için bu bölümü kitaptan çıkarmadığını (I, 130); fakat kitabın aslından olmadığı gerekçesiyle bu bölümü köşeli parantez içinde vermediğini söylemiştir (II, 205).

²⁸⁸ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, II, 387.

²⁸⁹ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, II, 377, 387.

²⁹⁰ Serahsî, *Mebûsût*, III, 128-38.

²⁹¹ Şeybânî, *Asl*, II, 205.

²⁹² Şeybânî, *Asl*, II, 205-11.

²⁹³ Şeybânî, *Asl*, II, 212.

doğru oruçla ilgili bazı yemin ve nezirlerin hükmü üzerine durulmuştur.²⁹⁴

B. Ebû Yûsuf'un *Nevâdir* Mesailini İçeren *Nevâdir*ler

Şeybânî'den sonra en çok *Nevâdir* mesaili rivayet edildiği bilinen mezheb imamı Ebû Yûsuf'tur. Ebû Yûsuf'un *Nevâdir* mesailini içerdiği tespit edilebilen eserler yedi tanedir. Muallâ'nın *Nevâdir*'i günümüze ulaşmış olduğu için Ebû Yûsuf'un bilinen *Nevâdir* mesaili Şeybânî'den daha fazladır.

Bu yedi eserden günümüze ulaştığı bilinen tek *Nevâdir* eseri Muallâ'nın *Nevâdir*'i bu tür eserlerin mahiyetini tanımamızda en önemli eser olmuştur. Diğer eserlerin mahiyetini ise yine Nâtûfî'nin *Ecnâs*'ında ve *el-Muhîtü'l-Burhânî*'de yer alan rivayetler üzerinden tespit etmeye çalışacağız.

1. *Nevâdiru Muallâ b. Mansûr* (ö. 211/826)

Nevâdir eseri günümüze ulaştığı bilinen tek kişidir. Mezheb imamlarının yaşadığı Irak bölgesinde talebeler tarafından derlenen *Nevâdir*ler doğal olarak *Usûl* kadar yaygınlaşmamıştır. Bağdat'ta yaşanan ehl-i hadis ehl-i re'y mücadelesinde ehl-i re'yi temsil eden fakihlerin önemli bir kısmının Hanefî-Mutezilî olması, ehl-i hadisın etkisinin arttığı hicri V. asırda, mezhebin Bağdat'ta zayıflamasına sebep olmuştur. Bu dönemden sonra bölgedeki Hanefî fukahasına ait eserler de yavaş yavaş kaybolmaya başlamış ve o döneme ait birçok önemli eser günümüze ulaşamamıştır. Ulaşanlar ise genellikle Mutezilî itikatla alakası olmayan fakihlere ait eserlerdir. *Nevâdir* rivayetlerinden bugün elimizde mevcut olan tek nüshanın ehl-i hadis tarafından yazılan tabakat kitaplarında sünnet ehli (sâhibu sünne) olduğu belirtilerek tezkiye edilen ve Kütüb-i Sitte'de rivayetleri bulunan Muallâ b. Mansûr'a ait olması bir tesadüften çok onun ehl-i hadis tarafından tezkiye edilmesiyle alakalı bir durum olarak gözükmemektedir.

1.1. Muallâ b. Mansûr'un Biyografisi

150'lilerde Rey'de doğan Ebû Ya'îla Muallâ b. Mansûr er-Râzî, Ebû Süleyman el-Cüzcânî'yle birlikte hem Ebû Yûsuf hem de Şeybânî'den ders alan Hanefî fakihlerindendir.

²⁹⁴ Şeybânî, *Asl*, II, 213-15.

Her iki hocasından *Usûl* (Kütüp) ve *Emâlî* rivayet etmiştir.²⁹⁵ Nâtîfî *Ecnâs*'ta her iki *Emâlî* rivayetinden nakil yapar.²⁹⁶ Aşağıda geleceği üzere Ebû Yûsuf'un *Nevâdir* mesailini de *Nevâdiru Muallâ* isimli eserinde müstakil olarak rivayet etmiştir.²⁹⁷ Muallâ her iki hocasının da önde gelen talebeleri arasında yer almakta olup hocalarından yaptığı nakiller ve hadis rivayetinde güvenilir kabul edilmiştir.²⁹⁸

Fıkıh ve hadis rivayetiyle meşhur olan Muallâ Bağdat'ta yaşamış, Halife Me'mun'un kadılık teklifini reddetmiştir. Mâlik b. Enes, Leys b. Sa'd, Hammad b. Zeyd ve İbn Uyeyne gibi âlimlerden hadis rivayet etmiş, Ali b. el-Medînî, İbn Ebî Şeybe ve Buhârî gibi meşhur hadis âlimleri de kendisinden rivayette bulunmuştur. Kütüb-i Sitte ve diğer birçok hadis kaynağında rivayetleri yer alan Muallâ 211/826'da Bağdat'ta vefat etmiştir.²⁹⁹ Muallâ'nın kendi telif ettiği eserleri arasında *Kitâbu's-salât* ile *Kitabu'd-dahâyâ*'dan *Ecnâs*'ta nakiller vardır.³⁰⁰

1.2. Muallâ b. Mansûr'un *Nevâdir*'i

Kitabın mesail ve bap tertibi, klasik fıkıh kitaplarının tertibiyle uyuşmamaktadır. Örneğin klasik fıkıh kitaplarında ibadet konuları başta gelirken, Muallâ'nın *Nevâdir*'inde aynı konular kitabın ortalarında gelmektedir. Yine hac³⁰¹ gibi bazı baplar hiç bulunmazken, nikah gibi bazı baplar da birden fazla yerde geçebilmektedir. Yine bazı meselelerin ilgili babın altında ele alınmadığı da vakidir.³⁰² Kitaptaki mesele ve bapların bu şekilde tertip edilmesinin Muallâ'nın Ebû Yûsuf'un *Nevâdir*'ini yazmaya başladığı andan itibaren imlâ meclisinde aldığı notları aynı sırayla tasnif etmesinden kaynaklanmış olması mümkündür. Günümüze ulaştığı bilinen tek imlâ

²⁹⁵ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 161.

²⁹⁶ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 358, 533, II, 327.

²⁹⁷ Dolayısıyla “Kendisine izâfe edilen el-Emâlî'nin söz konusu eserin [*Nevâdir*'i kastediyor. O.E.] diğer bir adı olması kuvvetle muhtemeldir.” şeklinde yapılan tespit doğru değildir. Bk. Kaya, “Muallâ b. Mansûr”, s. 309.

²⁹⁸ Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, XV, 249.

²⁹⁹ Hayatı için bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 161; Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, XV, 246-9; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 411-3; Kureşî, *Cevâhir*, III, 492-3; Kaya, “Muallâ b. Mensûr”, s. 309.

³⁰⁰ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 62, 68, 128, I, 510.

³⁰¹ “Usûl”de hac ile ilgili mesailin yer aldığı *kitabu'l-menâsik* günümüze ulaşmadığı gibi Muallâ'nın *Nevâdir*'inde de hac ile ilgili hiçbir mesele geçmemektedir.

³⁰² Kitabın mesail ve bap tertibiyle ilgili muhakkiklerin eleştiriler için bk. I, 104-107, II, 556-57.

cüzündeki bapların da aynı şekilde düzensiz olması bu tespiti güçlendirmektedir.³⁰³ Ayrıca kitapta, Muallâ'nın bu *Nevâdir* mesailini imlâ meclisinden tuttuğunu gösteren anekdotlar vardır.³⁰⁴ Kitapta, tahkiki yapanların verdikleri rakamlara göre 1133 ana mesele yer alır. Fakat konuyla ilgili tali meselelerle birlikte bu sayı dört-beş katına kadar çıkmaktadır.

Genelde hiçbir delil zikredilmeden sadece meselenin aktarıldığı kitapta Ebû Yûsuf bazen “Eraeyte”³⁰⁵ veya “Elâ terâ”³⁰⁶ ifadelerini kullanarak müselleme diğer bazı meselelere kıyasta bulunmakta, birkaç yerde istihsana gitmekte³⁰⁷ ve nadiren de olsa konuyla ilgili hadis ve âsâr rivayetlerine yer vermekte³⁰⁸ veya atıfta bulunmaktadır.³⁰⁹ Kitabın birkaç yerinde bazı terimler Ebû Yûsuf, Muallâ ve kitabın râvisi Ebubekir³¹⁰ tarafından açıklanmıştır.

Muallâ Ebû Yûsuf'un *Nevâdir*'ini rivayet ettiği için kitabın hemen her meselesinde öncelikle “Kale Ebû Yûsuf” diyerek onun görüşünü nakletmektedir. *Nevâdir*'de Ebû Yûsuf'tan gelen bu rivayetler sonraki mezheb eserlerinde “Ebû Yûsuf'tan rivayet edildi” denilerek getirilen birçok naklin sıhhatini, bu görüşlerin kim aracılığıyla geldiğini ve Ebû Yûsuf'a aidiyetini tespit etme noktasında önemli bir boşluğu dolduran birinci el kaynak vazifesi görmektedir.³¹¹

Kitapta Ebû Yûsuf birçok meselede kendi görüşüyle birlikte Ebû Hanîfe'nin görüşlerine,³¹² ona sorduğu bazı sorular ve cevaplarına yer vermektedir.³¹³ Sorduğu bazı

³⁰³ Krş. Cüz min'el-emâlî li-Muhammed.

³⁰⁴ Bk. Muallâ, *Nevâdir*, s. 131.

³⁰⁵ Muallâ, *Nevâdir*, s. 3, 4, 6, 25, 42, 61, 80, 89, 114, 130.

³⁰⁶ Muallâ, *Nevâdir*, s. 12, 16, 18, 28, 50, 52, 56, 58, 62, 63, 73, 85, 90, 112, 114.

³⁰⁷ Muallâ, *Nevâdir*, s. 25, 38, 136. Muallâ bir yerde de Şeybânî'nin istihsan görüşünü aktarmaktadır. Bk. Muallâ, *Nevâdir*, s. 60.

³⁰⁸ Muallâ, *Nevâdir*, s. 62, 86, 121, 75.

³⁰⁹ Muallâ, *Nevâdir*, s. 9, 23, 80, 125, 128.

³¹⁰ Muallâ, *Nevâdir*, II, 822.

³¹¹ Muallâ'nın Ebû Yûsuf'tan aktardığı bu görüşlerin ne kadarının *Usûl*'de geçtiği, bu görüşlerin sonraki mezheb fukahası tarafından ne ölçüde dikkate alındığı sorusu burada yer alan yüzlerce görüşün tek tek incelenmesi sonucunda cevaplanabilecek uzun, yorucu ve bir o kadar dikkat isteyen bir çalışmayı gerektirmektedir.

³¹² Kitapta üç yüz elli kadar yerde Ebû Hanîfe'nin görüşü nakledilmektedir.

³¹³ Muallâ, *Nevâdir*, s. 14, 19, 79, 80, 90, 91, 92, 125, 128.

sorulara Ebû Hanîfe'nin "bilmiyorum" diyerek cevap veremediği de vakidir.³¹⁴ Bazı sorularla Ebû Hanîfe'nin görüşündeki tutarsızlığa işaret etmek istediği anlaşılmaktadır.³¹⁵ Ayrıca Ebû Hanîfe'yi yaparken gördüğü bazı fiilleri³¹⁶ ve değiştirdiğini söylediği bazı görüşlerini³¹⁷ de nakletmektedir. Bunlardan başka Ebû Hanîfe'den konuyla ilgili görüş nakledilmese bile "onun görüşüne kıyasla" diyerek tahrîc yaptığı meseleler de bulunmaktadır.³¹⁸ Bu tür tahrîc yaptığı bir meselede Muallâ'nın Ebû Hanîfe'nin hangi görüşüne kıyas ettiğini sorması üzerine Ebû Yûsuf'un kıyas yaptığı görüşü açıklaması³¹⁹ mezheb imamlarının birbirlerinin görüşlerinden nasıl tahrîc yaptıklarını bizzat kendilerinin göstermesi açısından kitaba ayrı bir değer katmaktadır. Zira bu sayede Ebû Yûsuf'un ağzından Ebû Hanîfe'nin *Usûl*'de geçmeyen daha birçok görüşüne, aralarında geçen soru-cevap şeklindeki diyaloglara, hakkında Ebû Hanîfe'nin görüşü bulunmayan konularda Ebû Yûsuf'un onun görüşlerinden nasıl tahrîcler yaptığına, Ebû Yûsuf'un Ebû Hanîfe'yi yaparken gördüğü bazı davranışlarına kadar canlı bir fıkıh müktesebatına yine birinci el kaynaklardan ulaşma imkânı buluyoruz.

Ebû Hanîfe dışında pek fazla kimsenin görüşünü zikretmeyen Ebû Yûsuf, bazı konularda eski hocası İbn Ebî Leylâ'nın³²⁰ birkaç yerde de İbn Şübrûme,³²¹ A'meş³²² ve İbrahim en-Nehaî³²³ gibi bölgenin bazı meşhur âlimlerine ait görüşleri de aktarmaktadır.

Ebû Yûsuf bu kişiler dışında başka hiç kimseden görüş nakletmemektedir. Fakat Muallâ aynı zamanda Şeybânî'nin de talebesi olduğu için Ebû Yûsuf'tan duyduğu bazı meselelerle alakalı olarak Şeybânî'ye soru sorduğunu,³²⁴ ondan duyduğunu³²⁵ veya onun

³¹⁴ Muallâ, *Nevâdir*, s. 19, 92.

³¹⁵ Muallâ, *Nevâdir*, s. 40.

³¹⁶ Muallâ, *Nevâdir*, s. 90.

³¹⁷ Muallâ, *Nevâdir*, s. 81, 134, 137.

³¹⁸ Muallâ, *Nevâdir*, s. 31, 83, 86, 90, 92, 99, 101, 106, 107, 129, 141.

³¹⁹ Muallâ, *Nevâdir*, s. 92.

³²⁰ Muallâ, *Nevâdir*, s. 3, 14, 20, 32, 33, 73, 76, 79, 80, 82, 89, 90, 91, 119, 121, 125, 127, 131.

³²¹ Muallâ, *Nevâdir*, s. 3.

³²² Muallâ, *Nevâdir*, s. 18.

³²³ Muallâ, *Nevâdir*, s. 73, 79, 90.

³²⁴ Muallâ, *Nevâdir*, s. 8, 9, 16, 30, 53, 55, 57, 58, 60, 62, 69, 100, 109, 134, 140.

³²⁵ Muallâ, *Nevâdir*, s. 11, 27, 82, 92, 96, 109, 111.

dediğini³²⁶ söylediği bazı meselelerde Şeybânî'nin görüşlerine de yer vermektedir.³²⁷ Muallâ'nın aynı mesele hakkında Şeybânî'den yaptığı bu tür nakillerin çoğunda Şeybânî Ebû Yûsuf'tan farklı³²⁸ bir kısmında ise aynı cevabı³²⁹ vermiştir. Muallâ Şeybânî'den yaptığı nakillerden ikisinde onun önceki görüşünden döndüğünü ifade etmekte,³³⁰ bir yerde de Şeybânî'nin görüşü hakkında tahrîc yapmaktadır.³³¹

Muallâ kitabın birçok yerinde “Ebû Yûsuf'a sordum”,³³² “Onu derken duydum”,³³³ “Ona dedim ki”³³⁴ veya “Ona denildi ki”³³⁵ gibi ifadeler kullanarak ondan rivayette bulunmaktadır. Ayrıca iki yerde “Onu şöyle yaparken gördüm”³³⁶ diyerek fiillerini de kaydetmiştir. *Nevâdir*lerin gerçek mahiyetini oluşturan ve onları vazgeçilmez kılan büyük ölçüde bu tür rivayetlerdir. Zira Muallâ'nın sorduğu sorular, karşılığında Ebû Yûsuf'un verdiği cevaplar, onu yaparken gördüğü veya söylerken duyduğu birçok şey *Usûl*'de veya diğer *Nevâdir* rivayetlerinde karşılaşılmaması pek mümkün olmayan türden meselelerdir.

Kitapta yer alan bazı meseleler hakkında “Bu Ebû Yûsuf'un ilk görüşüydü” denilerek sonradan o görüşünden döndüğü belirtilmekte ve yeni görüşüne yer verilmektedir.³³⁷ Bazen de ilk görüşü zikredilmeden sadece son görüşü aktarılmaktadır.³³⁸ Kitapta Ebû Yûsuf'un ilk

³²⁶ Muallâ, *Nevâdir*, s. 18, 23, 102, 116, 121, 143, 144.

³²⁷ Muallâ *Nevâdir*'inde kırk kadar yerde Şeybânî'den nakil yapmaktadır.

³²⁸ Muallâ, *Nevâdir*, s. 11, 53, 55, 57, 58, 60, 62, 82, 93, 100, 109, 110, 112, 134, 140.

³²⁹ Muallâ, *Nevâdir*, s. 9, 16, 27, 30, 97, 134.

³³⁰ Muallâ, *Nevâdir*, s. 99, 143.

³³¹ Muallâ, *Nevâdir*, s. 116.

³³² Kitapta altmış kadar yerde Muallâ'nın Ebû Yûsuf'a sorduğu sorular ve cevapları yer almaktadır. Bk. Muallâ, *Nevâdir*, s. 5, 22, 25, 35, 43, 46, 47, 48, 51, 52, 53, 55, 64, 67, 77, 80, 81, 82, 85, 86, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 99, 100, 104, 107, 113, 115, 119, 121, 128, 127, 128, 130, 132, 135, 139, 141, 143, 145.

³³³ Muallâ, *Nevâdir*, s. 5, 29, 135.

³³⁴ Muallâ, *Nevâdir*, s. 5, 22, 24, 25, 26, 29, 30, 46, 48, 51, 52, 54, 67, 68, 71, 77, 81, 82, 84, 85, 88, 89, 90, 92, 104, 107, 116, 121, 123, 125, 139, 145.

³³⁵ Muallâ, *Nevâdir*, s. 36, 43, 57, 73, 108, 115, 131, 141, 145.

³³⁶ Muallâ, *Nevâdir*, s. 81, 89.

³³⁷ Muallâ, *Nevâdir*, s. 5, 72, 74, 129.

³³⁸ Muallâ, *Nevâdir*, s. 74, 91.

görüşüne tekrar döndüğü meseleler de mevcuttur.³³⁹ Birkaç defa görüş değiştirdiği konular da vardır.³⁴⁰ Muallâ bir yerde de Ebû Yûsuf'un döndüğü bazı görüşlerine binaen diğer bazı görüşlerinin de değişmiş olması gerektiğini belirtmiştir.³⁴¹ Talebelerinin bundan önceki görüşünün böyle değildi, diyerek sual tevcih ettikleri bazı durumlarda Ebû Yûsuf'un öyle bir görüşü olduğunu kabul etmez tarzda³⁴² bazen de açıkça inkâr ederek³⁴³ cevap verdiği de olmuştur.

Nevâdir'in göze çarpan diğer bir özelliği mezheb imamlarının birbirlerinin yeni veya değişen görüşlerinden haberdar olmalarını sağlamış olmasıdır. Zira kitapta yer alan bazı meselelerden Ebû Yûsuf kadı olup Bağdat'a gittikten sonra Şeybânî'nin onun bazı yeni veya değişen görüşlerinden haberdar olamadığı; bu sebeple ondan farklı rivayetlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Fakat her iki imamın Muallâ gibi ortak talebeleri bu problemin çözümünde önemli bir rol oynamışlardır.

Nevâdir'de yer alan diğer bazı meseleler de göstermektedir ki geç dönemde telif edilen eserlerde Hanefî fukahasına nispet edilen bazı ta'lîl ve tespitler aslı itibariyle mezheb imamlarına dayanmaktadır. Örneğin Serahsî'nin *Mebûsût*'ta bir meseleyle alakalı olarak Ebû Câfer el-Hinduvânî'den aktardığı gerekçe *Nevâdiru Muallâ*'da Ebû Yûsuf'un sözü olarak geçmektedir.³⁴⁴

2. *Nevâdiru Ebû Yûsuf rivâyetü Muhammed b. Semâ'a* (ö. 233/848)

İbn Semâ'a hem Ebû Yûsuf hem de Şeybânî'nin *Nevâdir*lerini ayrı ayrı rivayet eden tek kişidir. Yukarıda Şeybânî'den yaptığı *Nevâdir* rivayetlerini içeren eserini tanıttığımız yerde hayatı hakkında bilgi vermiştik.³⁴⁵ Şimdi burada Ebû Yûsuf'tan yaptığı *Nevâdir* rivayetlerini içeren eseri hakkında bilgi vereceğiz.

³³⁹ Muallâ, *Nevâdir*, s. 72.

³⁴⁰ Muallâ, *Nevâdir*, s. 134

³⁴¹ Muallâ, *Nevâdir*, s. 75.

³⁴² Muallâ, *Nevâdir*, s. 57.

³⁴³ Muallâ, *Nevâdir*, s. 73, 115.

³⁴⁴ Krş. Serahsî, *Mebûsût*, XIII, 20; Muallâ, *Nevâdir*, s. 54.

³⁴⁵ Bk. s. 120.

2.1. Muhammed b. Semâ‘a’nın Rivayet Ettiği Ebû Yûsuf’un *Nevâdir*’i

Kayıp olan diğer *Nevâdir*lerin birçoğunda olduğu gibi bu eserin mahiyetine dair bilgilerimiz Nâtîfî’nin eserden yaptığı 150 kadar nakille sınırlı kalmaktadır. Nâtîfî’nin birkaç mesele hakkında: “İbn Semâ‘a’nın naklettiği *Nevâdiru Ebî Yûsuf*’ta gördüm”, “orada yer alan ifade şöyledir...”³⁴⁶ demesinden eseri bizzat gördüğünü anlıyoruz. Eserden yapılan rivayetlerin alışveriş, nikâh, talâk, yemin, siyer, şüf‘a, dava, şahitlik, ikrar, vekalet, diyet ve vasiyet gibi konularda yoğunlaştığı görülmektedir.

Eser *Nevâdir* Ebî Yûsuf ismini taşısa da bazı konularda Ebû Hanîfe’nin görüşleri ile yine onun görüşlerine göre yapılmış tahrîciler de yer almaktadır.³⁴⁷ İbn Semâ‘a bir yerde Şeybânî’nin görüşünü de vermiştir.³⁴⁸ *Nevâdir*’den yapılan bazı nakiller Ebû Hanîfe³⁴⁹ ve Ebû Yûsuf’un³⁵⁰ bilenen bazı görüşlerinden farklıdır. Eserde, *Zâhiru’r-rivâye*’de mutlak bırakılan bazı ifadelerin³⁵¹ ve bazı kavramların³⁵² açıklamaları yer alabilmektedir. Yine davâbıt türünden kaidelere de rastlanabilmektedir.³⁵³ İbn Semâ‘a yer yer “Ebû Yûsuf’tan duydum” diyerek onun bazı sözlerini de aktarmaktadır.³⁵⁴

Nâtîfî *Ecnâs*’ta tüm kitap boyunca mezheb imamlarından aynı konuda yapılan farklı rivayetleri karşılaştırıp zaman zaman tercihte bulunduğu gibi, bu farklı görüşlerin bazen bir kitap içinde dahi bulunduğunu göstermektedir. Örneğin “eserde iki yerde geçmektedir” diyerek verdiği bir meselede Ebû Yûsuf’un ilgili yerlerde birbirinden farklı iki görüş serdettiğini söyler.³⁵⁵

Eserde kelâmî konulara dair birçok önemli mesail de bulunmaktadır. Örneğin eserde,

³⁴⁶ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 566, II, 107, 282, 335.

³⁴⁷ Örnek olarak bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 92; 103, 138, II, 423, 432.

³⁴⁸ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 10.

³⁴⁹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 148, 235, 477, II, 292.

³⁵⁰ Örnek olarak bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 64; 194, 198.

³⁵¹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 112.

³⁵² Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 454, 455, II, 460.

³⁵³ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 178, 236.

³⁵⁴ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 433.

³⁵⁵ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 282.

Ebû Yûsuf'un, bir kadın kocasından ayrılabilmek için kelime-i küfrü sözleyip irtidat edecek olsa, kocasından ayrılır ama kalbinde iman olsa bile kafir olur dediği geçer.³⁵⁶ Bir diğer dikkat çeken rivayet yahudi ve hristiyanların kendi dinlerinden teberri etmeden sadece “Muhammed Allah'ın resûlüdür” demek suretiyle müslüman kabul edilmemeleridir. Nâtîfî bu görüşe gerekçe olarak *es-Siyer-i Kebîr*'den nakille, o günün gayri müslimlerinin Hazreti Muhammed'i sadece Araplara gönderilmiş bir peygamber olarak gördüklerini göstermektedir.³⁵⁷ Ebû Hanîfe'nin kendisine tebliğ ulaşmayan kişinin Allah'a iman konusundaki cehaletinin mazur görülemeyeceğine dair meşhur görüşü de eserden yapılan nakiller arasında yer almaktadır.³⁵⁸ Kitapta yer alan bir diğer dikkat çekici görüş; Ebû Yûsuf'un sahabe hakkında kötü söz söyleyen kişileri, küfür ve hakaret içeren sözleri ancak düşük karakterli sefih kişilerin sarf edebileceğini gerekçe göstererek şahitliklerini kabul etmemesidir.³⁵⁹ Sahabe hakkında kötü söz söylemeyip onlardan teberri eden kişinin ise inancı batıl olsa dahi herhangi bir fıska zahir olmadıkça şahitliğini kabul eder.³⁶⁰ Peygamber dışında birine salat edilip edilemeyeceği, kitapta tartışıldığı aktarılan bir diğer ilginç meseledir. Ebû Hanîfe bunu caiz görmezken, Ebû Yûsuf bunda bir beis görmez.³⁶¹

3. *Nevâdiru Bişr b. el-Velîd* (ö. 238/853)

3.1. *Bişr b. el-Velîd*'in Biyografisi

238 yılında 97 yaşında öldüğü yönündeki rivayete göre³⁶² 141 yılında doğmuş olmalıdır. Ebû Yûsuf'un önde gelen talebelerinden olup onun kitaplarını ve *Emâli*'sini rivayet etmiştir. 208'den 213'e kadar; birincisi iki yıl, ikincisi üç yıl olmak üzere Bağdat'ın her iki yakasında kadılık görevinde bulunmuştur. Mu'tasım zamanında ulemaya halku'l-Kur'ân'ı kabul etmeleri yönünde yapılan baskıya olumsuz yanıt verdiği için Mütevekkil'in hilafetine kadar ev hapsinde kalmış ve fetva vermesi yasaklanmıştır. Daha sonraları bu konuda tevakkuf

³⁵⁶ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 434.

³⁵⁷ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 438.

³⁵⁸ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 446.

³⁵⁹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 450, II 157.

³⁶⁰ Nâtîfî, *Ecnâs*, II 193.

³⁶¹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 451.

³⁶² Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, VII, 566.

etmesi sebebiyle muhaddisler kendisinden rivayette bulunmayı terk etmişlerdir. 238/853 senesi Zilkade ayında doksan yedi yaşında iken vefat etmiştir.³⁶³

Bişr Ebû Yûsuf'un *Emâlî*'sinin en meşhur râvisidir. Yılmaz konuyla ilgili çalışmasında Nedîm'in *Fihrist*'te Bişr'in rivayet ettiği *Emâlî*'nin otuz altı kitabı/bölümü olduğunu söylediğini ve bu kitapların hepsinden Nâtîfî'nin *Ecnâs*'ında Bişr rivayetiyle yapılmış birçok rivayet bulunduğunu belirterek bu kitapların isimlerini zikretmiştir.³⁶⁴ Bişr, Ebû Yûsuf'un *Emâlî*'si dışında, *Câmiu'l-Berâmike*'sini³⁶⁵ ayrıca Ebû Yûsuf'un diğer bir talebesi Şuayb b. Süleyman'ın *Câmi'u'l-Keysânî* olarak bilinen eserini de rivayet etmiştir.³⁶⁶

3.2. Bişr b. el-Velîd'in *Nevâdir*'i

Bişr b. el-Velîd birçok *Emâlî* râvisinin yaptığı gibi hocası Ebû Yûsuf'un genellikle *Emâlî* meclislerinde gündeme getirdiği *Nevâdir* mesailini bir eserde toplamıştır. Kendisi *Emâlî*'nin en önemli râvisi olmasına rağmen Hanefî kaynaklarında *el-Muhîtü'l-Burhânî*'i³⁶⁷ hariç *Nevâdir*'inden nakil yoktur. Nâtîfî bile *Ecnâs*'ta onun *Nevâdir*'inden sadece beş yerde nakil yapmaktadır.³⁶⁸ *Nevâdir*'inden gelen diğer nakillerin bir kısmı Tahâvî,³⁶⁹ Ebû'l-Leys Semerkandî³⁷⁰ ve Cessâs'ın³⁷¹ eserlerinde yer almaktadır.

el-Muhîtü'l-Burhânî'de yer alan rivayetlere göre Bişr'in *Nevâdir*'inde genellikle Ebû Yûsuf'un görüşleri yer almaktadır. Bazen de Ebû Yûsuf kanalıyla Ebû Hanîfe'nin görüşlerine

³⁶³ Hatîb, *Târihu Medîneti's-selâm*, VII, 563-66; Zehebî, *Siyeru alâmi'n-nübelâ*, X, 674-75. Hayatı ve *Emâlî* rivayeti hakkında daha detaylı bilgi için bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 24-30.

³⁶⁴ Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 27-29. Ayrıca bk. yukarıda "Nevâdir Mesaili İçeren Diğer Eserler" isimli bölüm.

³⁶⁵ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 570.

³⁶⁶ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 197.

³⁶⁷ Örnek olarak bk. Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, I, 181, 206, 383, 484, II, 69, 79, 95, 165, 213, 216, 223, 474, III, 90, 134, 188, 285, 330, IV, 7, 52, 62, 122, 125, 265, 274, 275, 303, VI, 342, 360, 368, 407, 412, 426, 465, 466, 478, 502, 505, 545, 561, VII, 42, 151, 156, 395, 400, 431, 507, 616, VIII, 49, 50, 296, 390, 443, 444, 468, IX, 87, 100, 102, 112, 162, 271, 403.

³⁶⁸ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 44, 191, 253, 327, II, 365.

³⁶⁹ Cessâs, *Muhtasarü İhtilâfi'l-ulemâ*, V, 78. Eserin ismi burada *Nevâdiru Ebî Yûsuf* olarak geçmektedir.

³⁷⁰ Semerkandî, *Uyûnu'l-mesâil*, s. 15.

³⁷¹ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, III, 343.

yer vermektedir.³⁷² Eserde yapılan rivayetler taharet, namaz, nikah, talak, yemin, köle azadı, alışveriş, kiralama ve özellikle de dava konularında yoğunlaşmaktadır. Eserde az da olsa Ebû Yûsuf'un rücu ettiği görüşleri³⁷³ ile Şeybânî'ye sorduğu bir soru da yer alır.³⁷⁴ *Nevâdir*lerde az rastlanan diğer bir tür de küllî kâidelerdir. Bış bu yerlerden birinde Ebû Yûsuf'tan elbisedeki kan ve benzeri necis şeyleri temizlemek maksadıyla kullanılan ve elbise sıkıldığında oradaki necaseti çıkaran sirke ve süt gibi sıvı maddelerin hepsiyle elbise temizleneceğini nakletmektedir.³⁷⁵ Eserde Ebû Yûsuf'un kullandığı bazı terimler daha sonraki ulema arasında farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bunlardan bayram namazı için kullandığı “sünnetün vâcibetün” ifadesidir. Hanefî fakihlerin bir kısmı bu ifadeyi “sünnetten kastı yoldur. Bu durumda bu sözün anlamı Bayram namazının vucubu açık seçiktir (tarîkatün müstekîmetün zâhîratün) diye açıklarlarken diğer bir kısmı “Bayram namazının vucubiyeti sünnetle sabit olmuştur” şeklinde açıklamışlardır.³⁷⁶

4. *Nevâdiru Ebî Yûsuf rivâyetü Ali b. el-Ca'd* (ö. 230/845)

4.1. Ali b. el-Ca'd'ın Biyografisi

Ebu'l-Hasan Ali b. el-Ca'd b. 'Ubeyd el-Cevherî, Ebû Yûsuf'un talebelerinden olup kendi ifadesine göre hicrî 136'da doğmuştur.³⁷⁷ Küçük yaşta Ebû Hanîfe'yi görmüş ve cenazesine katılmıştır. Ali b. el-Ca'd'ın rivayette bulunduğu hocaları arasında Şu'be, İbn Ebî Zi'b, Süfyan es-Sevrî gibi önemli isimler vardır. Kendisinden rivayet edenler arasında Yahyâ b. Maîn, Buhârî, Ebû Dâvûd ve daha birçok meşhur muhaddis vardır.³⁷⁸ Kur'an'ı mahluk görenlere karşı çıkmaması gibi sebeplerden dolayı Müslim gibi bazı muhaddisler kendisini Cehmiye'den görüp rivayetlerini almamışsa da Zehebî ondan imam, hafız, hücce ve müsnu du Bağdat, diye sitayişle bahsetmiş, Yahya b. Maîn gibi önemli şahsiyetlerin onu sika ve saduk

³⁷² Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, II, 213; Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 44, 191, 327.

³⁷³ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, I, 383, V, 350, VIII, 49.

³⁷⁴ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, VI, 342.

³⁷⁵ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, I, 206.

³⁷⁶ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, II, 95.

³⁷⁷ Kuraşî, *Cevâhir*, II, 549.

³⁷⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, X, 459-60.

olarak gördüğünü nakletmiş³⁷⁹ ve bazı muhaddislerin bu tutumu hakkında, muhaddislerden bir kısmını sünnete muhalif en ufak bir zellesi dahi olanı tan ettiklerini, yoksa Ali b. el-Ca'd büyük bir alim olduğunu söyleyerek onun hakkında insaflı davranmadıklarını ima etmiştir.³⁸⁰

Nâtîfî'nin *Ecnâs*'ında Ebû Yûsuf'un *Emâlî*'sinin onun rivayetiyle gelen *Kitâbu's-salât*, *Kitâbu'd-davâ* ve *Kitâbu'l-vasâyâ* kısımlarından nakiller bulunmaktadır.³⁸¹ Ayrıca Ebû Yûsuf'un *Nevâdir*'ini de rivayet etmiştir.

4.2. Ali b. el-Ca'd'ın Rivayet Ettiği Ebû Yûsuf'un *Nevâdir*'i

Ecnâs'ta *Nevâdiru Ebî Yûsuf bi rivayeti Ali b. el-Ca'd* adıyla geçen bu eserden yirmi kadar nakil bulunmaktadır. Bu rivayetler namaz, nikah, yemin, had, hırsızlık, savaş hukuku, şüf'a, kira ve dava usulüyle alakalı teknik konulardır.

Eserdeki rivayetlerin tümü Ebû Yûsuf'a ait olup, mevcut az sayıdaki rivayete göre başka bir mezheb imamının görüşü bulunmamaktadır. Nâtîfî, "şüf'a hakkıyla bir malı alan kişiye parayı ödemesi için mahkeme tarafından üç gün süre verilir" şeklinde Şeybânî'den nakledilen görüşün gerekçesinin Ebû Yûsuf'un bu *Nevâdir*'inden geçtiğini söyleyerek onun ister müslüman, ister gayr-i müslim olsun tebaanın ibadet hayatlarının hukuki muamelelerde dikkate aldığını gösteren şu ifadelerini aktarır:

Çünkü mahkemeye gelip şufa hakkı talep eden kişi müslüman ise bu başvurusunu cuma, yahudî ise cumartesi, hristiyan ise pazar günü yapmış olma ihtimali vardır ve bugünler onların ibadetle meşgul oldukları gün olduğu için parayı hazırlayamayabilirler. Ayrıca kadının hergün davalara bakma imkânı da olmayabilir. Bu sebeple ödemeyi ertelemesi uygundur.³⁸²

5. *Nevâdiru Muhammed b. Şücâ' es-Selcî* (ö. 266/880)

5.1. Muhammed b. Şücâ''ın Biyografisi

³⁷⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, X, 459, 466.

³⁸⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, X, 466.

³⁸¹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 38; II, 232, 285.

³⁸² Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 112.

Ebû Abdullâh Muhammed b. Şücâ' es-Selcî 181'de Bağdat'ta doğmuştur.³⁸³ Hasan b. Ziyâd'dan hadis ve fıkıh dersleri almıştır. Ayrıca Hasan b. Ebî Mâlik, Muallâ b. Mansûr, Bîşr b. Gıyâs, Ebû Süleyman el-Cüzcânî, İsmâîl b. Hammâd b. Ebî Hanîfe gibi diğer Hanefî fakihlerinden, Vâkıdî (ö. 207/823) ve Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812) gibi meşhur tarihçi ve muhaddislerden rivayetleri vardır. Kendisinden fıkıh öğrenen ve hadis rivayet edenler arasında oğlu Ahmed, Tahavî'nin hocası Ahmed b. Ebî İmrân, hadis hafızı Ya'kub b. Şeybe, İbn Şücâ'dan rivayet ettiği Hasan b. Ziyâd'ın *Mücerred* kitabındaki hadisleri derleyerek İbn Ziyâd'ın *Müsned*'ini tedvin eden Ebü'l-Hasan Muhammed b. İbrahim el-Begavî gibi kimseler bulunmaktadır. İbn Şücâ' üzerine yazdığı biyografide Kevserî, çok fazla hadis rivayet etmiş olan İbn Şücâ' 'ın hoca ve talebelerini tam olarak sayabilmek için müstakil bir çalışma yapılması gerektiğini, talebeleri sayesinde eserleri ve ilminin birçok bölgeye yayıldığını söyler.³⁸⁴ Nedim *Fihrist*'te onun, Ebû Hanîfe'nin fıkıhını geliştirip güçlendiren, delillendiren, hükümlerin illetlerini belirleyen, hadislerle destekleyip hüsnü kabul ile karşılanmasını sağlayan kişi olduğunu söylemektedir.³⁸⁵

Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Nevâzil*'in başında Ebû Hanîfe ve ashabından sonra kendi dönemine kadar gelen fakihlerin değişen şartlar ve adetler müvacehesinde yeni meselelerde mezheb imamlarının içtihatlarını derinlemesine inceleyip fetva verdiklerini söyledikten sonra bu fakihlerden dokuz tanesinin adını verir. Bunların başında İbn Şücâ' es-Selcî ile diğer bir *Nevâdir* sahibi Muhammed b. Mukâtil er-Râzî gelmektedir.³⁸⁶

Muhaddisler tarafından Mutezilî olduğu gerekçesiyle rivayetlerine itibar edilmeyen İbn Şücâ' hakkında onlardan etkilenecek aynı bilgileri veren bazı Hanefî tabakat müellifleri³⁸⁷ bulunduğunu söyleyen Kevserî, bu durumu onların tabakat kitaplarını hakkıyla okumadan,

³⁸³ Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, III, 315.

³⁸⁴ Kevserî'nin saydığı hoca ve talebeleri için bk. *İmtâ'*, s. 53-54.

³⁸⁵ Nedîm, *Fihrist*, II, 29-30. Kevserî Nedîm'in bu sözlerini aktararak onaylamaktadır. Bk. Kevserî, *İmtâ'*, s. 55.

³⁸⁶ Semerkandî, *Kitâbu'n-nevâzil*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 2067, vr. 151^b. Diğer yedi kişi şunlardır: Ebû Abdullâh Muhammed b. Seleme (ö. 278/891), Nusayr b. Yahya (ö. 268/881), Ebû Nasr Muhamed b. Muhammed Sellâm (ö. 305/917), Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Ham es-Saffâr (ö. 326/937), Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed el-İskâf (ö. 333/944), Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Fârisî (ö. 335/946) ve Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullâh el-Hinduvânî'dir (ö. 362/973).

³⁸⁷ Bunlardan biri Kuraşî'dir. Bk. *Cevâhir*, III, 174.

ihtiva ettikleri bilgilerin sağlamasını yapmadan olduğu gibi nakletmelerine bağlamakta ve bunu esefle karşıladığını belirtmektedir.³⁸⁸ Kevserî İbn Şücâ' hakkındaki bu iddiaları *İmtâ*'da ele alarak bu iddiaları reddetmiştir.³⁸⁹ İbn Şücâ''ın eserlerinde Kur'ân'ın mahluk olması,³⁹⁰ kulun kendi fiillerini yaratması³⁹¹ ve fasık kadının azlı³⁹² gibi Mutezile'nin temel ilkeleri arasında yer alan konularda cumhurla aynı görüşte olması, onun en azından bu konularda Mutezile'den farklı düşündüğünü göstermektedir. 266'da vefat eden İbn Şücâ', vasiyeti üzere mescide bitişik evinin odasına defnedilmiştir.³⁹³

İbn Şücâ''ın başta *Nevâdir*'i olmak üzere telif ettiği eserler günümüze ulaşabilmiş değildir. Fıkıh ve hadis sahasına dair yazdığı önemli eserlerden bir kısmının isim ve içeriğinden kaynaklar sayesinde haberdar oluyoruz. İbn Şücâ''ın en önemli eserleri arasında hocası Hasan b. Ziyâd'ın *Mücerred li-Ebî Hanîfe* ve *İhtilafu Züfer ve Ya'kûb* üzerine yazdığı Hanefî mezhebinde ilk şerh geleneğini başlatan *Şerhu'l-Mücerred ve Şerhu İhtilafî Züfer ve Ya'kûb*³⁹⁴ yer almaktadır.³⁹⁵ İbn Şücâ''ın çoğu Nâtîfî'nin *Ecnâs*'ında geçen diğer eserleri şunlardır: *Sünen*, *Tashîhu'l-âsâr*, *Cevâbâtü mesâili ehli Belh*, *Kitâbu'l-hikâyât*, *Kitâbu't-talâk*, *Kitâbu'l-Keffârât*, *Kitâbu'l-helâl ve'l-harâm*, *Kitâbu'l-harâc*.³⁹⁶ Diğer kaynaklarda da şu eserlerinin adı geçmektedir: *Kitâbu'l-Mudârebe*,³⁹⁷ *Kitâbu'l-menâsik*,³⁹⁸ *er-Red ale'l-müşebbihe*.³⁹⁹

³⁸⁸ Kevserî, *İmtâ*, s. 57.

³⁸⁹ Kevserî, *İmtâ*, s. 59-69.

³⁹⁰ Ebû Hanîfe ve ashabının halku'l-Kur'ân konusunda konuşmayı bidat saydıklarına dair İbn Şücâ''ın rivayetleri için bk. İbn Ebi'l-Avvâm, *Fazâilu Ebî Hanîfe*, s. 116, 117, 118, 280, 296, 311, 312, 335. İbn Şücâ', *Kitâbu'l-hikâyât* isimli hocası İbn Ziyâd'ın "Kûfe'de kendilerine yetiştigim meşayihimiz Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Züfer 'Kur'ân Allah kelâmıdır, derler ötesini söylemezdiler" dediğini nakletmektedir. Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 443.

³⁹¹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 449.

³⁹² Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 147-48.

³⁹³ Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, III, 316.

³⁹⁴ Nâtîfî'nin bu iki eserden yaptığı nakillere örnek olarak bk. *Ecnâs*, I, 49, 72, 99, 105, 106, 112, 125, 129, 137, 148, 153, 154, 155, 156, 168, 192, 193, 224, 343, 420, 472, 517.

³⁹⁵ Hasan b. Ziyâd'ın bu iki eseri ve şerhlerine dair bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 138-146.

³⁹⁶ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 71, 460, 283, 453, 443, 297, 387, 501, 127, 462, 465, 468, 472.

³⁹⁷ Nedîm, *Fihrist*, II, 30; Kuraşî, *Cevâhir*, III, 174.

³⁹⁸ Cürçânî, *Hızânetü'l-ekmel*, I, 380; Kuraşî, *Cevâhir*, III, 174.

³⁹⁹ Kuraşî, *Cevâhir*, III, 174.

5.2. Muhammed b. Şücâ‘ın *Nevâdir*’i

Eserin içeriğine dair bilgimiz Nâtîfî’nin eserden yaptığı kırk kadar nakilden ibarettir. Nâtîfî’nin bir mesele hakkında “Muhammed b. Şücâ‘ın *Nevâdir*’inde gördüm” demesi⁴⁰⁰ ilgili nakilleri doğrudan eserden yaptığına bir delil olduğu gibi, eserin hicri V. asrın ikinci yarısında Bağdat’ta hala mevcut olduğunu da gösterir.

Eserde Ebû Hanîfe⁴⁰¹ ve Ebû Yûsuf’tan⁴⁰² rivayetler bulunurken Şeybânî’den hiç rivayet yoktur. İbn Şücâ‘ kendilerine yetişemediği Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf’tan naklettiği görüşleri, genellikle hocası Hasan b. Ziyâd aracılığıyla aktarıyor olmalıdır. Aradaki râvinin adını verdiği yerler de vardır. Örneğin Ebû Hanîfe’den naklettiği bazı görüşlerin rivayet zincirinde Hasan b. Ebî Mâlik ve onun hocası Ebû Yûsuf’un isimleri yer alır.⁴⁰³ Ebû Yûsuf’un görüşlerini de genellikle Hasan b. Ebî Mâlik aracılığıyla nakletmektedir.⁴⁰⁴ Eserden yapılan nakillere göre İbn Şücâ‘ın *Nevâdir*’inde kimseye nispet edilmeden aktarılan görüşler diğerlerine nispetle daha fazladır.⁴⁰⁵ Bu görüşlerin kendisine ait olması mümkündür. Zira eserde kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplar da vardır.⁴⁰⁶ Ayrıca *Nevâdir*’inden yapılan bir nakil sonunda “İbn Şücâ‘ kendi görüşü olarak şöyle dedi”⁴⁰⁷ denilmesi *Nevâdir*’inde kendi görüşlerine de yer verdiğini veya bunların talebeleri tarafından *Nevâdir*’ine eklendiğini gösterir. Bu durumda eserin hem mezheb imamlarının hem de İbn Şücâ‘ın *Nevâdir* mesailini içerdiğini söylemek mümkündür. Eser bu yönüyle diğer *Nevâdir*lerden ayrılmakta, İsa b. Ebân ve Muhammed b. Mukâtil’in *Nevâdir*lerine benzemektedir. Zira onların eserlerinde kendi görüşleri de geçebilmektedir. İbn Mukâtil’in *Nevâdir*’i mevcut verilere göre sadece kendi görüşlerinden oluşmaktadır.

Nâtîfî’nin İbn Şücâ‘ın birçok eserinden olduğu gibi *Cevâbâtü mesâili ehli Belh* isimli

⁴⁰⁰ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 188.

⁴⁰¹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 61, 70, 93, 423, II, 220, 248.

⁴⁰² Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 70, 126, 433.

⁴⁰³ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 434, II, 5, 274.

⁴⁰⁴ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 156, 174, 178.

⁴⁰⁵ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 81, 152, 195, 220, 256-57, 356-57, 433, 499, II, 122, 181, 188.

⁴⁰⁶ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 260, 440-41, 562, 565, II, 174, 460-61.

⁴⁰⁷ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 148.

bir eserinden ilgili sorulara verdiği tahmin edilen cevapları nakletmesi⁴⁰⁸ İbn Şücâ‘ın sadece nâkil konumunda bir talebe olmayıp kendisine has görüşleri olan, içtihat ve tahrîcte bulunabilen bir müçtehit olduğunu, aynı zamanda görüşlerine mezheb içinde itibar edildiğini göstermesi açısından önemlidir.

Eserde mezheb imamları ve İbn Şücâ‘ın görüşleri yanında diğer bazı talebelerin görüşlerine de rastlamak mümkündür. Örneğin Nâtîfî, fasık fakihin fetva vermesinin cevazı konusunda meşayih arasında ihtilaf olduğunu; İbn Şücâ‘ın Ebû Yûsuf’un talebelerinden Bişr b. Gıyâs’ı (ö.218/833) “Bence üç kişiye hacr uygulanmalıdır: Fasık fakihler, cahil tabibler ve mütekebbir müflisler” derken işittiğini naklettikten sonra kendi görüşü olarak “diğer fakihlerin eleştirmesinden çekinerek doğru fetva vermek zorunda kalacağı için fasık fakihin de fetva verebileceğini” söylediğini aktarır.⁴⁰⁹ Eserde isim verilmeden “ashabımızdan” denilerek aktarılan görüşler de vardır.⁴¹⁰

İbn Şücâ‘ın *Nevâdir*’inde diğer *Nevâdir*lerde olduğu gibi fikhî hükümlerin yanında kelâmî meseleler de yer alabilmektedir. Bunlardan birinde Ebû Hanîfe’nin (Kaderiye fırkasının doğuşunu hazırlayan) Gaylan ed-Dımaşkî’nin (ö.120/738 civarı)⁴¹¹ ashabıyla yaptığı münazarada “Allah beni de benim fiilleri mi de yaratandır” dediği geçer.⁴¹²

6. *Nevâdiru Bişr b. Gıyâs* (ö. 218/833)

6.1. Bişr b. Gıyâs’ın Biyografisi

Ebû Abdurrahman Bişr b. Gıyâs b. Ebî Kerîme. Doğum tarihi bilinmemekle birlikte 218’de seksen yaşına yaklaşmışken vefat ettiği yönündeki bilgilere göre⁴¹³ 140’lı yılların başında doğmuş olmalıdır. Bağdat’ta ikamet eden Bişr, Ebû Yûsuf’un talebesi olup⁴¹⁴ fıkıhtan çok kelâmî görüşleriyle tanınmış; ehl-i sünnete muhalif görüşleri sebebiyle tekfir de

⁴⁰⁸ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 283, 453.

⁴⁰⁹ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 147-48.

⁴¹⁰ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 324.

⁴¹¹ Hayatı için bk. Tunç, “Gaylân ed-Dımaşkî”, s. 414-15.

⁴¹² Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 449.

⁴¹³ Zehebî, *Siyerü a’lâmi’n-nübelâ*, X, 202.

⁴¹⁴ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 162.

edilmiştir.⁴¹⁵ Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin talebeleri tarafından Cehm b. Safvân'ın halefi olarak görülen⁴¹⁶ ve halku'l-Kur'ân konusunu başlı başına bir mesele olarak ele alan ilk kişi diye tanımlanan Bişr'in⁴¹⁷ bu konudaki görüşlerini Ebû Hanîfe, Züfer ve Ebû Yûsuf'a dayandırdığı kendisine ulaşan Hasan b. Ziyâd onun yalan söylediğini, Ebû Hanîfe ve Züfer'e yetişmediğini, sadece Ebû Yûsuf'a talebelik yaptığını, onun da kendisini bu görüşü sebebiyle kovduğunu söyler.⁴¹⁸ Ahmed b. Hanbel, Ebû Yûsuf'un meclisinde bulunduğu bir sırada, Bişr'in Ebû Yûsuf'un emriyle meclisten çıkarıldığını, buna rağmen Ebû Yûsuf'un meclisine devam ettiğini aktarır.⁴¹⁹ Ebû Yûsuf'un, kelâmî görüşleri olmasa Bişr'i takdir ettiği de rivayet edilir.⁴²⁰

Kelâmî görüşleri sebebiyle Hârûnürreşîd (ö. 193/809) zamanında hapsedilmiş, Mutezile'yi resmî mezheb ilan eden Me'mûn (ö. 218/833) döneminde onun meclisinde yer alıp, münazaralarda bulunmuştur.⁴²¹ Bir ara (201-204/817-819) Abbasî halifesi olan İbrahim b. Mehdî'nin emriyle, dönemin kadısı Kuteybe b. Ziyâd tarafından halku'l-Kur'ân ve benzeri görüşlerinden tövbe etmesi istenmiş fakat kabul etmemiştir.⁴²² Şâfiî'nin Bağdat'a geldiğinde ilim öğrenmek için ona misafir olduğu fakat Bişr'in annesinin kendisini uyardığı, bir başka zaman da Bişr ile konuşup onu bu görüşlerinden dönmeye ikna etmesi için Şâfiî'den ricada bulunduğu dair rivayetler vardır.⁴²³ Bişr b. Gıyâs 218/833 yılı Zilhicce ayında vefat etmiştir.⁴²⁴

⁴¹⁵ Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, VII, 531-32. Bişr'i tekfir edenlerin bir listesi için bk. Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi ehli's-sünne*, III, 425.

⁴¹⁶ Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi ehli's-sünne*, III, 427.

⁴¹⁷ Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, VII, 532.

⁴¹⁸ İbn Ebi'l-Avvâm, *Fazâilu Ebî Hanîfe*, s. 118.

⁴¹⁹ İbn Ebi'l-Avvâm, *Fazâilu Ebî Hanîfe*, s. 118.

⁴²⁰ İbn Ebi'l-Avvâm, *Fazâilu Ebî Hanîfe*, s. 313.

⁴²¹ Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, VII, 532, XII, 317. Bu münazaralardan biri için bk. İbn Batta, *İbâne*, VI, 225-48.

⁴²² Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, III, 269-70; Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, XIV, 480.

⁴²³ Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, VII, 535-36.

⁴²⁴ Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, VII, 545. Ehl-i hadisten sadece Ubeyd isminde birinin katıldığı onun da cenaze esnasında, Allah'ım bu kulun kabir azabını, ru'yeti, mizanı ve şefaati inkâr ederdi. Ona kabirde azap et, mizanını hafif eyle, ru'yetten ve şefaatten mahrum et, diye dua ettiği aktarılır. (Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, VII, 544)

Ehl-i reyin önde gelenlerinden olduğu belirtilen Bîşr'in,⁴²⁵ Nâtîfî'nin ve diğer Hanefî kaynaklarının yaptığı nakillerden, bazı konularda kendisine has görüşleri olduğu anlaşılmaktadır.⁴²⁶ Çoğu kelâmı alakalı birçok eser telif etmiş olan Bîşr'in⁴²⁷ kelâmî görüş ve eserlerine dair birçok reddiye yazılmıştır.⁴²⁸ Fıkıhta ise Ebû Yûsuf'un *Emâlî*⁴²⁹ ve *Nevâdir*'ini rivayet etmiştir. Nâtîfî bu iki eserden de nakiller yapmaktadır. Nâtîfî ayrıca *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve Ebî Yûsuf* isimli bir eserin Bîşr b. Gıyâs rivayetinden de nakil yapmaktadır.⁴³⁰ Saymerî, Halife Me'muna sunulan ve Hanefîlerin muhalefet ettiği iddia edilen hadisleri içeren kitaba cevap olarak İsa b. Ebân'dan önce İsmail b. Hammad b. Ebî Hanîfe ile Bîşr b. Gıyâs'ın birer eser yazdıklarını; fakat halifenin birincisini ilmî gerçeklerden uzak hakaret düzeyinde, ikincisini ise haber-i vahidi inkar ettiği oysa Ebû Hanîfe ashabının kitaplarında haber-i vahid ile ihticac ettikleri gerekçesiyle kabul etmediğini aktarır.⁴³¹ Kâtib Çelebi'nin Bîşr b. Gıyâs'a *el-Hücece* adıyla nispet ettiği eser bu olabilir.⁴³² Kâtib Çelebi'nin "*Kitâbu's-salât li-Muhammed rivayetü Bîşr b. Gıyâs*" diyerek rivayet ettiğini söylediği eser⁴³³ Ebû Yûsuf'un *Kitâbu's-salât*'ının imlâ rivayetidir.⁴³⁴ Ayrıca Bîşr'in sadece Ebû Yûsuf'a talebelik ettiğini bildiren rivayetler⁴³⁵ böyle bir nispeti geçersiz kılmaktadır. Kâtib Çelebi Bîşr'in, İsmail b. Hammâd b. Ebî Hanîfe'nin *el-Câmî fi'l-Furû'* isimli bir eserini rivayet ettiği şeklinde bir bilgi de vermektedir.⁴³⁶

⁴²⁵ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, X, 199.

⁴²⁶ Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 102, 218, 407, II, 147. Bu görüşlerin diğer bir kısmı için bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 31-32.

⁴²⁷ Bu eserler için bk. Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, X, 201. Zehebî bu eserleri Nedîm'in *Fihrist*'inden nakletmektedir. Kitabın mevcut nüshalarında yer almayan bu bilgiler, Eymen Fuad tarafından yapılan son *Fihrist* neşrinde Zehebî'den alındığı belirtilerek kitaba eklenmiştir. Bk. Nedîm, *Fihrist*, II, 609.

⁴²⁸ Bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 33.

⁴²⁹ *Emâlî*'den rivayet ettiği tespit edebildiğimiz 15 kitap/bölüm için bk. s. 160. Yılmaz, Bîşr'in *Emâlî* rivayetinin on iki kitap/bölüm tespit edebilmiştir. bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 34.

⁴³⁰ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 161.

⁴³¹ Bu meşhur kıssa için bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 147-48.

⁴³² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 632.

⁴³³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1433.

⁴³⁴ Bîşr'in bu kitaptan yaptığı nakiller için bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 45, 59, 102, 427.

⁴³⁵ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 162.

⁴³⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 575.

6.2. Bişr b. Gıyâs'ın *Nevâdir*'i

Bişr b. Gıyâs'ın *Nevâdir*'inden sadece Nâtîfî altı yerde nakil yapmakta olup bunlar; boşama, köle azadı, hırsızlık, emanet, gasp ve şüf'a ile alakalı meselelerdir. Boşama ve hırsızlıkla alakalı iki meseledeki görüş Ebû Hanîfe'ye,⁴³⁷ köle azadıyla alakalı bir meseledeki görüş de Ebû Yûsuf'a nispet edilirken⁴³⁸ diğer üç meseledeki görüşler herhangi bir kimseye nispet edilmemiştir.⁴³⁹ Bu tür kimseye nispet edilmeden zikredilen görüşler Bişr'in kendisine ait olabileceği gibi (nitekim kendisine ait bazı görüşleri “Bişr b. Gıyâs kendi görüşü olarak şöyle dedi” denilerek rivayet edilmiştir)⁴⁴⁰ mezheb imamlarına da ait olabilir. Zira Nâtîfî özellikle de görüşün başkasının ile karıştırılması ihtimali olmayan bazı yerlerde rivayeti böyle aktarabilmektedir. Örneğin Muallâ'nın *Nevâdir*'inden yaptığı nakillerin bazısını Ebû Yûsuf'a nispet etmeden vermektedir.⁴⁴¹ Bugün elimizde bulunan bu tek *Nevâdir* eserine müracaat ettiğimizde ilgili yerlerdeki görüşlerin Ebû Yûsuf'a ait olduğu,⁴⁴² eserde Muallâ'ya ait hiçbir görüş bulunmadığı görülmektedir.

Bişr'in *Nevâdir*'inden bu altı rivayet dışında elimizde mevcut başka bilgi bulunmadığı için kitabın mahiyeti hakkında genel bir değerlendirme yapma imkânına sahip değiliz. Nâtîfî *Ecnâs*'ta Bişr'in daha çok Ebû Yûsuf'tan yaptığı *Emâlî* rivayetini öne çıkarmaktadır. Bişr b. Gıyâs, Bişr b. el-Velîd'den sonra Nâtîfî'nin Ebû Yûsuf'un *Emâlî*'sinde yapacağı nakiller için rivayetine en fazla başvurduğu kişidir.⁴⁴³

Bişr'in *Emâlî* rivayetinde bazı meselelerin sonunda mezheb imamlarının hepsinin görüşlerine muhalif olsa da kendi görüşünü dile getirmesi⁴⁴⁴ yukarıda geçtiği üzere onun sadece bir nâkil değil aynı zamanda kendisine has görüşleri bulunan bir fakîh olduğunu göstermektedir.

⁴³⁷ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 294, 416.

⁴³⁸ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 313.

⁴³⁹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 480, 489, II, 111.

⁴⁴⁰ Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 102, 218, 407, II, 147.

⁴⁴¹ Örnek olarak bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 78, 201.

⁴⁴² Örnek olarak bk. Muallâ, *Nevâdir*, s. 82, 129.

⁴⁴³ Toplamda on üç kitaptan yapılan bu rivayetlerin ilgili bölümleri ve sayısı için bk. s. 160.

⁴⁴⁴ Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 102. Bişr burada “fi kavli ashabına” denilip mezhebe ittifakla kabul edilen mesbûkun namazıyla ilgili bir görüşü reddetmektedir.

Dolayısıyla Bîşr'in *Nevâdir*'inin de yukarıda geçen İsa b. Ebân, Muhammed b. Şücâ' ile aşağıda gelecek olan İbn Mukâtil'in *Nevâdir*leri gibi kendi görüşlerini de içerdiğini söyleyebiliriz.

7. *Nevâdiru Ebî Yûsuf* (ö. 182/798)

Nâtîfî Ecnâs'ta *Nevâdiru Ebî Yûsuf* adıyla nakil yaptığında genellikle *Nevâdir*'i rivayet eden râvinin adını da vermektedir. Fakat eserde otuz kadar yerde râvi adı vermeden "*Nevâdiru Ebî Yûsuf*" diyerek nakilde bulunmaktadır. Yukarıda *Nevâdir*lerin tespiti konusunda ifade edildiği üzere bu eser Ebû Yûsuf'un *Nevâdir*lerini toplayan ayrı bir çalışma olabileceği gibi kendisinden nakledilen *Nevâdir* mesaili arasında meşhur oldukları için hiçbir râviye nispet edilmeden aktarılmış mesail de olabilir. Nâtîfî'nin *Nevâdir* eserlerinden nakil yaparken râvi ismini zikretme noktasında göstermiş olduğu hassasiyetten ötürü bu *Nevâdir*'i de ayrı bir eser olarak değerlendirmeyi tercih ettik ve *Nevâdir* eserleri arasında ona da yer verdik.

Nâtîfî'nin ilgili eserden yaptığı nakiller namaz, hutbe,⁴⁴⁵ nafaka, yemin, hırsızlık, vergi, hibe, vakıf, şüf'a, vasiyet, edebü'l-kâdî, ikrar ve kefâlet gibi konularla alakalıdır.⁴⁴⁶ Meselelerin hiçbirinde Ebû Yûsuf'tan başkasının görüşüne yer verilmemiştir. Oysa bundan önce gördüğümüz Ebû Yûsuf'un mesailini içeren diğer *Nevâdir*lerde, hocası Ebû Hanîfe'nin görüşleri de sık sık yer almaktaydı.

C. Züfer'in *Nevâdir* Mesailini İçeren *Nevâdir*

Usûl'de, diğer üç imam; Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'ye nispet ile oldukça az olsa da görüşleri geçen diğer bir mezheb imamıdır. Daha önce geçtiği üzere *Asl/Usûl*'ün günümüzde mevcut nüshaları üzerinden yapılan, bazı bölümlerin eksik olduğu son neşrine göre otuzdan fazla yerde Züfer'in görüşlerine de yer verilmiştir.⁴⁴⁷

110/728 veya 111/729'da babasının İsfahan valiliği sırasında doğan Züfer, daha sonra

⁴⁴⁵ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 125.

⁴⁴⁶ Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 39, 53, 66, 69, 103, 125, 126, 255, 265, 342, 350, 356, 418, 467, 529, 530, 544, II, 46, 110, 140, 193, 221, 305, 344, 436, 460.

⁴⁴⁷ Züfer'in görüşlerinin geçtiği yerler için bk. Şeybânî, *Asl*, I, 34, 135, 142, 237, 296, 305, 313, 321, II, 319, 322, 336, 337, 367, 385, 517, III, 24, IV, 195, 392, V, 34, 532, VII, 62, 65, 73, 86, 496, VIII, 283, 286, 415, IX, 275, 306, 486, XII, 146.

Kûfe'ye gelmiş ve yirmi yıl kadar Ebû Hanîfe'nin meclisine devam etmiştir. Vefatından sonra bir süre Ebû Hanîfe'nin ders halkasını devam ettiren Züfer daha sonra kabilesinin bulunduğu Basra'ya yerleşip burada ders vermeye başlamış ve 158/775'de elli yaşına varmadan vefat etmiştir.⁴⁴⁸

Herhangi bir eser telif ettiği bilinmeyen Züfer b. Hüzeyl'in görüşleri daha çok hem kendisine hem de Ebû Yûsuf'a talebelik yapmış olan Hasan b. Ziyâd'ın telif ettiği *İhtilâfu Züfer ve Ya'kûb* isimli eserde geçmektedir.⁴⁴⁹ Bugün kayıp durumda olan bu eserden Hanefî kaynaklarında birçok alıntı bulunmaktadır.⁴⁵⁰ Ayrıca İbn Ziyâd'ın *Emâlî*, *Hârûnî*, *Kitâbu's-salât*, *Kitâbu'l-buyû*, *Kitâbu'l-vekâle*, *Kitâbu'l-Cinâyât*, *Kitâbu edebi'l-kâdî*⁴⁵¹ gibi eserlerinde Züfer'in görüşleri ile bu görüşleri üzerine Hasan b. Ziyâd tarafından yapılmış tahrîcîler de yer almaktadır.

Züfer'in *Nevâdir* mesailini toplayan bir eserin varlığından Tahâvî'nin ilgili kitaptan yaptığı dolaylı bir nakille haberdar olmaktadır. Fakat ne kitap ne de râvisi hakkında Tahâvî'nin yaptığı bu tek nakil dışında bilgiye sahibiz.⁴⁵² Züfer'in çok erken bir dönemde henüz elli yaşına varmadan mezhebin merkezi Kûfe'den uzakta Basra'da vefat etmiş olmasının kendisine ait *Nevâdir* mesailinin az olmasında ve sonraki nesillere ulaşmamasında etkili olduğu söylenebilir.

D. Muhammed b. Mukâtil'in *Nevâdir* Mesaili İçeren *Nevâdir*

*Nevâdir*lerin genel olarak mezheb imamı Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Şeybânî ve Züfer'in görüşlerini içermekle birlikte İsa b. Ebân ve Muhammed b. Şücâ''ın *Nevâdir*lerinde kendilerine ait görüşlerin de bulunduğunu belirtmiştik. Daha evvel geçtiği üzere, mevcut verilere göre İbn Mukâtil'in *Nevâdir*'i ise tamamen kendisine ait *Nevâdir* mesailinden oluşmaktadır. Bu yönüyle eser diğer *Nevâdir*lerden ayrılmakta ve mezheb imamı dışında bir fakihin görüşlerinin *Nevâdir* adı altında toplanmasının ilk ve tek örneğini oluşturmaktadır.

⁴⁴⁸ Hayatı için bk. Bedir, "Züfer b. Hüzeyl", s. 527-30.

⁴⁴⁹ Yılmaz'ın eserin müellifi ve şerhi hakkındaki tespitleri için bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 142-46.

⁴⁵⁰ Nâtîfî *Ecnâs*'ta, adı geçen eserden kırktan fazla yerde nakil yapmaktadır.

⁴⁵¹ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 79, 84; I, 153, 309, 311, 330, 484; II, 291, 451; II, 145, 166; I, 75; II, 64; II, 391; II, 26.

⁴⁵² Bk. Cessâs, *Muhtasaru İhtilâfî'l-ulemâ*, III, 59. (قال أبو جعفر: وروي عن زفر في كتاب مضاف إليه ملقب بنوادره).

1. Muhammed b. Mukâtil'in Biyografisi

Ebû Abdullâh Muhammed b. Mukâtil'in ne zaman doğduğu bilinmemektedir. Saymerî onu Musa b. Nasr er-Râzî ile Şeybânî'nin talebeleri arasında sayar.⁴⁵³ İbn Mukâtil'in Şeybânî'den doğrudan yaptığı hadis rivayetleri⁴⁵⁴ ve ona soru sorduğuna dair kendi açıklamaları⁴⁵⁵ bu talebelik ilişkisini doğrulamaktadır. Kendisinden yapılan diğer bazı rivayetlerde de Şeybânî'nin talebesi olduğu zikredilir.⁴⁵⁶ Şeybânî 189/805'te vefat ettiğine göre İbn Mukâtil en geç 170/776'lı yıllarda doğmuş olmalıdır. Hasan b. Ziyâd'tan yaptığı rivayetler göz önünde bulundurulduğunda onu da hocaları arasında sayabiliriz.⁴⁵⁷ Ebû Hanîfe'nin talebelerinden Ebü'l-Mutî' el-Belhî ve Halef b. Eyyüb el-Belhî'den de rivayetleri vardır.⁴⁵⁸ Fakat fıkıhta daha çok Şeybânî'nin talebesi Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî'den ders aldığı anlaşılmaktadır. Muhammed b. Seleme (ö.278/891), İbn Mukâtil'in ehl-i Irak tarafından fazla tanınmamasını çok iyi bir hocası olmamasına bağlayarak şunları söyler: "Kişiye ilk önce hocası sorulur, iyi bir hoca (üstad-ı celil) zikrederse, o kişinin kadri yüce olur. İbn Mukâtil'in ehl-i Irak tarafından bilinmemesi iyi bir hocasının olmaması sebebiyledir. O Hişâm (b. Ubeydullah)'a giderdi. Oysa kendisi Hişâm'dan daha fakihti."⁴⁵⁹

Ebü'l-Leys Semerkandî *Nevâzil*'in başında Ebû Hanîfe ve ashabından sonra gelen önemli fakihleri sayarken ilk başta Muhammed b. Şücâ' es-Selcî ile İbn Mukâtil'in adını vermekte⁴⁶⁰ ve kitapta kendisinden iki yüz kadar mesele aktarmaktadır. İbn Hacer, İbn Bâbeveyh'in (ö.329/941) kayıp *Târîhu'r-Rey* kitabından nakille Rey'in kadısı ve oradaki ehl-i rey'in reisi olduğunu aktarır.⁴⁶¹ İbn Kayyim de onun Ebû Hanîfe'nin üçüncü tabaka ashabının önde gelenlerinden olduğunu söyler.⁴⁶²

⁴⁵³ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 164.

⁴⁵⁴ Örnek olarak bk. Taberî, *Tehzîbu'l-âsâr*, s. 257.

⁴⁵⁵ Ebü'l-Leys Semerkandî, Nuruosmaniye Ktp., nr. 2067, vr. 217^b.

⁴⁵⁶ Nîsâbü'rî, *Kitâbu'l-itikâd*, s. 107.

⁴⁵⁷ Ebü'l-Leys Semerkandî, *Kitâbu'n-nevâzil*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 2067, vr. 205^b, 244^a.

⁴⁵⁸ Halîlî, *İrşâd*, III, 929.

⁴⁵⁹ Ebü'l-Leys Semerkandî, *Kitâbu'n-nevâzil*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 2067, vr. 260^b; Taşköprizâde, *Miftâh*, I, 24.

⁴⁶⁰ Ebü'l-Leys Semerkandî, *Kitâbu'n-nevâzil*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 2067, vr. 1^b.

⁴⁶¹ İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, VII, 518.

⁴⁶² İbn Kayyim, *İğâsetü'l-lehfân*, I, 510. Diğer bir yerde de (I, 566) ikinci tabaka ashabından olduğunu söyler.

Rey kadılığı yapmıştır.⁴⁶³ Musa b. Nasr ve Muhammed b. Humeyd'le birlikte birlikte Rey'de hadis rivayet eden Hanefî fakihleri arasında sayılır.⁴⁶⁴ Zehebî büyük fakihlerden olduğunu fakat hadis rivayetinde zayıf ve metruk addedildiğini aktarır.⁴⁶⁵ Taberânî'nin *Mu'cemü'l-evsât*'ında yer alan birkaç rivayet⁴⁶⁶ dışında hadis kitaplarında adına rastlanmaz. Vahidî tarafından müfessirler arasında sayılması⁴⁶⁷ bu alanda da söz sahibi olduğunu göstermektedir.⁴⁶⁸

Vefat tarihi kesin değildir. İbn Hacer vefat tarihi olarak İbn Bâbeveyh'den nakille 248/862, ikinci ve zayıf bir görüş olarak da 249/863, İbnü'l-Esîr 242/856 yılını verir. Zehebî ise 246/860'ta öldüğünün söylendiğini aktarır.⁴⁶⁹ Talebeleri arasında Belh'in meşhur Hanefî fakihlerinden Nusayr b. Yahya el-Belhî (ö.268/881?)⁴⁷⁰ vardır. Oğlu Ahmed, Abdülbâki b. Kâni' ve Taberânî'nin hadis hocaları arasında yer alır.⁴⁷¹ İbn Mukâtil'in *Nevâdir*'i dışında bilinen eserleri *Emâli*⁴⁷² *Kitâbu's-salat*,⁴⁷³ *Kitâbu's-şurû*,⁴⁷⁴ *Kitâbu'l-vasâyâ*⁴⁷⁵ ve *Kitâbu'l-müddei ve'l-müddeâ aleyh*'dir.⁴⁷⁶

⁴⁶³ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, VIII, 83; Kuraşî, *Cevâhir*, III, 372; İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, VII, 518. Belhî meşhur zâhid Hatim el-Esamm, Rey Kadısı İbn Mukâtil'i hastalığında ziyaret etmiş, evinin çok lüks olmasından dolayı kendisini eleştirmiştir. Bk. İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, VIII, 83.

⁴⁶⁴ Zehebî, *Siyeru alâmi'n-nübelâ*, XIV, 63, 312; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, VII, 307.

⁴⁶⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XVIII, 472. Buhârî'nin "Muhammed b. Mukâtil er-Râzî'den rivayette bulunacağıma gökten düşmeyi tercih ederim" dediği nakledilir. Hâlîlî, *İrşâd*, III, 905.

⁴⁶⁶ Taberânî, *Mu'cemü'l-evsât*, VII, 271, VII, 324, 326.

⁴⁶⁷ Vâhidî, *Basît*, VII, 463.

⁴⁶⁸ Mecdî Bâslûm tarafından Mâtürîdî'nin hocaları arasında gösterilmiştir. Fakat bu bilgiyi doğrulayamadık. Bk. Mecdî Bâslûm, "Mukaddime" (*Tefsîru'l-Mâtürîdî* içinde) I, 81.

⁴⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *Kâmil fi't-târîh*, VI, 157; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XVIII, 472; İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, VII, 518.

⁴⁷⁰ Nusayr'ın İbn Mukâtil'den yaptığı nakiller, yazışmaları, ona sorduğu sorular ve ondan işittiği bazı meseleler örnek olarak bk. Ebü'l-Leys Semerkandî, *Kitâbu'n-nevâzil*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 2067, vr. 159^a, 182^a, 202^a, 216^b, 226^a, 234^a, 273^a.

⁴⁷¹ Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, VI, 276; Kuraşî, *Cevâhir*, I, 316.

⁴⁷² Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 156.

⁴⁷³ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 114, 125.

⁴⁷⁴ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 555, 566.

⁴⁷⁵ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 457.

⁴⁷⁶ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 270, 273.

Yukarıdaki rivayetlerin yanında Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin *Nevâzil*'inde İbn Mukâtil'den nakledilen iki yüz kadar mesele onun Rey ve çevresinde etkili olduğunu göstermektedir. İbn Seleme Belh ehlinin gönderdiği sorulara yazdığı cevaplardan da bahseder ve itirazı üzerine İbn Mukâtil'in verdiği cevaplardan birini değiştirip nüshanın kenarına kendisinin görüşünü yazdığını aktarır. İbn Seleme daha sonra Belh'e gidince bu durumu oradakilere anlatmış ve nüsha kenarına yazılan kendisine ait ikinci görüşü, buna delil getirmiştir.⁴⁷⁷

İmanı ikrar ve tasdik olarak gördüğü, kabir azabını kabul edip bu konuda ulema arasında ihtilaf olmadığını söylediği, İmam Mâlik'in istiva ile ilgili açıklaması kendisine ulaşınca bundan çok hoşlanıp gerçek ilim ehlinin de aynı görüşte olduğunu aktardığı, bidat ehlinin arkasında namaz kılınmayacağına dair Ebû Hanîfe'den rivayette bulunup kendisinin de aynı görüşte olduğunu söylediği⁴⁷⁸ bilinen kelâmî görüşleri arasında yer alır. Bununla birlikte bazı haberî sıfatları tevil ettiğine dair rivayetler de vardır.⁴⁷⁹

2. *Nevâdiru Muhammed b. Mukâtil* (ö. 248/862)

İbn Mukâtil'in *Nevâdir*'i yukarıda ifade ettiğimiz üzere, eldeki yetersiz verilere göre, mezheb imamları dışında *Nevâdir* mesaili müstakil olarak toplandığı bilinen tek kişidir. Zira *Nevâdir*'inden yapılan on kadar meselenin hiçbirinde mezheb imamlarının adı geçmemekte, görüşlerin İbn Mukâtil'e ait olduğu anlaşılmaktadır. İbn Şücâ' ve İsa b. Ebân'ın *Nevâdir*lerinde de zaman zaman kendi görüşleri geçmekle birlikte orada genellikle mezheb imamlarının görüşleri bulunmaktadır.

Ecnâs'ta İbn Mukâtil'in *Nevâdir*'inden yapılan nakiller namazda kıraat, sehiv, kefare, şüf'a ve dava konularıyla alakalıdır.⁴⁸⁰ Eserde ayrıca kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevaplar⁴⁸¹ ile bazı kelime veya kavramlara yaptığı açıklamalar⁴⁸² da vardır. *Nevâdir*'den

⁴⁷⁷ Ebü'l-Leys Semerkandî, *Kitâbu'n-nevâzil*, vr. 171^a.

⁴⁷⁸ Nisâbü'rî, *Kitâbu'l-İtikâd*, s. 107, 147, 150, 166.

⁴⁷⁹ Kur'ân'da geçen yed/el ile ilgili ayetleri nimet olarak tevil ettiğine dair bk. Sa'lebî, *Keşf*, IV, 89,

⁴⁸⁰ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 81, 112, 150, II, 107, 109, 110, 267, 302.

⁴⁸¹ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 97.

⁴⁸² Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 400.

yapılan nakiller çok sınırlı olduğu için mevcut veriler üzerinden kitabın mahiyeti hakkında bir yorum yapmak güçleşmektedir. Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin *Nevâzil*'inde ise İbn Mukâtil'den nakledilen mesailin kaynağı zikredilmez. Hemen hepsi kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevaplardan oluşan ve "İbn Mukâtil'e soruldu ki" şeklinde bir ifadeyle başlayan bu nakillerin onun *Nevâdir*'inden yapılmış olma ihtimali yüksektir. Zira *Nevâzil*'de kaynak belirtilmeden nakledilen bu meselelerden biri *Ecnâs*'ta da geçmekte ve orada kaynak olarak *Nevâdiru İbn Mukâtil* gösterilmektedir.⁴⁸³ Buradan hareketle *Nevâzil*'de İbn Mukâtil'den kaynağı belirtilmeden aktarılan bu mesailin onun *Nevâdir*'inden olduğu sonucunu çıkarabilir ve onun *Nevâdir*'inin daha evvel geçtiği üzere genellikle kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevaplardan oluşan bir tür fetâvâ kitabı olduğunu söyleyebiliriz.

IV. NEVÂDİR MESAILİ İÇEREN DİĞER ERKEN DÖNEM ESERLERİ

Nevâdir mesaili sırf bu tür mesaile tahsis edilmiş *Nevâdir* eserlerinde yer almakla birlikte bu maksatla yazılmamış fakat içinde birçok *Nevâdir* mesaili barındıran diğer bazı erken dönem eserlerinde de sıklıkla yer alabilmektedir. Bugün birçoğu kayıp durumdaki bu erken dönem eserlerinden, söz konusu eserlerden haberdar olmamızı sağlayan, *Ecnâs*'ta yer alanları önemine binaen burada kısaca zikredeceğiz. Bu eserleri üç grupta toplayabiliriz:

a. *Nevâdir* mesailinin en çok duyulup kayda geçirildiği imlâ meclislerinde yazılan *Emâlî* kitapları gelmektedir. *Nevâdir* mesailini rivayet eden talebelerin hemen hepsinin aynı zamanda birer *Emâlî* râvisi olması *Nevâdir* rivayetlerini genellikle imlâ meclislerinde kayda geçtiklerinin bir göstergesi sayılabilir. Ayrıca bizzat *Emâlî* râvileri, hocalarının kendilerine birçok *Nevâdir* mesaili söyleyip bunları *Emâlî*lerine yazdırdığını nakletmektedir. Tahâvî'nin aktardığına göre, Süleyman b. Şuayb'ın babası Şuayb b. Süleyman, Ebû Yûsuf'un onlara imlâ ettirdiği *Emâlî*'sine dahil ettiği bazı *Nevâdir* mesailini rivayet etmektedir.⁴⁸⁴ Tahâvî'nin başka bir yerde de Ebû Yûsuf'un *Nevâdir*'inden bir meseleyi onun imlâ ashabının aktarttığını söylemesi⁴⁸⁵ *Emâlî*ler ile *Nevâdir*ler arasındaki kaynaklık ilişkisini gösterir. Bu ve benzeri rivayetlerden açıkça anlaşıldığı üzere mezheb imamları özellikle *Emâlî*lerine *Nevâdir* mesaili yazdırmakta, bu meclislere katılan talebeler de *Nevâdir* mesailini toplayarak kendilerine veya

⁴⁸³ Krş. Ebü'l-Leys Semerkandî, *Kitâbu'n-nevâzil*, vr. 168^b, Nâtfî, *Ecnâs*, I, 81.

⁴⁸⁴ Cessâs, *Muhtasaru İhtilâfî'l-ulemâ*; III, 501; a.mlf. *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 64; III, 274.

⁴⁸⁵ Cessâs, *Muhtasaru İhtilâfî'l-ulemâ*, IV, 359.

Nevâdir'ini topladıkları hocalarına nispetle *Nevâdir* eserleri vücuda getirmektedirler. Hanefî mezhebi *Emâlî* literatüründe en önemli eserler hiç şüphesiz Ebû Yûsuf'a aittir. Onun dışında Şeybânî, Hasan b. Ziyâd, üçüncü tabakadan Yûsuf b. Ebî Yûsuf, Muhammed b. Semâ'a ve Muhammed b. Mukâtil'in de *Emâlî*leri vardır.

b. *Emâlî*lerden sonra *Nevâdir* türü rivayetler barındıran en önemli eserler Hasan b. Ziyâd'a aittir. Onun günümüze ulaşmayan otuz küsur kitabında Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Züfer'den *Nevâdir* kabilinden birçok nakil ve onların görüşleri üzerinden yapılmış tahrîcler bulunmaktadır.

c. *Nevâdir* mesailinin sıkça geçtiği eserlerin üçüncü türü, erken dönem Hanefî fakihlerine ait ve birçoğu bugün için kayıp durumdaki eserlerdir. III.-V./IX.-XII. yüzyıllar arasında yaşamış Hanefî fakihlerinin telif ettiği bu eserlerde mezheb imamlarından nakledilen ve diğer kitaplarda bulunması pek mümkün olmayan birçok *Nevâdir* mesaili yer almaktadır. Nâtîfî'nin yaptığı nakillerden bu eserlerin V./XII. asırda Bağdat ve çevresindeki Hanefî fakihleri arasında mütedavil olup mezheb imamlarının eserlerinden sonra en fazla müracaat edilen kaynaklar oldukları anlaşılmaktadır.

Hemen hepsi kayıp vaziyetteki *Emâlî*ler, Hasan b. Ziyâd'ın eserleri ve sayılarını dahi kesin olarak tespit etmenin mümkün olmadığı erken dönem Hanefî fakihlerine ait diğer kaynak eserler içerisinde Nâtîfî'nin *Ecnâs*'ta zikrettiklerinin bir listesini, içermiş oldukları *Nevâdir* mesailine binaen, râvî adını esas alarak, kitapta geçtiği şekliyle burada vermekle yetinecek, sonrasında tezin asıl konusunu oluşturan *Nevâdir* eserlerinin tanıtımına geçeceğiz.⁴⁸⁶

A. *Emâlî*ler

1. Ebû Yûsuf'un *Emâlî*'si ve Râvileri

No	Kitap Adı	Râvî
1	<i>İmlâu Ebî Yûsuf</i>	Muhammed b. Saîd b. Sâbık (ö. 216/831)
2	<i>İmlâu Ebî Yûsuf</i>	Muhammed b. Semâ'a (ö. 233/848) ⁴⁸⁷
3	<i>İmlâu Ebî Yûsuf</i>	Râvî adı yok.

⁴⁸⁶ Ebû Yûsuf, Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd'ın *Emâlî*leri ve bunların râvilerine göre tasnifi hakkında bilgi için bk. Yılmaz, s. 21-53, 100-106, 142.

⁴⁸⁷ Nâtîfî, Ebû Yûsuf'un *Emâlî*'sinden Muhammed b. Semâ'a rivayetiyle yaptığı nakillerden ikisinde onun bu eseri Muallâ b. Mansûr'dan (ö. 211/826) imlâ yoluyla rivayet ettiğini söyler. Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 533, II, 327.

No	Kitap Adı	Râvi
4	<i>Kitâbu'd-da'vâ</i>	Ali b. el-Ca'd (ö. 230/845)
5	<i>Kitâbu'l-vasâyâ</i>	Ali b. el-Ca'd (ö. 230/845)
6	<i>Kitâbu's-salât</i>	Ali b. el-Ca'd (ö. 230/845)
7	<i>Kitâbu'l-buyû</i>	Bişr b. Gıyâs (ö. 218/833)
8	<i>Kitâbu'l-hul'</i> ⁴⁸⁸	Bişr b. Gıyâs (ö. 218/833)
9	<i>Kitâbu'l-cinâyât</i>	Bişr b. Gıyâs (ö. 218/833)
10	<i>Kitâbu'l-eymân</i>	Bişr b. Gıyâs (ö. 218/833)
11	<i>Kitâbu'l-havâle</i>	Bişr b. Gıyâs (ö. 218/833)
12	<i>Kitâbu'l-hudûd</i>	Bişr b. Gıyâs (ö. 218/833)
13	<i>Kitâbu'l-keffârât</i>	Bişr b. Gıyâs (ö. 218/833)
14	<i>Kitâbu'l-menâsik</i>	Bişr b. Gıyâs (ö. 218/833)
15	<i>Kitâbu'l-vasâyâ</i>	Bişr b. Gıyâs (ö. 218/833)
16	<i>Kitâbu'n-nikâh</i>	Bişr b. Gıyâs (ö. 218/833)
17	<i>Kitâbu'r-rucû' ani's-şehâdât</i>	Bişr b. Gıyâs (ö. 218/833)
18	<i>Kitâbu's-salât</i>	Bişr b. Gıyâs (ö. 218/833)
20	<i>Kitâbu'z-zihâr</i>	Bişr b. Gıyâs (ö. 218/833)
21	<i>Kitâbu edebi'l-kâdî</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
22	<i>Kitâbu ihtilâfi's-şehâdât</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
23	<i>Kitâbu'd-da'vâ</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
24	<i>Kitâbu'l-atâk</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
25	<i>Kitâbu'l-buyû</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
26	<i>Kitâbu'l-cinâyât</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
27	<i>Kitâbu'l-edâhî</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
28	<i>Kitâbu'l-eşribe</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
29	<i>Kitâbu'l-eymân</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
30	<i>Kitâbu'l-gasb</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
31	<i>Kitâbu'l-havâle</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
32	<i>Kitâbu'l-hayz</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
33	<i>Kitâbu'l-hibe</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
34	<i>Kitâbu'l-hudûd</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
35	<i>Kitâbu'l-icârât</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
36	<i>Kitâbu'l-ikrâr</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
37	<i>Kitâbu'l-kefâle</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
38	<i>Kitâbu'l-keffârât</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
39	<i>Kitâbu'l-menâsik</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
40	<i>Kitâbu'l-mudârabe</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
41	<i>Kitâbu'l-vasâyâ</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
42	<i>Kitâbu'l-vedîa</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
43	<i>Kitâbu'l-vekâle</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)

⁴⁸⁸ *Ecnâs*'ın matbu nüshasında *Kitâbu'l-câmi* olarak geçen (I, 325) bu eserin, yazma nüshaları üzerinde yapılan araştırma sonucunda (Nuruosmaniye Ktp., nr. 1371, vr. 113^a) zikredilen meseleyle de alakalı olarak *Kitâbu'l-Hul'* olduğu anlaşılmıştır. Yılmaz, Bişr b. Gıyâs'ın rivayet ettiği *Emâlî* kitapları arasında bu eseri zikretmemiştir. Bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 34.

No	Kitap Adı	Râvi
44	<i>Kitâbu'n-nikâh</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
45	<i>Kitâbu'r-rehn</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
46	<i>Kitâbu's-salât</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
47	<i>Kitâbu's-sarf</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
48	<i>Kitâbu's-sayd ve 'z-zebâih</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
49	<i>Kitâbu's-sıyâm</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
50	<i>Kitâbu's-siyer</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
51	<i>Kitâbu's-şehâdât</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
52	<i>Kitâbu's-şerike</i> ⁴⁸⁹	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
53	<i>Kitâbu's-şuf'a</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
54	<i>Kitâbu't-talâk</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
55	<i>Kitâbu'z-zekât</i>	Bişr b. el-Velîd (ö. 238/853)
56	<i>Kitâbu'l-cinâyât</i>	Ebû Süleyman el-Cüzcânî (ö. 200/816)
57	<i>Kitâbu'l-eymân</i>	Ebû Süleyman el-Cüzcânî (ö. 200/816)
58	<i>Kitâbu'l-hudûd</i>	Ebû Süleyman el-Cüzcânî (ö. 200/816)
59	<i>Kitâbu'l-menâsik</i>	Ebû Süleyman el-Cüzcânî (ö. 200/816)
60	<i>Kitâbu'l-mükâteb</i>	Ebû Süleyman el-Cüzcânî (ö. 200/816)
61	<i>Kitâbu's-sıyâm</i>	Ebû Süleyman el-Cüzcânî (ö. 200/816)
62	<i>Kitâbu't-talâk</i>	Ebû Süleyman el-Cüzcânî (ö. 200/816)
63	<i>Kitâbu'l-buyû</i>	Muhammed b. Semâ'a (ö. 233/848)
64	<i>Kitâbu'l-hibe</i>	Muhammed b. Semâ'a (ö. 233/848)
65	<i>Kitâbu's-şuf'a</i>	Muhammed b. Semâ'a (ö. 233/848)
66	<i>Kitâbu'd-da'vâ</i>	Râvi adı yok
67	<i>Kitâbu'l-cinâyât</i>	Râvi adı yok
68	<i>Kitâbu'l-eymân</i>	Râvi adı yok
69	<i>Kitâbu'l-harâc</i>	Râvi adı yok

⁴⁸⁹ *Ecnâs*'ın Yılmaz'ın kullandığı matbu nüshasında (s. 444) *Kitâbu's-şirâ* diye Bişr b. el-Velîd'in rivayet ettiği bir diğer *Emâlî* kitabı daha geçmektedir. Oysa bu kitap *Ecnâs*'ın diğer baskısı (II, 32) ve bazı nitelikli yazma nüshalarında (Atıf Efendi Ktp., nr. 725, vr. 81^b) *Kitâbu's-şerike* olarak geçmektedir ki bizce doğru olan budur. Zira Hanefî mezhebi fıkıh kitapları arasında *Kitâbu's-şirâ* ismiyle anılan bir kitap/bölüm olmadığı gibi, kitaptan yapılan naklin de şirketle alakalı olması kitabın doğru adının *Kitâbu's-şerike* olmasını kuvvetlendirmektedir. Yılmaz'ın bu kitabı *Emâlî* kitapları arasında sayması Nedîm'in *Fihrist*'te (II, 22) Bişr b. el-Velîd'in rivayet ettiği *Emâlî*'de otuz altı kitap bulunmaktadır" demesiyle alakalı olsa gerektir. Zira bu kitapla birlikte *Ecnâs*'ta Bişr b. el-Velîd rivayetiyle geçen *Emâlî* kitapları otuz altı olmaktadır. Bize göre otuz altıncı kitap bu değil de her ne kadar kaynaklarda geçmese de *Kitâbu'r-rucû ani's-şehâdât* alabilir. Nitekim bu kitabın Bişr b. Gıyâs tarikiyle gelen bir rivayetinden *Ecnâs*'ta (II, 204) nakil bulunmaktadır. Ayrıca Bişr b. el-Velîd gibi Ebû Yûsuf'un *Emâlî*'sinin en önemli râvisinin, ondan *Kitâbu's-şehâdât* ile *Kitâbu İhtilâfi's-şehâdât*'ı rivayet etmişken, Ebû Yûsuf'tan rivayet edildiği bilenen *Kitâbu'r-rucû ani's-şehâdât*'ı rivayet etmemiş olması pek makul görülmektedir. Bişr b. Gıyâs'ın rivayet edip de Bişr b. el-Velîd'in rivayet etmediği bilinen diğer bir kitap da yukarıda adı geçen *Kitâbu'l-hul*'dur. Daha zayıf bir ihtimal olarak otuz altıncı kitap bu da olabilir zira, hul' meselelerinin kitap olarak ele alınması Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı dışında rastlanan bir durum değildir.

No	Kitap Adı	Râvi
70	<i>Kitâbu'l-menâsik</i>	Râvi adı yok
71	<i>Kitâbu'l-vasâyâ</i>	Râvi adı yok
72	<i>Kitâbu'l-vekâle</i>	Râvi adı yok
73	<i>Kitâbu'n-nikâh</i>	Râvi adı yok
74	<i>Kitâbu edebi'l-kâdî</i>	Râvi adı yok.
75	<i>Kitâbu ihtilâfi's-şehâdât</i>	Râvi adı yok.
76	<i>Kitâbu'ı-kefâle</i>	Râvi adı yok.
77	<i>Kitâbu'l-atâk</i>	Râvi adı yok.
78	<i>Kitâbu'l-buyû</i>	Râvi adı yok.
79	<i>Kitâbu'l-gasb</i>	Râvi adı yok.
80	<i>Kitâbu'l-havâle</i>	Râvi adı yok.
81	<i>Kitâbu'l-ikrâr</i>	Râvi adı yok.
82	<i>Kitâbu'l-keffâra</i>	Râvi adı yok.
83	<i>Kitâbu'r-rehn</i>	Râvi adı yok.
84	<i>Kitâbu'r-rucû ani's-şehâdât</i>	Râvi adı yok.
85	<i>Kitâbu'r-ruhas ve'l-kerâhiye</i>	Râvi adı yok.
86	<i>Kitâbu's-salât</i>	Râvi adı yok.
87	<i>Kitâbu's-serika</i>	Râvi adı yok.
88	<i>Kitâbu's-sıyâm</i>	Râvi adı yok.
89	<i>Kitâbu's-siyer</i>	Râvi adı yok.
90	<i>Kitâbu's-şehâdât</i>	Râvi adı yok.
91	<i>Kitâbu's-şuf'a</i>	Râvi adı yok.
92	<i>Kitâbu'z-zekât</i>	Râvi adı yok.
93	<i>Cürcâniyyât</i> ⁴⁹⁰	Ali b. Sâlih

2. Şeybânî'nin *Emâli*'si ve Râvileri

No	Kitap Adı	Râvi
1	<i>İmlâu Muhammed</i>	Râvi adı yok.
2	<i>İmlâu Muhammed</i>	Amr b. Ebî Amr
3	<i>İmlâu Muhammed</i>	Dâvud b. Rüseyd el-Hârizmî (ö. 239/854)
4	<i>İmlâu Muhammed</i>	Ebû Süleyman el-Cüzcânî (ö. 200/816)
5	<i>İmlâu Muhammed</i>	Hâcib b. el-Velid (ö. 228/842)
6	<i>İmlâu Muhammed</i>	İbrahim b. Rüstem ⁴⁹¹
7	<i>İmlâu Muhammed</i>	Kurayş b. İsmail
8	<i>İmlâu Muhammed</i>	Muallâ b. Mansûr (ö. 211/826)

⁴⁹⁰ *Cürcâniyyât*'ın Ebû Yûsuf'a ait olduğu konusu daha evvel geçmişti (bk. s. 94). Onun Cürcân'da kadî iken yazdığını bir *Emâli* olabilme ihtimaline binaen eseri *Emâli*leri arasında zikretmeyi uygun gördük.

⁴⁹¹ Nâtîfî, *Ecnâs*'ta bir yerde İbrahim b. Rüstem rivayetiyle gelen Şeybânî'nin *Emâli*'sinden nakil yapmaktadır (I, 430). Yılmaz ilgili çalışmasında İbrahim b. Rüstem'in bu *Emâli* rivayetinden bahsetmemektedir. Bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 100-105.

No	Kitap Adı	Râvi
9	<i>İmlâu Muhammed</i>	Muhammed b. Humeyd er-Râzî (ö. 248/862) ⁴⁹²
10	<i>İmlâu Muhammed</i>	Muhammed b. Semâ'a (ö. 200/816)
11	<i>İmlâu Muhammed</i>	Şuayb b. Süleyman el-Keysânî (ö. 204/820)
12	<i>Amreviyyât</i> ⁴⁹³	Amr b. Ebî Amr
13	<i>Keysâniyyât</i> ⁴⁹⁴	Şuayb b. Süleyman el-Keysânî (ö. 204/820)
14	<i>Rakkiyyât</i> ⁴⁹⁵	Râvi adı yok.
15	<i>Rakkiyyât</i>	Muhammed b. Semâ'a (ö. 200/816)
16	<i>Kitâbu's-secedât</i> ⁴⁹⁶	Râvi adı yok.

3. Diğer *Emâlî* Eserleri ve Râvileri

No	Kitap Adı	Râvi
1	<i>Emâlî Hasan b. Ziyâd</i>	Râvi adı yok
2	<i>Kitâbu'l-cinâyât imlâu Hasan b. Ziyâd</i>	Râvi adı yok
3	<i>İmlâu Yûsuf b. Ebî Yûsuf</i>	Râvi adı yok
4	<i>İmlâu Muhammed b. Semâ'a</i>	Kazvin Kadısı Ebû Ali (ö.?) ⁴⁹⁷
5	<i>İmlâu Muhammed b. Mukâtil</i>	Râvi adı yok

B. Hasan b. Ziyâd'ın Eserleri

Hasan b. Ziyâd'ın eserlerinde başta Ebû Hanîfe⁴⁹⁸ olmak üzere, Ebû Yûsuf⁴⁹⁹ ve

⁴⁹² Şeybânî'nin *Emâlî*'sini rivayet edenler arasında *Ecnâs*'ta bir yerde Muhammed b. Hüneyf/Hanîf isminde birinden de bahsedilmektedir (bk. I, 512). Adı geçen kişiye dair hiçbir bilginin bulunmaması ve Hüneyf isminin yazılış olarak Humeyd'e çok benzemesi sebebiyle bunun bir nüsha hatası, doğrusunun ise Muhammed b. Humeyd olduğunu söylemek daha isabetli gözükmektedir. Yılmaz bu kişiyi ayrı bir râvi olarak zikretmiştir. Bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 105.

⁴⁹³ *Amreviyyât* tabloda 2 numarada geçen Amr b. Ebî Amr'ın Şeybânî'den yaptığı *Emâlî* rivayetinin aynısıdır. Nâtîfî, *Ecnâs*'ta *Amreviyyât* isimli eserden 13 yerde nakil yapmakta ve bu nakillerin ilkinde, eserin Şeybânî'ye ait *Emâlî*'nin Amr b. Ebî Amr tarafından yapılan rivayeti olduğunu söylemektedir (Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 85). Nâtîfî kitaptan yaptığı nakilleri her iki isimle verdiği için biz de eseri her iki ismiyle ayrı ayrı zikrettik.

⁴⁹⁴ *Keysâniyyât* daha evvel geçtiği üzere (bk. s. 92) tabloda 11 numarada yer alan Şuayb b. Süleyman el-Keysânî (ö. 204/820) rivayetinin diğer adıdır.

⁴⁹⁵ *Rakkiyyât* için bk. s. 96.

⁴⁹⁶ Nâtîfî'nin verdiği bilgiye göre Şeybânî bu eserini Rakka'da iken imlâ ettirmiştir. Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 57.

⁴⁹⁷ Kazvin Kadısı Ebû Ali: İbn Semâ'a'nın talebeleri arasında Ebû Ali künyesini taşıyan Abdullâh b. Ca'fer isminde birinden bahsedilmektedir. Fakat bu kişinin Kazvîn kadılığı yaptığına dair bilgi yoktur.

⁴⁹⁸ Ebû Hanîfe'nin görüşleri daha çok Hasan b. Ziyâd'ın *Mücerred* isimli eserinde geçmektedir. Nâtîfî *Ecnâs*'ta *Mücerred*'ten Ebû Hanîfe'nin birçok görüşünü nakletmektedir. *Mücerred* hakkında geniş bilgi için bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 138-148.

⁴⁹⁹ Örnek olarak bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 64, 75, 79, 109, 134, 274, 421, 516, 551, II, 84, 177.

Züfer'den⁵⁰⁰ *Usûl*'de geçmeyen birçok *Nevâdir* sayılabilecek mesaile, ayrıca onların görüşleri üzerinden Hasan b. Ziyâd tarafından yapılmış tahrîclere⁵⁰¹ rastlamak mümkündür. Konumuzla doğrudan alakalı olmadığı için Hasan b. Ziyâd'ın eserlerinden burada sadece Nâtîfî'nin *Ecnâs*'ta nakil yaptıklarının isimlerine yer verilmiştir.⁵⁰²

No	Kitap Adı
1	<i>Kitâbu edebi'l-kâdî</i>
2	<i>Kitâbu'l-buyû</i>
3	<i>Kitâbu'l-cinâyat</i>
4	<i>Kitâbu'l-dâhâyâ</i>
5	<i>Kitâbu'l-ferâiz</i>
6	<i>Kitâbu'l-gasb</i>
7	<i>Kitâbu'l-harâc</i>
8	<i>Kitâbu'l-hudûd</i>
9	<i>Kitâbu'l-irtidâd</i>
10	<i>Kitâbu'l-keffârât</i>
11	<i>Kitâbu'l-menâsik</i>
12	<i>Kitâbu'l-mükâteb</i> ⁵⁰³
13	<i>Kitâbu'l-vakf</i>
14	<i>Kitâbu'l-vasâyâ</i>
15	<i>Kitâbu'l-vekâle</i>
16	<i>Kitâbu'n-nikâh</i>
17	<i>Kitâbu'r-rehn</i>
18	<i>Kitâbu's-salât</i>
19	<i>Kitâbu's-sayd ve 'z-zebâih</i>
20	<i>Kitâbu's-selem</i>
21	<i>Kitâbu's-siyâm</i>
22	<i>Kitâbu's-şuf'a</i>
23	<i>Kitâbu't-talâk</i>
24	<i>Kitâbu'z-zekât</i>

⁵⁰⁰ Örnek olarak bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 75, 82, 153, 340, 551, II, 81, 84, 291, 391, 451, 462.

⁵⁰¹ Örnek olarak bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 158, 309, 311, 330, 484, II, 26, 64, 79, 80, 121, 145, 166.

⁵⁰² Hasan b. Ziyâd'ın eserleri için ayrıca bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 138-142.

⁵⁰³ Nâtîfî'nin üç yerde (I, 339, 340) nakilde bulunduğu bu eseri Yılmaz, Hasan b. Ziyâd'ın eserleri arasında zikretmemiştir. Bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 138-148.

25	<i>Câmî</i> ⁵⁰⁴
26	<i>Hârûnî</i>
27	<i>İhtilâfu Züfer ve Ya'kûb</i>
28	<i>Me'hûz bih/Me'mûniyye</i>
29	<i>Mücerred</i> ⁵⁰⁵

C. Erken Dönem Hanefî Fakihlerine Ait Diğer Bazı Eserler

Bu başlık altında isimleri zikredilecek eserler yukarıda geçtiği üzere yine Nâtîfî'nin *Ecnâs*'ta kendisinden nakilde bulunduğu, mezhebin erken dönem fakihlerine ait, birçoğu kayıp vaziyetteki eserlerdir. Nâtîfî'nin doğrudan yaptığı nakiller, erken dönem Hanefî literatürünün kayıp halkasını oluşturan bu eserlerin V/XI. asırda Bağdat ve çevresinde mevcut ve mütedavil olduğunu göstermektedir. *Ecnâs*'ta geçen bu eserler müellif adına göre tabloda verilmiştir.

No	Kitabın Adı	Müellifi
1	<i>Mesâil</i>	Ahmed el-Kârî ⁵⁰⁶
2	<i>Mesâil</i>	Ali b. Sâlih el-Cürcânî ⁵⁰⁷
3	<i>Câmî'</i>	Ali b. Sâlih el-Cürcânî
4	<i>Câmî'</i>	Ali b. Yezîd et-Taberî (ö. 191/807'den sonra) ⁵⁰⁸

⁵⁰⁴ Nâtîfî'nin iki yerde (II, 199, 202) nakilde bulunduğu bu eseri Yılmaz, Hasan b. Ziyâd'ın eserleri arasında zikretmemiştir. Bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 138-148.

⁵⁰⁵ *Ecnâs*'ın matbu nüshasının *Kitâbu'l-gasb* bölümünde Hasan b. Ziyâd'ın *Kitabu'l-asl* isimli bir eserinden (I, 491), *Kitâbu'l-buyû* bölümünde ise *Kitâbu'l-icârât* isimli bir başka eserinden (II, 79) nakil yapılmaktadır. Eserin diğer yazma nüshalarına bakıldığında ise ikisinin de birer istinsah hatası olup; ilk eserin Hasan b. Ziyâd'ın *kitabu'l-gasb*'ı, ikincisinin *Emâlî*'si olduğu anlaşılmaktadır. (bk. Nuruosmaniye Ktp., nr. 1371, vr. 178^b, 234^a).

⁵⁰⁶ Ahmed el-Kârî: Nâtîfî, Ahmed el-Kârî'nin *Mesâil* isimli eserinden Şeybânî'nin bir görüşünü aktarmaktadır (*Ecnâs*, I, 301). Kurâşî, Ahmed'in Şeybânî'nin ashabından olduğunu söyler. Kuraşî, *Cevâhir*, I, 356-57.

⁵⁰⁷ Ali b. Salih: Ebû Yûsuf'un talebesi olup ondan geride geçen (bk. s. 94) *Cürcâniyyat* isimli eseri nakleden kişidir. Yılmaz bu iki eserin de büyük ihtimalle *Cürcâniyyat* ile aynı eser olduğunu söylemiştir (bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 108-09). Bunların *Cürcâniyyat*'tan ayrı birer eser olduğunu söylemek daha isabetli görünmektedir. Zira yukarıdaki listede geçtiği gibi talebelerin hocalarından rivayet ettikleri kitaplar dışında *Mesail* ve *Câmî* adıyla kendilerine ait eserler telif etmeleri o günün ilim dünyasında sürdürülen bir gelenektir. Ayrıca Nâtîfî'nin kitap isimlerini tam olarak zikretme noktasında hassasiyet gösterdiğini biliyoruz. Nitekim Ali b. Salih'in *Mesâil*'inden yaptığı bir nakil esnasında "*Cürcâniyyat*'ta *Mesâilü Ali b. Salih*'de şöyle denilmektedir" demesi *Mesail*'in *Cürcâniyyat* içinde olsa bile ayrı bir eser olduğunu göstermektedir. Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 195.

⁵⁰⁸ Ali b. Yezîd et-Taberî: Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd'ın talebesidir. Nâtîfî onun *Câmî*'inde Şeybânî kanaylı Ebû Hanefî'den yaptığı bir rivayet yer vermektedir. (Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 544) Ali b. Yezîd'in *Nevâdir*'i için bk. s. 124.

No	Kitabın Adı	Müellifi
5	<i>Mesâil</i>	Ali er-Râzî ⁵⁰⁹
6	<i>İhtilâfu Ebî Hanîfe ve Ebî Yûsuf</i>	Bişr b. Gıyâs (ö. 218/833) rivayeti ⁵¹⁰
7	<i>Mesâilu'l-Bârûdî?</i>	Ebû Abdullâh el-Cürcânî (ö. 398/1008) ⁵¹¹
8	<i>Kitâbu'l-hayz</i>	Ebû Abdullâh ez-Za'ferânî ⁵¹²
9	<i>Kitâbu'z-zekât</i>	Ebû Abdullâh ez-Za'ferânî
10	<i>Kitâbu's-salât</i>	Ebû Abdullâh ez-Za'ferânî
11	<i>Kitâbu'l-edâhî</i>	Ebû Abdullâh ez-Za'ferânî
12	<i>Kitâbu'd-dahâyâ</i>	Ebû Ali ed-Dekkâk er-Râzî ⁵¹³
13	<i>Kitâbu'l-hayz</i>	Ebû Ali ed-Dekkâk er-Râzî
14	<i>Mesâil</i>	Ebû Ali es-Seccâde (ö. 241/855) ⁵¹⁴
15	<i>Mesâil</i>	Ebû Ali Fazl b. Gânim (ö. 236/850) ⁵¹⁵
16	<i>Kitâbu'ş-şirb</i>	Ebû Amr İbn Dânikâ (ö. 340/952) ⁵¹⁶

⁵⁰⁹ Ali er-Râzî ismiyle meşhur iki Hanefî fakihî bulunmaktadır. Bunlardan biri Ebû Yûsuf'un ashabından olup Nâtîfî iki yerde kendisinden nakilde bulunur (bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 55, II, 151). Diğeri, Saymerî'nin ifadesine göre Muhammed b. Şücâ''ın akranlarından olup, *Usûl ve Câmiu'l-Kebîr*'den bazı meselelere itirazları vardır (bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 164). Nedîm Irak ehlinin mezhebi üzere olup onların alimlerinden dediği Ali er-Râzî'nin *Kitâbu'l-mesâili'l-kebir*, *Kitâbu'l-mesâili's-sağîr* ve *el-Câmî* isiminde eserleri olduğunu söyler. (Nedîm, *Fihrist*, III, 27)

⁵¹⁰ Nâtîfî, bu eserin Bişr b. Gıyâs rivayetinden sadece bir yerde nakilde bulunmuştur. Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 161.

⁵¹¹ Ebû Abdullâh Muhammed b. Yahya el-Cürcânî, Nâtîfî ve Kudûrî'nin hocası, Cessas'ın talebesidir (bk. Kuraşî, *Cevâhir*, III, 397-98). *Ecnâs*'ta kendisinden yapılmış birçok nakil vardır. İlgili eser için bk. *Ecnâs*, I, 202, 204.

⁵¹² Ebû Abdullâh el-Hasan b. Ahmed ez-Za'ferânî er-Râzî: Şeybânî'nin telif ettiği *el-Câmiu's-sağîr* kitabındaki mesaili tertip eden kişidir. Bk. Kâdîhân, *Şerhu'l-Câmi's-sağîr*, 1, 57; Kuraşî, *Cevâhir*, II, 46.

⁵¹³ Şeybânî'nin talebelerinden Musa b. Nasr'dan ders almıştır. Talebeleri arasında meşhur Hanefî fakihî Ebû Saîd el-Berdâî vardır. Bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 165; Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 41; Kuraşî, *Cevâhir*, II, 46.

⁵¹⁴ Ebû Ali el-Hasan b. Hammâd es-Seccâde: Şeybânî'nin ashabı arasında sayılır (bk. Kuraşî, *Cevâhir*, II, 52). Şeybânî'den yaptığı bir rivayet kaynaklarda yer almaktadır (bk. İbn Ebi'l-Avvâm, *Fazâilu Ebî Hanîfe*, s. 362). Nâtîfî Seccâde'nin *Mesâil*'inden bir rivayet aktarmakta (bk. *Ecnâs*, I, 269), bir yer de İsa b. Ebân kanalıyla Şeybânî'den yaptığı bir rivayete yer vermektedir (bk. *Ecnâs*, II, 368) Hayatı için ayrıca bk. Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, VIII, 248-49.

⁵¹⁵ Yılmaz, bu eser için *Nevâdir*'i ile aynı eser olabilir demiştir. (bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 108-09) Yukarıda Ali b. Salih'in *Mesail*'iyle ilgili yapmış olduğumuz izaha göre doğru olan her ikisinin de ayrı eserler olmasıdır. Fazl b. Gânim'in hayatı ve *Nevâdir*'i için bk. s. 102.

⁵¹⁶ Ebû Amr İbn Dânikâ Ahmed b. Muhammed: Nâtîfî kitabında üç yerde 266/880'de vefat eden Muhammed b. Şücâ''ın (*Ecnâs*, I, 504, II, 129, 379) bir yerde de Ebû Ali ed-Dekkâk'ın (*Ecnâs*, II, 96) ashabından olduğunu söyler. Saymerî, Hatîb ve Kuraşî ise Ebû Saîd el-Berdâî'nin talebesi olduğunu aktarır. Kerhî ile aynı dönemde Bağdat'ta ders verdiği bilinmektedir. *Câmiayn* üzerine şerhi vardır. Bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 166, 168-69, 172; Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, V, 160; Kuraşî, *Cevâhir*, I, 291, IV, 71, 471.

No	Kitabın Adı	Müellifi
17	<i>Kitâbu'l-hikâyât</i>	Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933)
18	<i>Kitâbu's-sicillât</i>	Ebû Hâzim el-Kâdî (ö. 292/905) ⁵¹⁷
19	<i>Mesâil</i>	Ebû Hâzim el-Kâdî (ö. 292/905)
20	<i>Muhtasar</i>	Ebû Mûsâ ed-Darîr ⁵¹⁸
21	<i>Mesâil</i>	Ebû Ravh Nemr b. Cidâr ⁵¹⁹
22	<i>Câmi'</i>	Ebû Saîd Halef el-Belhî (ö. 205/821) ⁵²⁰
23	<i>Muhtasar</i>	Ebü'l-Hasan el-Kerhî (ö. 340/952)
24	<i>Câmi'</i>	Ebü'l-Hasan el-Kerhî (ö. 340/952)
25	<i>Kitâbu't-tahârât</i>	Ebü'l-Kâsım el-Hûmînî er-Râzî ⁵²¹
26	<i>Kitâbu'l-edâhî/dahâyâ</i>	Ebü'l-Kâsım el-Hûmînî er-Râzî
27	<i>Kitâbu'l-ikâle</i>	Ebubekr el-Hassâf (ö. 261/875)
28	<i>Kitâbu's-şurût</i>	Ebubekr el-Hassâf (ö. 261/875)
29	<i>Kitâbu'd-dahâyâ</i>	Ebubekr el-Hassâf (ö. 261/875)
30	<i>İhtilâfu'l-ulemâ</i>	Ebubekr b. Ya'kûb et-Taberî ⁵²²
31	<i>Kitâbu's-salât</i>	Ebubekr el-Gazzâlî er-Râzî

⁵¹⁷ Kâdî Ebû Hâzim Abdulhamîd b. Abdülaziz: Aslen Basralı olup Bekr el-Ammi ve diğer Basralı Hanefî fakihlerinden ders almış, Şam, Kûfe ve Kerh'te kadılık yapmıştır. Ebû Cafer et-Tahâvî ve Ebû Tâhir ed-Debbâs kendisinden ders almıştır. Kerh'de onunla karşılaşmış ve meclisinde bulunmuş olmakla birlikte Berdâî'nin ders halkasına devam etmiştir. Bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 165; Kureşî, *Cevâhir*, II, 367-68; Nedîm, *Fihrist*, s. 257. Hayatı için ayrıca bk. Kırbıyık, "Ebû Hâzim el-Kâdî", s. 158.

⁵¹⁸ Nâtîfî Mısır'a yerleştiğini ifade ettiği Ebû Musa'nın *Muhtasar*'ından sadece bir yerde nakil yapmaktadır (*Ecnâs*, I, 164). Hatîb Ebû Musa'nın Hanefî mezhebinin önde gelenlerinden olduğunu aktarır (bk. Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, III, 705-707). Oğlu Ebû Abdullâh Muhammed b. İsa kısa bir süreliğine Doğu Bağdat kadılık görevine getirilmiş ve hicri 330'lu yıllarda vefat etmiştir (bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 169; Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, III, 707). Ebû Musa'nın *Muhtasar*'ından bazı nakiller İbnü's-Simnânî'nin (ö. 499/1106) *Ravzatü'l-kuzât* isimli eserinde bulunmaktadır. Bk. İbnü's-Simnânî, *Ravzatü'l-kuzât*, I, 276, 316, II, 559, 619, 620, 621, 655, 663, 673, 675, 689, 695, III, 943, 1061, 1146, 1271.

⁵¹⁹ Ebû Ravh Nemr b. Cidâr: Nâtîfî, Ebû Yûsuf'un ashabından olduğunu söyler (*Ecnâs*, II, 84). *Mesâil*'inde Ebû Yûsuf ve Hasan b. Ziyâd'tan doğrudan Ebû Hanîfe'den ise dolaylı rivayetleri vardır. (bk. *Ecnâs*, I, 461, II, 84, II, 209, 241). Ebû Yûsuf, Hasan b. Ziyâd ve Şeybânî'ye yetiştiği kaynaklarda tasrih edilmektedir. Bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 136.

⁵²⁰ Ebû Saîd Halef b. Eyyûb el-Belhî: Belhî'nin müftüsü ve zahidi olarak bilinir. Ebû Yûsuf, Züfer ve Şeybânî'den ders almıştır. Kaynaklarda Hasan b. Ziyâd'a yakınlığından da bahsedilir (bk. Kuraşî, *Cevâhir*, II, 170-72). Nâtîfî bir yerde, onun *Câmi'*inden Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin yeminle ilgili bir mesele hakkındaki görüşlerini nakleder. Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 358.

⁵²¹ Ebü'l-Kâsım el-Hûmînî er-Râzî: Kaynaklarda hakkında bilgi yoktur. Nâtîfî'nin yapmış olduğu nakillerden, Ebû Ali ed-Dekkâk'ın meclisinde bulunduğu anlaşılmaktadır. bk. *Ecnâs*, I, 55, 510, 519.

⁵²² Nâtîfî, Hanefî fakihlerinden Muhammed b. Şücâ'ın ashabından olduğunu söyler (*Ecnâs*, I, 429, 444).

No	Kitabın Adı	Müellifi
32	<i>Mesâil</i>	Esed b. Amr (ö. 188/804) ⁵²³
33	<i>Ferâiz</i>	Eyyûb el-Basrî ⁵²⁴
34	<i>Müntekâ</i>	Hâkim eş-Şehîd (ö. 334/945)
35	<i>Kitâbu 'ş-şurût</i>	Hilâl el-Basrî (ö. 245/860) ⁵²⁵
36	<i>Kitâbu 'l-muhâfarât</i>	Hilâl el-Basrî (ö. 245/860)
37	<i>Salâtu 'l-eser</i>	Hişâm er-Râzî (ö. 221/836) ⁵²⁶
38	<i>Kitâbu 'l-Îmân</i>	Hişâm er-Râzî (ö. 221/836)
39	<i>Kitâbu 'l-kefâlet</i>	İbn Abdek (ö. 347/958) ⁵²⁷
40	<i>Kitâbu 's-salât</i>	İbn Abdek (ö. 347/958)
41	<i>Menâkibu/Fazâilu Ebî Hanîfe</i>	İbn Kâs en-Nehâî (ö. 324/935) ⁵²⁸
42	<i>Kitâbu 'l-hisâli 'l-kebîr</i>	İbn Kâs en-Nehâî (ö. 324/935)
43	<i>Kitâbu 'l-hüceci 'l-kebîr</i>	İsa b. Ebân (ö. 221/836)
44	<i>Kitâbu 'l-hüceci 's-sağîr</i>	İsa b. Ebân (ö. 221/836)
45	<i>Kitâbu 'ş-şehâdât</i>	İsa b. Ebân (ö. 221/836)
46	<i>Mükâtebât</i> ⁵²⁹	İsa b. Ebân (ö. 221/836)
47	<i>Hatau 'l-Kütüb</i>	İsa b. Ebân (ö. 221/836)

⁵²³ Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebelerindendir. Ebû Yûsuf'tan sonra Harun Reşîd'in kadısı olmuştur. Nâtîfî bir yerde Mesail isimli eserinden (*Ecnâs*, I, 449), bir yerde de *Asl'daki Kitabu 's-sayd ve 'z-zebâih*'in Esed b. Amr rivayetinden (*Ecnâs*, I, 551), nakilde bulunmaktadır. Ayrıca bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 21, 22, 155; Hatîb, *Târîhu Medîneti 's-selâm*, VII, 470-74; Kuraşî, *Cevâhir*, I, 376-78.

⁵²⁴ Nâtîfî bir yerde bu kişinin *Ferâiz* isimli eserinden Hanefî ashabının bir görüşünü aktarmaktadır (*Ecnâs*, II, 285). Tahâvî, Eyyûb b. Süleyman el-Basrî isimli bir kişiden ferâiz konusunda Ebû Hanîfe'nin bir görüşünü aktarmaktadır (*Cessâs, Muhtasarü İhtilâfi 'l-ulemâ*, IV, 456). Yukarıda adı geçen ve ferâiz konusunda eser telif edenin bu kişi olması muhtemeldir.

⁵²⁵ Hilâl b. Yahyâ el-Basrî: Nâfîfî, Hilal el-Basrî hakkında Ebû Hanîfe'nin ashabından Yûsuf b. Hâlid es-Semtî'nin talebesi olduğunu söylerken (Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 557, II, 104) Kuraşî'nin eserinde, Ebû Yûsuf ve Züfer'den ders aldığını bilgisi yer alır (bk. Kuraşî, *Cevâhir*, III, 572). Kaynaklarda Hilal el-Basrî'nin Ebû Yûsuf'dan doğrudan yaptığı bir nakle ve Züfer hakkındaki söylediklerine yer verilmesi Hilal'in her ikisine de yettiğini göstermektedir. Bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 47, 110.

⁵²⁶ Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî'nin hayatı ve *Nevâdir*'i için bk. s. 112.

⁵²⁷ İbn Abdek: *Ecnâs* (I, 42, 94, 97, 112, II, 348) ve muhtemelen *Ecnâs*'tan alınarak *Keşfu 'z-zunûn*'da (II, 1433, 1453) adı İbn Abdel olarak geçmektedir. Hanefî fakihlerinden Ebû Amr et-Taberî'nin (ö. 340/951?) talebesi olup *Câmiayn* üzerine şerhi vardır. Bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 170.

⁵²⁸ Ali b. Muhammed ibn Kâs en-Nehâî: Aslen Kûfeli olup Bağdat'a yerleşmiştir. Şam ve diğer beldelerde kadılık yapmıştır. Zamanında Hanefî fakihlerin önde gelen isimlerinden olup faraiz ilmini çok iyi bildiği ve kurrâdan olduğu rivayet edilir. Bk. Hatîb, *Târîhu Medîneti 's-selâm*, XIII, 540-41.

⁵²⁹ *Rakkiyyât*'ın sonunda Şeybânî ile olan yazışmalarının yer aldığı kısımdır. Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 152, II, 365. İsa b. Ebân'ın bu ve diğer eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Dönemi*, s. 117-122.

No	Kitabın Adı	Müellifi
48	<i>Kitâbu'd-dahâyâ</i>	Muallâ b. Mensûr (ö. 211/826) ⁵³⁰
49	<i>Kitâbu's-salât</i>	Muallâ b. Mensûr (ö. 211/826)
50	<i>Kitâbu'l-vakf</i>	Muhammed b. Abdullâh el-Ensârî ⁵³¹
51	<i>Mesâil</i>	Muhammed b. Ebî Recâ (ö. 207/822) ⁵³²
52	<i>Kitâbu's-salât</i>	Muhammed b. Mukâtil (ö. 248/862) ⁵³³
53	<i>Kitâbu's-şurût</i>	Muhammed b. Mukâtil (ö. 248/862)
54	<i>Kitâbu'l-vasâyâ</i>	Muhammed b. Mukâtil (ö. 248/862)
55	<i>Kitâbu'l-muddâi ve'l-muddeâ</i>	Muhammed b. Mukâtil (ö. 248/862)
56	<i>Dîvân</i>	Muhammed b. Semâ'a (ö. 233/848) ⁵³⁴
57	<i>Kitâbu'l-harâc</i>	Muhammed b. Şücâ' (ö. 266/880) ⁵³⁵
58	<i>Kitâbu'l-helâl ve'l-harâm</i>	Muhammed b. Şücâ' (ö. 266/880)
59	<i>Kitâbu'l-hikâyât</i>	Muhammed b. Şücâ' (ö. 266/880)
60	<i>Kitâbu'l-keffârât</i>	Muhammed b. Şücâ' (ö. 266/880)
61	<i>Kitâbu't-talâk</i>	Muhammed b. Şücâ' (ö. 266/880)
62	<i>Mesâil</i>	Muhammed b. Şücâ' (ö. 266/880)
63	<i>Sünen</i>	Muhammed b. Şücâ' (ö. 266/880)
64	<i>Şerhu İhtilâfi Züfer ve Ya'kûb</i>	Muhammed b. Şücâ' (ö. 266/880)
65	<i>Tashîhu'l-âsâr</i>	Muhammed b. Şücâ' (ö. 266/880)
66	<i>Tefsîr/Şerhu'l-Mücerred</i>	Muhammed b. Şücâ' (ö. 266/880)
67	<i>Cevâbâtü mesâili ehli Belh</i>	Muhammed b. Şücâ' (ö. 266/880)
68	<i>Kitâbu's-şuf'a</i>	Mûsâ b. Nasr er-Râzî ⁵³⁶
69	<i>Kitâbu'l-mehâric</i>	Mûsâ b. Nasr er-Râzî
70	<i>Mesâilu ehli'l-Basra</i> ⁵³⁷	Müellif adı yok.
71	<i>Câmiu'l-Keysânî</i>	Şuayb b. Süleyman (ö. 204/820) ⁵³⁸

⁵³⁰ Muallâ b. Mensûr'un hayatı ve *Nevâdir*'i için bk. s. 135.

⁵³¹ Muhammed b. Abdullâh el-Ensârî: Nâtîfî'nin verdiği bilgiye göre Züfer'in ashabından olup *Kitâbu'l-vakf* isimli bir eseri vardır. Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 199, 455, 546, 556, 557, 558, 559, 560, 567, 569, II, 140, 285, 455, 458, 459, 460.

⁵³² Muhammed b. Ebî Recâ el-Horasânî: Ebû Yûsuf'un talebelerinden olup Me'mun zamanında Doğu Bağdat kadılığı yapmıştır. Bk. Hatîb, *Târihu Medîneti's-selâm*, III, 188-89.

⁵³³ Muhammed b. Mukâtil'in hayatı ve *Nevâdir*'i için bk. s. 128.

⁵³⁴ Muhammed b. Semâ'a'nın hayatı ve *Nevâdir*'i için bk. s. 120.

⁵³⁵ Muhammed b. Şücâ' es-Selcî'nin hayatı ve *Nevâdir*'i için bk. s. 143.

⁵³⁶ Mûsâ b. Nasr er-Râzî: Şeybânî'nin talebelerinden olup (Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 103, 108) daha önce geçen Ebû Ali ed-Dekkâk'ın da hocasıdır (Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 41).

⁵³⁷ Basra ehlinin Şeybânî yazdıkları sorular ve cevaplarından oluşur. Nâtîfî bu eserden Şeybânî'nin bir görüşünü nakletmekte ve bu görüşün *Asl*'de geçene muhalif olduğunu belirtmektedir. Bk. *Ecnâs*, I, 364.

⁵³⁸ *Ecnâs*'ın matbu nüshasında bu eser Şuayb'ın oğlu Süleyman b. Şuayb nispet edilmektedir. Oysa Nâtîfî'nin kitaptan yaptığı nakillerden birinde "Şeybânî sordum" ifadesinin yer alması (*Ecnâs*, I, 440) kitabı Şeybânî'ye yetişememiş olan oğul Süleyman'ın yazmadığını gösterir. Kitabın Şuayb b. Süleyman'ın akranı ve Ebû Yûsuf'un ders halkasından arkadaşı 238/853'te vefat eden Bîşr b. el-Velîd tarafından rivayet edilmiş olması da (*Ecnâs*, I, 197)

No	Kitabın Adı	Müellifi
72	<i>Câmî'</i>	Yahyâ el-İsfehânî ⁵³⁹



273/886'da vefat eden oğul Süleyman b. Şuayb'a ait olmadığını gösteren diğer bir karine sayılabilir. Sonuç olarak kitabın müellifi gibi algılanan Süleyman b. Şuayb'ın tıpkı *Keysâniyyât*'ta olduğu gibi *Câmiu'l-Keysânî* isimli bu eseri de babası Şuayb b. Süleyman'dan rivayet eden veya derleyen kişi olduğunu söylemek daha doğrudur. Nâtîfî'nin yaptığı nakillere göre *Câmiu'l-Keysânî*'de Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin görüşleriyle Şeybânî'nin bazı sorulara verdiği cevaplar yer almaktadır. Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 195, 196, 530, 544, 548, 550.

⁵³⁹ Nâtîfî, Yahyâ'nın Ebû Yûsuf'un ashabından olduğunu söyler. (*Ecnâs*, II, 452.)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
***NEVÂDİR* MESAILİNİN MAHİYETİ**

Bir önceki bölümde *Nevâdir* eserlerinin tespit, tasnif ve mevcut veriler üzerinden tanıtlarına yer verildi. Bu bölümde ise *Nevâdir* eserlerinin temel özellikleri tematik olarak örnekler üzerinden ortaya koymaya çalışılacaktır. Tanımda ifade edildiği üzere *Nevâdir*, mezheb imamlarının *Usûl*'de geçmeyen görüşleri ve bu görüşleri toplayan eserlere verilen isim olduğu için *Nevâdir* eserlerinde zikredilen mesailin en temel özelliğini *Usûl*'de geçmeyen görüşler olarak ifade etmek mümkündür. Fakat biz burada ilgili mesailin içeriğinden yeni alt başlıklar oluşturmak suretiyle *Nevâdir* mesailini daha yakından anlamaya gayret ettik ve *Nevâdir* mesailini aşağıda örnekleriyle açıklanacak olan şu başlıklar altında topladık. *Usûl*'de geçmeyen mesail, *Usûl*'de geçenden farklı mesail, *Usûl*'de veya diğer eserlerde geçen meseleleri tefsir, ta'lîl, tashih etmek suretiyle beyan eden mesail, mezheb imamlarının rücu ettikleri görüşleri, aralarındaki fikhî ihtilaflar, birbirlerinin görüşleri üzerinden yaptıkları tahrîcîler, *Nevâdir*lerin en önemli özelliklerinden birini oluşturan mezheb imamlarına yöneltilen sorular ve bunların cevapları, çeşitli kavram ve hükümlere getirilen tanımlar ve takdirler, küllî kâideler ve asıllar, mezheb imamlarının davranışları, kelâmî görüşleri, mezheb dışından rivayetler ve belli bir başlık altına girmeyen diğer konular.

I. *USÛL*'DE YER ALMAYAN MESAİL

*Nevâdir*ler genel olarak mezheb imamlarının *Usûl*'de geçmeyen mesailini içerdiği için bu tür eserlerde yer alan mesailin en temel özelliğinin *Usûl*'de geçmemek olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu binlerce *Nevâdir* mesaili içinde bazen *Usûl*'de yer alan görüşler de geçebilmektedir. Zira aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere *Nevâdir* sahipleri bazen *Usûl*'de geçen bir meseleyi, aktaracağı meseleyle alakalı veya ona muhalif olması, tefsir veya ta'lîl ediyor olması gibi birçok sebepten dolayı eserlerinde zikredebilmektedirler.

Yine de en azından Hanefî kaynaklarında “bu meseleyi *Asl*'da, *Zâhiru'r-rivâye*'de zikretmedi, *Nevâdir*'de, *Usûl*'ün dışında gelen rivayetlerde zikretti” gibi ifadelerle dile getirilen meselelerin *Usûl*'de geçmediğini söyleyebiliriz.¹ Ama bundan da çok emin olmamak gerekiyor. Zira Hanefî fakihlerin “ashabımız bu meseleyi kitaplarında zikretmemiştir” dedikleri bazı meselelerin kitaplarda hatta *Usûl*'de zikredilmiş olduğunu görebilmekteyiz. Örneğin Tahâvî,

¹ Örnek olarak bk. Serahsî, *Mebûsût*, IX, 95; Kâsânî, *Bedâi*, I, 269; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, I, 138.

tavafta Rûkn-i Yemânî'nin selamlanmasıyla ilgili hadis olduğu halde ashabımızın kendilerine bu hadisin ulaşmaması sebebiyle kitaplarında bu selamlamadan bahsetmediklerini sadece Hişâm'ın Şeybânî'den yaptığı bir rivayette Rûkn-i Yemânî'yi selamlamasını emrettiğini ve bu konuda kimsenin Hişâm'a muhalefet etmediğini söyler.² Bu mesele *Asl*'ın bugün elimizde mevcut olan kısmında (ki bu kısmın içinde hacla ilgili meselelerin yer aldığı *Kitâbu'l-Menâsik* yoktur) geçmese de *Asl*'ın bir özeti olan *Kâfî*'de ve *Asl*'dan nakille bazı Hanefî kaynaklarında³ Rûkn-ü Yemânî'yi selamlamanın hasen olduğu, terkinin ise (tavafa) hâlel getirmeyeceği geçer.⁴ Ayrıca Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin *Kitâbu'l-âsâr*'larında ve yine Şeybânî'nin *Muvatta* rivayetinde İbn Ömer kanalıyla Peygamber Efendimizin Rûkn-ü Yemânî'yi selamladığı geçer ve bunun mezhebin görüşü olduğu zikredilir.⁵

Bu örnek “*Usûl*’de veya ashabımızın kitaplarında geçmemektedir” denilen bazı meselelerin aslında oralarda geçebildiğini ve bunun tespitinin çok da kolay olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla bu *Nevâdir* mesailinin ne kadarının *Usûl*’de geçip geçmediği, bu görüşlerin sonraki mezheb fukahası tarafından ne ölçüde dikkate alındığı sorusu burada yer alan binlerce görüşün tek tek incelenmesi sonucunda cevaplanabilecek uzun, yorucu ve bir o kadar dikkat isteyen bir çalışmayı gerektirmektedir. Hasılı, *Nevâdir* mesailinin en temel özelliği *Usûl*’de bire bir geçmemek olduğundan *Nevâdir* mesailiyle ilgili olarak aşağıda diğer başlıklar altında vereceğimiz her bir örneğin aslında bu kısım için de bir örnek olduğunu hatırlatarak *Nevâdir* mesailinin içeriğini daha iyi yansıtan diğer özelliklerine geçebiliriz.

II. *USÛL*’DE YER ALANDAN FARKLI MESAİL

Mezheb imamlarının *Nevâdir*’de yer alan bazı görüşleri aynı konuda *Usûl*’de yer alan görüşlerinden farklı olabilmektedir. Nitekim Hanefî fakihleri eserlerinde bu duruma zaman zaman dikkat çekip “Bu, *Asl*/*Mebûsûl* rivayetine muhaliftir” demişlerdir.⁶ *Nevâdir*lerde yer alan

² Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II, 113.

³ Bk. Kâsânî, *Bedâi*, II, 147.

⁴ Hâkim eş-Şehîd, *Kâfî*, Hacı Beşir Ağa Ktp., nr. 288, vr. 30^a.

⁵ Bk. Hârizmî, *Câmiu'l-mesânid*, I, 232, 256, 520, 522, 526, 531; Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, s. 114; Şeybânî, *Kitâbu'l-âsâr*, II, 353-54, Mâlik, *Muvatta* (rivâyetü Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî), s. 161.

⁶ Örnek olarak bk. Semerkandî, *Uyûnu'l-mesâil*, s. 91, 110-11, 124-25, 239, 285, 365, 389, 407; Kudûrî, *Şerhu muhtasari'l-Kerhî* “min evveli kitâbi'l-icâra ilâ âhiri kitâbi'r-rehn”, s. 434, 603; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, II, 357.

bu farklı görüşlerin sebeplerinin ne olduğunu tespit etmek her zaman mümkün olmamaktadır. Fakat aşağıda mezheb imamlarının ihtilaf ettikleri ve rücu ettikleri görüşleri başlığında geleceği üzere Şeybânî, ilk defa Ebû Hanîfe'nin meclisinde kayda geçilen *Usûl*'ü yeniden tedvin ettiği süreçte kitapta görüşlerine yer verdiği Ebû Hanîfe ve özellikle Ebû Yûsuf'un bazı görüşlerini tam olarak bilmediği için veya telif sürecinin sonrasında Ebû Yûsuf'un bazı görüşleri değiştiği ya da o konuda ikinci bir içtihatla bulunduğu için *Usûl* rivayeti ile *Nevâdir* rivayetleri arasında fark olabilmektedir.

Burada, bugün elimizdeki tek *Nevâdir* eseri Muallâ'nın *Nevâdir*'inde yer alan Ebû Yûsuf'un *Usûl*'de geçen veya meşhur olan görüşlere muhalif olduğunu düşündüğümüz bize göre bazı dikkat çekici görüşlerinden örnekler vermek istiyoruz.

Balık kanının necis olması: *Asl*'da balık kanının temiz olduğu geçmekte olup bu konuda bir ihtilaf zikredilmemesine rağmen⁷ Muallâ Ebû Yûsuf'tan balık kanının necaset-i hafife olduğunu ve çok fazla (kesir-i fâhiş) olmadıkça namaza zarar vermeyeceğini aktarır.⁸ Çok fazla olmayı da bir karışa bir karış olarak açıklar.⁹

Sesin duyulmadığı duvarın arkasından imama uymak: *Asl*'da ve Şeybânî'nin *Kitâbu'l-âsâr*'ında¹⁰ duvarın arkasından imama uymanın caiz olduğu geçmekle birlikte bu duvarın imamın hareketlerini görmeye mâni olmayacak kadar kısa olması, çok uzunsa bir kapısı veya üzerinde bir boşluk bulunması gerektiği söylenmekte iken,¹¹ *Nevâdir*'de Muallâ Ebû Yûsuf'un sesin duyulmadığı duvarın arkasından dahi imama uymanın caiz olduğunu aktarır.¹²

Bayram namazı tekbirlerinde ellerin kaldırılmaması: Hanefîlere göre bayram namazı tekbirlerinde ellerin kaldırılması noktasında ittifak varken,¹³ Muallâ Ebû Yûsuf'tan ellerin kaldırılmasının Ebû Hanîfe'nin görüşü olduğu, İbn Ebî Leylâ'nın ise kaldırılmaması gerektiğini söylediğini Ebû Yûsuf'un da aynı görüşte olduğunu aktarmaktadır.¹⁴

⁷ Şeybânî, *Asl*, I, 55.

⁸ Muallâ, *Nevâdir*, s. 72.

⁹ Muallâ, *Nevâdir*, s. 76, 77.

¹⁰ Şeybânî, *Asl*, I, 169-70, Şeybânî, *Kitâbu'l-âsâr*, I, 179.

¹¹ Serahsî, *Mebûsât*, I, 193.

¹² Muallâ, *Nevâdir*, s. 82.

¹³ Şeybânî, *Asl*, I, 318-19.

¹⁴ Muallâ, *Nevâdir*, s. 90.

Sefihe malının 25 yaşına kadar verilmemesi: Mezhebde meşhur olan görüş, sefih olarak buluşa eren kişiye Ebû Hanîfe'ye göre 25 yaşını dolduruncaya kadar hacr uygulamadan malının verilmemesi, Şeybânî ve Ebû Yûsuf'a göre ise sefih kişiye yaş sınırı olmadan rüşte erinceye kadar hacr uygulanmasıdır.¹⁵ Muallâ, Ebû Yûsuf'a bu konuyu sorduğunu, onun da Ebû Hanîfe'ye göre 25 yaşına kadar malının verilmeyeceğini söylediğini aktardıktan sonra Ebû Yûsuf'un da bu görüşte olduğunu söyler.¹⁶

III. *USÛL*'DE YER ALAN MESAİLİ ŞERH EDEN MESAİL

Bu başlık altında ele alacağımız konular genellikle *Usûl*'de veya mezheb imamlarının diğer eserlerinde geçen bazı meselelerin, orada geçtiği şekliyle mezheb imamlarının meramını tam olarak yansıtmadığını, bunların tefsir, ta'lîl, itlak, takyit veya birtakım ziyadelerle açıklamaya ihtiyaç duyduğunu gösteren konulardır. Hangi meselenin nasıl bir tefsir ve ta'lîli olduğunu, bu kaynakları karşılaştırarak okuyan Cessâs, Nâtîfî, Serahsî vb. Hanefî fakihlerinin konu hakkında yaptıkları açıklamalardan anlamaktayız. Söz konusu açıklama türleri şöyledir.

A. Tefsir

*Nevâdir*lerde geçen bazı meseleler *Usûl*'de kapalı kalan bazı konuların tefsiri ve açıklaması mahiyetinde olabilmektedir. Nitekim Cessâs gibi hem *Usûl* hem de *Nevâdir* mesailine vakıf olan mezheb fakihleri *Nevâdir*lerin bu özelliğine dikkat çekerek, bu tür meselelerde iki rivayet arasında bir çelişki olduğunun sanılmaması, birinde mücmel olarak geçen diğerinde tefsir edilmiş olduğunu anlamak gerektiğini belirtmişlerdir.¹⁷ Eserinde karşılıklı olarak getirdiği meselelerden *Usûl* ve *Nevâdir* mesailini çok iyi takip ettiği anlaşılan Nâtîfî de bazı meseleler hakkında *Nevâdir* ve *Emâlî* gibi eserlerde gelen açıklamaların yine *Usûl*, *Emâlî* veya diğer *Nevâdir*lerde geçen bazı meseleleri tefsir ettiğini ve bu meselelerin bu açıklamalara göre anlaşılması gerektiğini hatırlatır.¹⁸ Hatta bazen bir meselenin anlaşılması için birkaç kitapta aynı konuyla ilgili hükümlerin tek tek incelenip değerlendirilmesi gerekebilmektedir. Buna ilginç bir örnek olarak vasiyetle ilgili bir mesele hakkında Hanefî fakihlerinin “bu konuda *Câmiayn*'da zikredilen *Mebûsûl/Asl*'da kapalı olarak geçen tefsiridir.

¹⁵ Şeybânî, *Asl*, VIII, 467-68. Kudûrî, *Muhtasar*, s. 142.

¹⁶ Muallâ, *Nevâdir*, s. 99.

¹⁷ Bk. Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, IV, 187.

¹⁸ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 152.

Yine bu konuda *el-Câmiu's-sağîr*'de zikredilenlerin bir kısmı *el-Câmiu'l-kebîr*'de zikredilenlerin bir tefsiri, *el-Câmiu'l-kebîr*'de zikredilenlerin bir kısmı da *el-Câmiu's-sağîr*'de zikredilenlerin bir kısmının tefsiri olarak görülmelidir” sözü gösterilebilir.¹⁹ Buna göre *Nevâdir*lerin tefsir ettiği mesaili yer aldıkları eserlere göre şöyle sınıflandırabiliriz.

1. *Usûl*'de ve *Emâlî*'de Geçeni Tefsir

Usûl'de ve Şeybânî'nin *Emâlî*'sinde geçeni tefsire örnek olarak Nâtîfî'nin şu açıklamasını getirebiliriz. Şeybânî *Usûl* ve *Emâlî*'de hiçbir niyeti olmadan ihrama giren kişinin bu ihramının umre sayılacağını söylerken, *Nevâdiru Dâvud b. Rüşeyd*'de yer alan bir rivayete göre Şeybânî, Rakka'da kadı iken kendisine yöneltilen bir soruya “Evden çıkarken hac niyetiyle çıkmışsa, ihram esnasında hacca niyet etmese dahi bu hac olur” diye cevap vermiştir. Şeybânî'nin bu ifadesinden açıkça anlaşıldığı üzere, “kişi evden çıkarken hac niyeti varsa, ihramı hac için sayılmalı, niyeti yoksa umre için sayılmalı” diyen Nâtîfî, *Usûl* ve *Emâlî*'de mutlak olarak geçen ifadenin buna göre anlaşılması gerektiğini söyler.²⁰

Hanefî fıkıh kitaplarında *Usûl* ve *Zâhiru'r-rivâye*'de geçen bazı meselelerin nasıl anlaşılması gerektiğine dair *Nevâdir* mesailinden alınarak yapılmış tefsir ve açıklamaların başka örnekleri de bulunmaktadır. Örneğin Serahsî mesbûkun namazdaki durumu ve adetten temizlenmiş kadının vaktin namazını kaza etmesiyle ilgili *Usûl*'de geçen iki meselenin açıklamasını *Nevâdiru Ebî Süleyman*'dan; mükateb köleyle alakalı başka bir meselenin açıklamasını da *Nevâdiru İbn Semâ 'a*'dan alarak yapmaktadır.²¹ *Nevâdir*lere sık sık atıf yapan *el-Muhîtü'l-Burhânî*'de de bu tür örneklerle rastlamak mümkündür.²²

2. Diğer *Nevâdir*lerde Geçeni Tefsir

a. *Nevâdir*ler sadece mezheb imamlarının *Usûl* veya *Emâlî* gibi kitaplarında geçen meselelerini değil diğer *Nevâdir*lerde yer alan görüşlerini de açıklayabilmektedir. Örneğin Nâtîfî, Şeybânî'nin doğumla iddetin sona ermesi konusunda *Nevâdiru İbn Rüstem*'de zikrettiği

¹⁹ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, II, 482.

²⁰ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 151-52. *Usûl*'de geçen diğer bazı mesailin *Nevâdir*'de tefsirine örnek olarak bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 236, 386, II, 114-15, 413.

²¹ Serahsî, *Mebisûl*, I, 230, II, 15, VII, 218. Serahsî'nin *es-Siyerü'l-kebîr*'de geçen bir meseleye *Nevâdiru İbn Semâ 'a*'dan yaptığı bir tefsir için ayrıca bk. Serahsî, *Şerhu es-Siyerü'l-kebîr*, IV, 259-60.

²² Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, I, 452, II, 85, IV, 291.

bir meselede dile getirdiği “bedenin yarısının çıkmış olması”ndan neyi kastettiğini yine kendisinin *Nevâdiru Hişâm*’da açıkladığını söyleyerek “baş tarafından omuzlara kadar olan kısmın, ayak tarafından da kalçalara kadar olan kısmın doğumda dışarı çıkmasıyla doğum iddetinin sona erdiğini; sadece başın veya ayakların çıkması yeterli olmaz” dediğini aktarır.²³

b. Yukarıdaki örnekte geçtiği gibi mezheb imamının bir *Nevâdir*’de söylediği şeyin açıklaması diğer bir *Nevâdir*’de yine kendisi tarafından yapılabilirken, bazen de diğer bir mezheb imamının, örneğin Ebû Yûsuf’un İbn Semâ’a rivayetiyle gelen *Nevâdir*’inde geçen görüşünden neyi kastettiği, Şeybânî’nin *Nevâdiru İbn Rüstem*’de aynı konu hakkında yaptığı açıklama ile tefsir edildiği de görülebilmektedir.²⁴

Ayrıca mezheb kitaplarında geçen daha birçok meselenin tefsiri *Nevâdir* eserleri dışında *Emâlî*lerde, Hasan b. Ziyâd, Muhammed b. Şücâ‘ gibi mezheb fakihlerinin eserlerinde geçebilmektedir. Nâtîfî birbirini tefsir eden bu meselelere eserinde atıfta bulunmuştur.²⁵ Bazen durum tersine dönüp *Nevâdir*’de mutlak olarak geçen bir meselenin tefsir ve açıklaması mezheb imamlarının kitaplarında geçebilmektedir. Örneğin Nâtîfî *Nevâdiru İbn Semâ’a*’da geçen Şeybânî’nin dinden çıkmakla alakalı görüşünün mutlak olarak zikredildiğini söyleyip, meselenin detayını *es-Siyerü’l-kebîr*’den yaptığı bir alıntıyla açıklayarak *Nevâdir*’de geçen *es-Siyerü’l-kebîr*’de geçtiği gibi anlaşılması gerektiğini dile getirir ve verdiği detayın hükme yansıyan kısmını da gösterir.²⁶

c. *Nevâdir* râvilerinin mezheb imamının ne kastettiğini açıkladığı yerlere de nadiren rastlanır. Örneğin Muallâ “Ebû Yûsuf bunu söylemedi” diyerek yeminde istisnanın nasıl yapıldığını bir örnek üzerinden kendisi açıklamıştır.²⁷ Diğer bir yerde Ebû Yûsuf’un meselede geçen “kale’l-kaza” ve “ba’de’l-kaza” sözlerinden neyi kastettiğini tefsir etmiştir.²⁸

²³ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 304.

²⁴ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 252-53

²⁵ Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 155, 169, 175, 242, 252, 405, II, 72, 209, 267, 318, 440, 456.

²⁶ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 432.

²⁷ Muallâ, *Nevâdir*, (thk. Muhammed b. Şedîd), I, 388. Eserin Furat tarafından yayımlanan baskısında “Ebû Yûsuf bunu kabul etmedi” ifadesi yer almaktadır. Bu nüshada yer alan (لم يقبله أبو يوسف) ifadesinin (لم يقبله أبو يوسف) şeklinde yanlış okunmasından kaynaklanmış olmalıdır. Bk. Muallâ, *Nevâdir*, s. 68.

²⁸ Muallâ, *Nevâdir*, s. 4.

B. Ta‘lîl

Usûl veya daha genel anlamda *Zâhiru’r-rivâye*’de ve *Nevâdir*lerde geçen birçok meselenin ta‘lîli, gerekçesi zikredilmez. *Nevâdir*ler bu konuda da önemli bir rol oynayıp bazı meselelerin ta‘lîlini yine mezheb imamlarından aktararak mesele hakkında verilen hükmün daha iyi anlaşılmasını ve duruma göre kıyas yapılabilmesini kolaylaştırmaktadır. Bu tür ta‘lîli, gerekçesi zikredilmiş meseleleri incelediğimizde bunların genellikle çok kısa ve teknik detaylarla alakalı aklî ta‘lîller olduğunu görmekteyiz. *Nevâdiru Muallâ*’da bu türden bir hayli ta‘lîl yer almaktadır.²⁹ Ancak bir takım aklî izahlarla çözülemeyecek kadar önemli ta‘lîller içeren meseleler çok azdır. Bu az bulunan türden meselelerin ta‘lîli konusunu bir önceki tefsir konusunda olduğu gibi birkaç yönden ele alabiliriz.

1. Zâhiru’r-rivâye’de Geçen Mesailin Ta‘lîli

Zâhiru’r-rivâye eserlerinden özellikle *el-Câmiu’s-sağîr*’de mezheb imamlarının fikhî görüşleri genellikle ta‘lîl ve gerekçeleri zikredilmeden verilir. Nâtîfî, *el-Câmiu’s-sağîr*’de geçen tazminle ilgili bir mesele hakkında, gerekçesinin *Nevâdiru İbn Rüstem*’de açıklandığını söyleyerek ilgili yeri aktarır. Mesele kısaca şöyledir: *el-Câmiu’s-sağîr*’de Şeybânî, bir kişi tarafından salınan köpek doğrudan hedefe saldırırsa salan kişinin bunu tazmin edeceğini, ancak yırtıcı kuşlarda salan kişinin tazmin etmeyeceğini söyler.³⁰ Nâtîfî *Nevâdiru İbn Rüstem*’de köpeği saldıktan sonra kontrol etmemin mümkün, yırtıcı kuşu ise saldıktan sonra kontrol etmenin mümkün olmadığı yönünde yapılan açıklamanın bu meselenin ta‘lîli olduğunu aktarır.³¹

2. Diğer Nevâdirlerde Geçen Mesailin Ta‘lîli

Nâtîfî şüf’a hakkını talep eden kişiye akarın bedelini ödemesi için mahkeme tarafından ne kadar süre tanınması gerektiği hususunda *Nevâdiru İbn Semâ’a*’dan nakille Şeybânî’nin üç gün takdir ettiğini aktarır. Sonra yine kendisi buna gerekçe olarak Ali b. el-Ca‘ad’ın rivayet ettiği *Nevâdiru Ebî Yûsuf*’tan nakille Ebû Yûsuf’un, mahkemeye gelip şüf’a hakkı talep eden kişi müslüman ise bu başvurusunu cuma, yahudi ise cumartesi, hristiyan ise pazar günü yapmış olabilir ve bu günlerde onlar ibadetle meşgul oldukları için akarın bedeli yanlarında

²⁹ Çoğunlukla “liennehu” ifadesiyle başlayan bu tür ta‘lîllere örnek olarak bk. Muallâ, *Nevâdir*, s. 10, 20, 33, 35, 40, 41, 50, 55, 63, 68, 73, 80, 88, 89, 92, 96, 112, 113, 115, 117, 120, 134.

³⁰ Şeybânî, *Câmiu’s-sağîr* (şerhi *Nâfiu’l-kebîr* ile birlikte), s. 517.

³¹ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 434.

olmayabilir. Ayrıca kadı/hâkimin her gün davalara bakma imkânı da olmayabilir. Bu sebeple ödemeyi ertelemesi uygun olacağı yönündeki açıklamasını getirir.³²

Yine *Nevâdiru Ebî Yûsuf*'un İbn Semâ'a rivayetinde ve Bîşr b. Gıyâs rivayetiyle gelen Ebû Yûsuf'un imlâ ettirdiği *Kitâbu'n-nikâh*'ta mehirle alakalı bir konuda Ebû Hanîfe'den yapılan naklin gerekçesi *Nevâdiru Hişâm*'dan alınarak gösterilmiştir.³³

C. Tashih

*Nevâdir*lerin bir diğer önemli özelliği mezheb imamlarına nispet edilen bazı yanlış görüşleri tashih etme imkânı vermeleridir. Muallâ'nın *Nevâdir*'inde aktardığı aşağıdaki bazı tashihler, Ebû Yûsuf'un ilk görüşünden rücu ettiği veya daha evvel görüş belirtmediği meselelerin bir kısmından Şeybânî'nin hiç haberdar olmadığını, diğer bir kısmından ise Ebû Yûsuf'un talebeleri vasıtasıyla haberdar olduğunu göstermektedir. Muallâ, Şeybânî'nin Ebû Yûsuf'un bazı yeni veya değişen görüşlerinden haberdar olmadığını ve bu sebeple ondan, farklı rivayetler yaptığını aktarmaktadır. Fakat her iki imamın Muallâ gibi ortak talebeleri bu problemin çözümünde de önemli bir rol oynayarak değişen görüşleri rivayet etmişlerdir. Bazen de Şeybânî, talebelerin Ebû Yûsuf'tan yaptığı nakli yanlış aktardıklarını ifade ederek muhtemel bir hatanın önüne geçmiştir. Yanlış görüş isnadında yapılan tashihleri şu iki kısma ayırabiliriz.

1. Şeybânî'nin Yaptığı Rivayetlerin Tashihi

Muallâ *Nevâdir*'inde Şeybânî'nin Ebû Yûsuf'un görüşü olarak naklettiği bazı meseleler hakkında “Şeybânî bunu Ebû Yûsuf'un görüşü zannediyordu”³⁴ demektedir. Bu meselelerden birinde Muallâ Ebû Yûsuf'un, yatsı namazının farzını kıldığını zanneden kişi vitir namazını kılsa ve sonra yatsıyı kılmadığını hatırlasa vitir namazını iade etmesi gerekmez, dediğini aktardıktan sonra Şeybânî'nin iade etmesini müstehab gördüğünü söyler ve ardından “Şeybânî, bunun Ebû Yûsuf'un da görüşü olduğunu zannediyordu” der.³⁵

³² Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 112.

³³ Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 235-36.

³⁴ Bk. Muallâ, *Nevâdir*, s. 82, 97, 111, 112. (وزعم أنه قول أبي يوسف)

³⁵ Muallâ, *Nevâdir*, s. 82.

Muallâ bu meselede Ebû Yûsuf'un görüşünün farklı olduğunu aktarsa da kaynaklar Ebû Yûsuf'un görüşünü Şeybânî'nin dediği gibi aktarmış, Muallâ'nın rivayetinden bahsedilmemiştir. Buna göre kaynakların Muallâ'nın sözüne itibar etmedikleri ya da onun bu rivayetini hiç görmedikleri düşünülebilir. Ulaşabildiğimiz Hanefî fıkıh kaynaklarında bu rivayetin geçmemesi ikinci ihtimali güçlendirmektedir.³⁶

Vasiyetle ilgili bir mesele hakkında Ebû Yûsuf'un dediğiyle Şeybânî'den duyduğunun aynı olduğunu söyleyen Muallâ, Şeybânî'nin bu meselede Ebû Yûsuf'u Ebû Hanîfe ile aynı görüşte zannettiğini nakletmektedir.³⁷ Hacr ile ilgili bir konuda da Şeybânî'nin Ebû Yûsuf'u kendisiyle aynı görüşte zannettiğini, aslında Ebû Yûsuf'un görüşünün farklı olduğunu belirtir.³⁸

Bir başka meselede Muallâ, iki gün itikâf yapmayı nezreden kişinin durumunu Ebû Yûsuf'a sorduğunu, onun da imsaktan önce mecside girmesi gerektiğini, Şeybânî'nin ise güneş batmadan önce girmesi gerektiğini söylediğini, böylece Şeybânî'nin Ebû Yûsuf'un bu konudaki görüşünden habersiz olduğunu farkına vardığını söyler.³⁹ Muallâ'nın bahsettiği bu mesele gerçekten de *Asl*'da geçmekte ve Şeybânî orada Ebû Yûsuf'un görüşünden veya herhangi bir ihtilaftan bahsetmemektedir.⁴⁰ Şeybânî'nin *Asl*'ın başında “Burada Ebû Hanîfe'nin, Ebû Yûsuf'un ve benim görüşlerimi beyan ettim. İhtilaf zikretmediğim konulardaki görüş üçümüzün görüşüdür”⁴¹ sözünün -yukarıda verdiğimiz örneklerde görüldüğü üzere- bazı meseleler için geçerli olmadığı anlaşılmaktadır.

2. Nevâdir Râvilerinin Yaptığı Rivayetlerin Tashihi

Muallâ *Nevâdir*'inde rehinle ilgili bir mesele hakkında Ebû Yûsuf'un görüşünü naklettikten sonra aynı konuda Şeybânî'nin görüşünü verir ve sonrasında Şeybânî'nin kendilerine: “Ebû Yûsuf'un görüşü budur. Sizin ondan naklettiğiniz ise Züfer'in görüşünün gereğidir” dediğini aktarır ve başka bir açıklamada bulunmaz.⁴² Muallâ'nın yaptığı bu nakilden

³⁶ Örnek olarak bk. Serahsî, *Mebûsât*, I, 150; Aynî, *Binâye*, II, 32.

³⁷ Muallâ, *Nevâdir*, s. 97.

³⁸ Muallâ, *Nevâdir*, s. 112.

³⁹ Muallâ, *Nevâdir*, s. 9.

⁴⁰ Şeybânî, *Asl*, II, 187.

⁴¹ Şeybânî, *Asl*, I, 5.

⁴² Muallâ, *Nevâdir*, s. 18.

Nevâdir râvilerinin Ebû Yûsuf'tan duydukları bazı meseleleri Şeybânî'ye aktarıp onun görüşünü de aldıkları ve Şeybânî bu görüşler hakkında yorum yapıp bazen *Nevâdir* râvilerini meseleyi yanlış anlama gerekçesiyle eleştirdiği anlaşılmaktadır.

D. İtlak ve Takyit

Usûl ve Zâhiru'r-rivâye'nin diğer eserlerinde yer alan bazı meselelerin orada geçtiği gibi mutlak olarak anlaşılmaması gerektiğini yine *Nevâdir*lerde aynı konu hakkında yapılan açıklamalardan anlıyoruz. Nâtîfî diğerlerinde olduğu gibi bu konuda da mezheb mesaili arasındaki farklara dikkat çekip meselenin doğru anlaşılabilmesi için bazı mutlak lafızların mukayyede hamledilmesi gerektiği noktasında açıklamalar yapmaktadır. Nâtîfî'nin yaptığı bu tür itlak-takyitle alakalı açıklamaları şu başlıklar altında toplayabiliriz.

1. Zâhiru'r-rivâye ile Nevâdir Arası İtlak-Takyit

Bunlardan birinde *Asl*'in *Kitâbu's-şehâdât*⁴³ ve *Kitâbu'l-icâre*'sinde “ecîrin/işçinin ustasına şahitlik yapamayacağı” ifadesinin “ecîr-i müşterek” olarak anlaşılması gerektiğini; zira Şeybânî'nin *Nevâdiru İbn Rüstem*'de ecîr-i hâssın şahitliğini kabul etmediğini, ecîr-i müşterekin şahitliğini ise kabul ettiğini söyler.⁴⁴ Aynı meselenin *Mücerred*'de Ebû Hanîfe'den de nakledildiğini aktaran Nâtîfî, *Mücerred*'de yer alan mutlak ifadenin de tıpkı önceki *Asl*'da geçtiği yerlerde olduğu gibi burada da “ecîr-i müşterek” ile kayıtlanması gerektiğini söyler.⁴⁵ Nâtîfî diğer bir örnekte *Usûl*'de tazminle alakalı bir meselede mutlak olarak geçen ifadenin *Nevâdiru İbn Semâ'a*'dan aktardığı şekliyle anlaşılması gerektiğini bildirir.⁴⁶

2. Nevâdir ile Zâhiru'r-rivâye Arası İtlak-Takyit

Nâtîfî, *Nevâdiru İbn Semâ'a*'da mutlak olarak geçen davalının hangi durumda delilinin kabul edilip edilmeyeceğine dair muhakeme usulüyle alakalı teknik bir meselenin *el-Câmiu'l-kebîr*'de yer aldığı kayıtlarla anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir.⁴⁷

⁴³ Şeybânî, *Asl*, XI, 523.

⁴⁴ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 188.

⁴⁵ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 158. Nâtîfî burada *Kitâbu'l-icâre* yerine *Kitâbu'l-kefâlet*'i zikretmektedir.

⁴⁶ Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 489.

⁴⁷ Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 249.

3. Nevâdirler Arası İtlak-Takyit

Nâtîfî *Nevâdiru Ebî Yûsuf*'un İbn Semâ'a rivayetinden nakille yanlışlıkla küfür kelimesi söyleyen kişinin “diyaneten” sorumlu olmayacağını aktardıktan sonra, *Nevâdiru İbn Semâ'a*'da mutlak olarak “sorumlu olmayacağı” şeklinde Şeybânî'den yapılan naklin Ebû Yûsuf'tan yapılan nakilde olduğu gibi “diyaneten” şeklinde kayıtlanması gerektiğini, yoksa “kazaen” sorumlu olacağını aktarır.⁴⁸

Meseleler arası itlak-takyit, *Usûl* ile *Nevâdir* arasında olabildiği gibi bazen *Usûl*'ün kitapları arasında da olabilmekte veya Nâtîfî hiçbir kitaba atıf yapmadan *Nevâdir*'de geçen meselenin -mezhebin genel kurallarına göre- ifade ettiği şekilde kayıtlı olarak anlaşılması gerektiğini de söyleyebilmektedir.⁴⁹

E. Ziyade

Asl'da ve diğer *Zâhiru'r-rivâye* eserlerinde geçen bazı meseleler farklı ifade veya birtakım ziyadelerle *Nevâdir*lerde de geçebilmektedir. Bu farklı ifadeler ve ziyadeler ilgili meselenin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Buna örnek olarak aşağıda rücu görüşlerinde gelecek olan; namazda kısa bir ayet okumanın namazın sıhhati için yeterli olacağına dair Ebû Hanîfe'nin mezhebde müfta bih olarak kabul edilen meşhur görüşünü verebiliriz. *Asl*'da⁵⁰ yer alan bu mesele Muallâ'nın *Nevâdir*'inde de geçmektedir.⁵¹ *Nevâdir*'deki anlatıma göre bu mesele aslında Ebû Yûsuf'un Ebû Hanîfe'ye sorduğu bir sorudur. Ancak bu sorunun cevabında *Asl*'da zikredilmeyen iki önemli detay vardır:

Bunlardan biri, *Asl*'da geçen “kısa bir ayet” ifadesinden maksadın kısa ayetin de tamamı olmadığıdır. Zira Ebû Yûsuf'un Ebû Hanîfe'ye sorusunda “lem yelid” (İhlas, 112/3) yeter mi diye sormaktadır ki, bu ilgili ayetin bir kısmıdır. Ebû Hanîfe bu soruyu “yeter” cevabı verince, Ebû Yûsuf bu sefer ayetin diğer kısmı “ve lem yûled” yeter mi diye sormakta ve cevap yine aynı şekilde “yeter” olmaktadır. Oysaki kaynaklarda kısa bir ayetten aşağısını okumanın Ebû Hanîfe'ye göre yeterli olmayacağı zikredilmiştir.⁵²

⁴⁸ Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 433.

⁴⁹ Konumuzla doğrudan alakası olmadığı için burada zikretmediğimiz bu tür itlak ve takyitlere örnek olarak bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 37, 180.

⁵⁰ Şeybânî, *Asl*, I, 196.

⁵¹ Muallâ, *Nevâdir*, s. 81.

⁵² Bk. Mergînânî, *Hidâye*, I, 54; Aynî, *Binâye*, II, 303; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, I, 333.

Nevâdir'de zikredilip *Asl*'da geçmeyen ikinci ve daha önemli detay ise Ebû Hanîfe'nin "fakat böyle yapmakla isâet etmiştir" (وقد أساء) demesidir.⁵³ Buna göre bu kadar kısa bir ayet okumak Ebû Hanîfe'ye göre namazın sıhhati için yeterli olsa dahi kişi bunu yapmakla mekruh görülen bir davranışta bulunup günaha girmiş olur.⁵⁴

IV. MEZHEB İMAMLARININ RÜCU ETTİKLERİ GÖRÜŞLERİ

Mezheb imamlarının bir konuda önceki görüşünden dönüp artık o görüşü terk ettikleri anlamına gelen rücu ettikleri görüşleri, Hanefî mezhebinde önemli bir yer tutmaktadır. Zira mezheb kitaplarında imamların rücu ettikleri görüşlerine dair birçok rivayet vardır. Rücu ettikleri görüşleriyle alakalı en büyük problem bunların kim tarafından, hangi kitapta ve nasıl rivayet edildiğidir. İşte *Nevâdir*ler birinci el kaynak olarak doğrudan mezheb imamlarının ağzından rücu ettikleri bazı görüşleri nakletmek suretiyle bu konudaki problemi büyük oranda çözmüş olmaktadır. Fakat burada da bazı problemler yaşanmıyor değildir. Örneğin Muallâ'nın Ebû Yûsuf'un bazı son görüşlerini kendisinden mi duyduğu yoksa Şeybânî'nin mi ona haber verdiği noktasında tereddütler yaşadığı anlaşılmaktadır.⁵⁵ Rücu ettikleri görüşleriyle ilgili bir diğer problem bunların sonraki mezheb uleması tarafından ne kadar bilinip dikkate alındığıdır. Aşağıda vereceğimiz bazı örneklerde bu problem üzerinde durmaya çalışacağız.⁵⁶

Burada dikkat çekmemiz gereken ikinci bir husus, mezheb imamlarının rücu ettikleri görüşleri ile aynı konuda mezheb imamına ait birden fazla görüşün bulunması durumunu birbirine karıştırmamak gerektiğidir. Şöyle ki, bir görüşten rücu etmek, artık o görüşü benimsememek anlamına gelmekte iken, bir konuda ilkine zıt dahi olsa ikinci bir görüş beyan

⁵³ Muallâ, *Nevâdir*, s. 81.

⁵⁴ İsâet lafzının *Asl*'da mekruh ve günah anlamında kullanıldığına dair bk. Boynukalın, "Mukaddime" (*Asl* içinde), s. 265-66.

⁵⁵ Bk. Muallâ, *Nevâdir*, s. 5.

⁵⁶ Hanefî mezheb imamlarının rücu görüşleri hakkında yapılmış yeni bir çalışma için bk. Râmî Selheb, *Rücuu'l-eimmeti'l-müctehidîn Ebî Hanîfe ve sâhibeyhi an ba'di ârâihim el-fikhiyye*, Umman: Daru'l-feth 1438/2017. Konu hakkında yapılmış diğer bir çalışma için bk. Muhammed Mehdi Hasan eş-Şah Cihânfüri, *el-Lealil masnua fi'r-rivâyâtî'l-mercûa elleti racaa anhâ el-eimmetü's-selâse*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye 1438/2017. Her iki eser de geç dönem Hanefî kaynaklarından hareketle mezheb imamlarının rücu ettikleri görüşleri tespit etmeye çalışmış; ilk dönem eserlerine özellikle de *Nevâdir*lere müracaat edilmediği için mezheb imamının bu görüşünden döndüğünü kimin ve nerede rivayet ettiği birinci el kaynaklardan desteklenememiştir.

etmek birincisinden vazgeçildiği anlamına gelmez. Hilal b. Yahya'nın (ö.245/860) Ebû Yûsuf'un imlâ meclisinden aktardığı aşağıdaki anekdot bu dediğimiz noktaya işaret etmektedir.

Ebû Yûsuf bir gün bize mükâteb konusundan bir mesele imlâ ettirdi. Oysa *Kitabu's-sarf*'ta bunun aksini söylemişti. İmlâ bitince ben ayağa kalkıp: “Bu *Kitabu's-sarf*'ta söylediğimize muhalif; onu silip bunu mu, yoksa bunu silip onu mu yazalım?” dedim. Ebû Yûsuf cevaben: “İkisini de olduğu gibi bırakın. O iki meselenin arasını ayırdedebilecek birileri mutlaka çıkacaktır” dedi.⁵⁷

Ebû Yûsuf'un bu ifadesi açıkça göstermektedir ki, aynı meselede birincisine zıt ikinci bir görüş zikretmek, fakihin ilk görüşünden döndüğü anlamına gelmemektedir. İlk görüşünden döndüğü yerlerde genellikle önceki görüşünden döndüğü ifade edilir ve böylece biz, fakihin eski görüşünü artık benimsemediğini anlarız. Ancak böyle bir ifade olmadan aktarılan birbirine zıt iki görüşü, aynı meselede farklı mülahazalar göz önünde bulundurularak varılmış neticeler olarak değerlendirmek mümkün olduğundan meseleyi iyice anlamadan peşin hüküm vererek ilk görüşten rücu edildiği sonucuna varmamak gerekir.

*Nevâdir*lere baktığımızda üç mezheb imamının, özellikle de bugün elimizde mevcut olan *Nevâdiru Muallâ* sayesinde Ebû Yûsuf'un bazı rücu ettiği görüşlerini, talebeleri vasıtasıyla öğrenebilme imkânına sahip olmaktadır. *Nevâdiru Muallâ*'yı esas alarak mezheb imamlarının rücu ettikleri görüşlerini şu üç başlık altında toplayabiliriz:

A. Ebû Hanîfe'nin Rücu Ettiği Görüşleri

Muallâ'nın *Nevâdir*'inde Ebû Hanîfe'nin rücu ettiği söylenen üç görüşü vardır. Muallâ bunlardan ikisini Ebû Yûsuf, birisini Şeybânî kanalıyla aktarmaktadır.⁵⁸ Ebû Yûsuf'un aktardığı ve Ebû Hanîfe'nin rücu ettiğini söylediği görüşlerinden biri namazda kıraatla ilgilidir. Yukarıda geçen bu meseleyle ilgili olarak Ebû Hanîfe ilk görüşünde uzun bir ayet okunması gerektiğini söylerken daha sonra bu görüşünden dönüp kısa bir ayetin hatta onun da yarısının

⁵⁷ *Ahbâru Ebî Hanîfe, Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 103; benzer ifadelerle İbn Ebi'l-Avvâm, *Fazâilu Ebî Hanîfe*, s. 305.

⁵⁸ Bk. Muallâ, *Nevâdir*, s. 81, 134, 137.

yeterli olacağını söylemiştir.⁵⁹ Ebû Hanîfe'nin bu ilk görüşünden döndüğü *Asl*'da açıkça zikredildiği için⁶⁰ mesele sonraki Hanefî kaynaklarında Ebû Hanîfe'nin bu ikinci görüşüne uygun olarak zikredilmiştir.⁶¹ Ebû Yûsuf'un Ebû Hanîfe'den naklettiği, rücu ettiği ikinci görüşü kölenin diyetiyle alakalı teknik bir konudur.⁶² Şeybânî'nin Ebû Hanîfe'den naklettiği rücu ettiği görüşü ise mehrini almamış kadının kocasını zifaktan men etmesi hakkındadır. Ebû Yûsuf, Ebû Hanîfe'nin, kadın kocasına bir kez bu hakkı verdiyse daha sonra mehrini almadığı gerekçesiyle onu bu haktan men edemez dediğini naklederken⁶³ Muallâ bu meseleyi Şeybânî'ye de sorduğunu onun verdiği cevaba göre Ebû Hanîfe'nin önceleri bu görüşte olduğunu sonra bu görüşünden vazgeçip mehrinin tamamını almadıkça kocasını bu haktan men edebileceğine kail olduğunu aktarır.⁶⁴ Nitekim Şeybânî *el-Câmiu's-sağîr*'de Ebû Hanîfe'nin bir önceki görüşüne atıf yapmadan sadece bu son görüşüne yer vermiştir.⁶⁵

B. Ebû Yûsuf'un Rücu Ettiği Görüşleri

Muallâ *Nevâdir*'inde yer alan bazı meselelerde Ebû Yûsuf'un ilk ve son görüşüne, bazen de ilk görüşünü zikretmeden sadece son görüşüne yer vermektedir. Bunlar dışında Ebû Yûsuf'un ilk görüşüne tekrar döndüğü, birkaç defa görüş değiştirdiği konularla birlikte rücu ettiği bazı görüşlerinden hareketle Ebû Yûsuf'un diğer bazı meselelerdeki görüşünün değişmiş olması gerektiğini Muallâ'nın düşündüğü görüşler de vardır. Ayrıca “bundan önceki görüşünüz böyle değildi” şeklindeki bazı sorulara Ebû Yûsuf'un öyle bir görüşü olduğunu kabul etmez tarzda bazen de açıkça inkâr ederek cevap verdiği de vakidir. Muallâ, Ebû Yûsuf'un rücu ettiği bir görüşü için bu görüşünden Ebû Hanîfe'nin görüşüne döndüğü güne şahit olduğunu ancak o gün onunla arasında oturan kişilerden dolayı tüm söylediklerini duyamadığını, durumu kendisine, Ebû Yûsuf'a daha yakın oturanların haber verdiğini aktarır.⁶⁶ Bu nakilden

⁵⁹ Muallâ, *Nevâdir*, s. 81.

⁶⁰ Şeybânî, *Asl*, I, 196.

⁶¹ Kudûrî, *Muhtasar*, s. 34.

⁶² Muallâ, *Nevâdir*, s. 137.

⁶³ Muallâ, *Nevâdir*, s. 133.

⁶⁴ Muallâ, *Nevâdir*, s. 134.

⁶⁵ Şeybânî, *Câmiu's-sağîr* (*en-Nâfiu'l-kebîr* ile), s. 183. Ebû Hanîfe'nin diğer *Nevâdir*lerde ve eserlerde yer alan rücu görüşlerine örnek olarak bk. Nâtûfî, *Ecnâs*, I, 133, II, 254.

⁶⁶ Muallâ, *Nevâdir*, s. 131.

anladığımız kadarıyla Muallâ, Ebû Yûsuf'un rücu ettiği görüşlerin bir kısmına ilk günden şahit olurken, diğer bir kısmından ilk rücu ettiği mecliste değil daha sonra haberdar olmuştur. Muallâ'nın *Nevâdir*'inde yer alan bilgilere göre Ebû Yûsuf'un rücu ettiği görüşlerini şu şekilde bir tasnife tabi tutabiliriz.

1. Bir Defa Rücu Ettiği Görüşleri

Muallâ Ebû Yûsuf'un rücu ettiği görüşleri için “Bu Ebû Yûsuf'un ilk görüşüydü. Son görüşüne göre” veya “sonra bu görüşünden döndü ve dedi ki...” ifadesine yer vermekte,⁶⁷ bazen de bir önceki meseleden anlaşılmasına binaen ilk görüşünü zikretmeden sadece son görüşünü,⁶⁸ ya da tam aksine son görüşünü zikretmeden ilk görüşünü vermektedir.⁶⁹ Muallâ'nın Ebû Yûsuf'un döndüğünü söylediği görüşlerine örnek olarak teyemmümle alakalı bir meseleyi zikredebiliriz. Ebû Yûsuf, önceleri üzerinde toprak olmayan yerden teyemmümü caiz görürken son görüşüne göre sadece topraktan alınan teyemmümü caiz görmektedir.⁷⁰

2. Birkaç Defa Rücu Ettiği Görüşleri

Ebû Yûsuf'un, birkaç defa görüş değiştirdiği konular da vardır. Muallâ'nın aktardığına göre Ebû Yûsuf mehr-i müeccel ile yapılan evlilikte erkeğin zifaf hakkıyla alakalı olarak önceleri mehir için belirlenen vaktin gelmesiyle bu hakkı kazanacağını söylerken, daha sonra mehrin en alt sınırı olan 10 dirhem vermesini şart koşmuş ve en son mehrin tamamını vermedikçe kadının erkeği zifaktan menedebileceğini söylemiştir. Muallâ Ebû Yûsuf'un bu son görüş üzerinde karar kıldığını aktarır.⁷¹ Ebû Yûsuf'un konu hakkındaki görüşü, sonraki Hanefî kaynaklarında “son görüşüne göre” denilip Muallâ'nın yaptığı nakle uygun olarak verilmiştir.⁷²

3. Tekrar İlk Görüşüne Rücu Ettiği Görüşleri

Muallâ bir mesele hakkında Ebû Yûsuf'un ilk görüşüne tekrar döndüğünü söyler.

⁶⁷ Muallâ, *Nevâdir*, s. 5, 131, 134.

⁶⁸ Muallâ, *Nevâdir*, s. 75.

⁶⁹ Muallâ, *Nevâdir*, s. 94, 107.

⁷⁰ Muallâ, *Nevâdir*, s. 75.

⁷¹ Muallâ, *Nevâdir*, s. 134.

⁷² Örnek olarak bk. Serahsî, *Mebûsât*, V, 114; Mergînânî, *Hidâye*, I, 206.

Mesele kuyuda bulunan ölü ve şişmiş fareyle ilgilidir. Ebû Yûsuf'un ilk görüşüne göre farenin kuyuya ne zaman düştüğüne dair kesin bilgileri olmayan kişiler, bu durumu fark ettikleri vakte kadar o kuyunun suyundan aldıkları abdest ile kıldıkları namazları iade etmelerinin gerekmediğini nakleden Muallâ, Ebû Yûsuf'un sonra bu görüşünden dönüp, kuyudaki suyun tadı ve kokusu değişmedikçe içinde ölen veya şişen farenin suyu kirletmeyeceğine ve son olarak bu görüşünden de vazgeçip ilk görüşüne geri döndüğünü aktarır.⁷³

4. Rücu Ettiğini Kabul Etmediği Görüşleri

Muallâ'nın *Nevâdir*'inde Ebû Yûsuf'un talebelerinin bundan önceki görüşünüz böyle değildi, diyerek sual ettikleri bazı meseleler de bulunmaktadır. Bu meselelerde talebeleri Ebû Yûsuf'un daha önceki görüşünün farklı olduğunu söylerken, Ebû Yûsuf'un bu yerlerde öyle bir görüşü olduğunu kabul etmez tarzda veya açıkça inkâr ederek cevap verdiği görülmektedir. Bu meselelerden biri, senede bir âdet gören cariye'nin istibra süresiyle alakalı olup Ebû Yûsuf bir âdet süresi (bu örnekte bir yıl) istibra edilmelidir, deyince talebeleri “ama daha önce üç ay demiştiniz” diye karşılık vermişler, Ebû Yûsuf da “Ben bunun aksini söylüyorum” deyince Muallâ, Ebû Yûsuf'un bu cevabı karşısında “daha önce böyle bir şey dediğini kabul etmez gibiydi” deme ihtiyacı hissetmiştir.⁷⁴ Ebû Yûsuf şirketle alakalı bir konuda “zararının tamamı veya yarısı sana ait diyerek birine bin dirhem verse, kârın tamamı parayı verenin olur, çalışan kişi de ecr-i mislini alır” demesi üzerine talebeleri “bundan önce, verdiği para borç olur demiştin” karşılığını vermiş, ama Ebû Yûsuf bunu açıkça inkar ederek daha önce böyle bir görüşte olduğunu kabul etmemiştir.⁷⁵

5. Sonraki Bir Görüşüne Göre Rücu Ettiği Düşünülen Diğer Görüşleri

Nevâdir râvileri mezheb imamlarından yaptıkları bazı rivayetler hakkında “bu onun ilk görüşüdür. Zira kendisi daha sonra şöyle dedi... Buna göre son görüşü şu şekilde olmalıdır...” diyerek mezheb imamlarının sonra söyledikleri bir görüşüne göre önceki bazı

⁷³ Muallâ, *Nevâdir*, s. 72. Kitabın yazma nüshasında noktasız olarak yazılan (ما لم يستيقنوا) ifadesi Furat'ın neşrinde

(ما لم يستفتوا) şeklinde (s. 72), diğer neşirde ise (ما لم يستقنوا) şeklinde (II, 566) yanlış yazılmıştır.

⁷⁴ Muallâ, *Nevâdir*, s. 57.

⁷⁵ Muallâ, *Nevâdir*, s. 115.

görüşlerinden dönmüş olmaları neticesine varmışlardır. Örneğin Muallâ eti yenen binek hayvanı üzerindeki tozdan teyemmüm almanın caiz olduğunu Ebû Yûsuf'tan aktardıktan sonra, bu görüşün Ebû Yûsuf'un ilk görüşü olduğunu zira kendisinin daha sonra “üzerinde toprak bulunmayan yerden teyemmüm almanın yeterli olmadığı” görüşüne vardığını, bu durumda Ebû Yûsuf'un son görüşüne göre “binek hayvanı üzerindeki tozdan teyemmüm almanın yeterli olmaması gerektiğini savunmuştur.⁷⁶ Mesele *Asl*'da ve *Serahsî*'nin *Mebûsût*'unda “kişinin doğrudan topraktan teyemmüm alma imkânı olmadığı yerlerde elbise ve benzeri bir şeyin tozuyla teyemmüm alması Ebû Yûsuf'a göre caizdir” şeklinde geçmektedir.⁷⁷

Matbu *Asl*'da dipnotta nüsha farkı olarak gösterip metinde yer verilmeyen Ebû Yûsuf'un temiz toprak dışında başka bir şeyle teyemmümü yeterli görmediği⁷⁸ yönündeki ifadesi Muallâ'nın yukarıda verdiğimiz çıkarımını desteklemektedir. Nitekim Ebû Yûsuf'un imlâ ashabından sık sık rivayette bulunan Tahavî⁷⁹ ve ondan nakille Cessâs da toprak bulamama şartına bağlamadan Ebû Yûsuf'a göre elbise ve benzeri şeylerden çıkan tozlarla teyemmüm olmayacağını söylemişlerdir.⁸⁰

6. İlk Görüşünden Rücu Ettiği Sanılabilecek Görüşleri

Ebû Yûsuf'un bir önceki görüşünden rücu ettiğini gösterir şekilde hiç kimseye nispet etmeden söylediği bir sözü hakkında Muallâ, Ebû Yûsuf'un son olarak söylediği görüşü, Ebû Hanîfe'nin görüşü olarak aktardığını, ama onun adını vermediğini düşündüğünü söyleyerek Ebû Yûsuf'un rücu ettiği sanılabilecek bazı görüşlerinde aslında kendisinin değil hocası Ebû Hanîfe'nin görüşünü aktarmak istemiş olabileceğini ifade etmektedir.⁸¹

⁷⁶ Muallâ, *Nevâdir*, s. 75.

⁷⁷ Şeybânî, *Asl*, I, 102; *Serahsî*, *Mebûsût*, I, 109.

⁷⁸ Şeybânî, *Asl*, I, 102. (لا يجزيه إلا أن يتيمم بالصعيد الطيب التراب)

⁷⁹ Tahavî'nin Ebû Yûsuf'un imlâ ashabından yaptığı *Nevâdir* kabilinden nakillere örnek olarak bk. Cessâs, *Muhtasarü İhtilâfi'l-ulemâ*, I, 299, 435, II, 8, III, 11, 58, 203, 279, 449, IV, 17, 18, 41, 77, 182, 183, 219, 304, 359, 408, 434, V, 13, 51, 134; Tahavî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 315, II, 230; Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahavî*, I, 567, II, 36, 396, III, 71-72, 144, 424, 370, 402, 439, 442, IV, 145, 218, V, 132, 253, 334, 359, VI, 17, 24, 297, 342, 346, 390, VII, 126, 157, 163, 173, 201, 437, 483, VIII, 143, 167, 237, 358.

⁸⁰ Bk. Cessâs, *Muhtasarü İhtilâfi'l-ulemâ*, I, 146; Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, IV, 32.

⁸¹ Muallâ, *Nevâdir*, s. 29. Ebû Yûsuf'un diğer *Nevâdir*ler ve eserlerdeki rücu görüşlerine örnek olarak bk. Nâtûfî, *Ecnâs*, I, 340, 486, 497, 543, 566, II, 184.

C. Şeybânî'nin Rücu Ettiği Görüşleri

Şeybânî'nin rücu ettiği görüşleriyle ilgili *Nevâdir*lerde sınırlı sayıda rivayet bulunmaktadır. Bunun sebebi Muallâ'nın hariç *Nevâdir*lerinden az sayıda rivayetin günümüze ulaşmış olmasıdır. Muallâ'nın *Nevâdir*'inde ise çoğunlukla Ebû Yûsuf'un görüşleri yer alır. Buna rağmen Muallâ Şeybânî'nin iki rücu görüşünü aktarmaktadır. Bu görüşlerden biri vasiyette istisna ile alakalıdır. Konuyla ilgili olarak önce Ebû Yûsuf'un görüşünü aktaran Muallâ, kişi vasiyet ettiği şeyin tamamını veya tamamından fazlasını vasiyetten istisna edecek olsa Ebû Yûsuf'a göre istisnanın batıl; vasiyetin ise ilk haliyle geçerli olacağını söyler. Ardından Şeybânî'nin de önceleri bu görüşte olduğu, sonra bu görüşten rücu edip böyle bir vasiyetin batıl olduğuna hükmettiğini aktarır. Gerekçe olarak vasiyetten rücu caizdir, böyle bir istisna da rücu gibidir, dediğini söyler.⁸² Sonraki kaynaklarda Şeybânî'nin görüşü bu şekilde verilmiştir.⁸³

Şeybânî'nin bir diğer rücu görüşü *Nevâdiru İbn Hişâm*'da yer almaktadır. Şeybânî kendi ifadesine göre Rakka'da iken, kişinin yanlarında bir diğer eşi varken eşlerinden biriyle gerçekleşen halveti sahih olarak değerlendirmiş, sonra bu görüşünden vazgeçip bunu sahih halvet olarak görmemiştir.⁸⁴ *Nevâdiru İbn Rüstem*'de yer alan bir meselede de Şeybânî adet görmeyen cariyenin istibra süresiyle alakalı olarak önceleleri hür kadının kocası vefat ettiğinde beklediği dört ay on günlük süreyi esas almış daha sonra bu görüşünden dönüp iki ay beş günde karar kılmıştır.⁸⁵

Şeybânî'nin rücu görüşleriyle alakalı son bir mesele vekilin azliyle alakalıdır. *Asl*'ın *Kitâbu'l-vekâlet* kısmında vekilin aklını yitirmesi sebebiyle azli konusunda kısa süreli akıl yitirilmesi uykuya benzetilerek azil sebebi sayılmamış, uzun süreli olanlar azil sebebi sayılmış, fakat bunun için belli bir süre tayin edilmemiştir.⁸⁶ İbn Semâ'a *Nevâdir*'inde Şeybânî'nin azil için gerekli süreyi ilk önce bir gün bir gece olarak tayin ettiğini, sonra bu görüşünden dönüp süreyi bir aya çıkardığını, en son bundan da dönüp süreyi bir seneye çıkardığını⁸⁷ ve bu son

⁸² Muallâ, *Nevâdir*, s. 100. Şeybânî'nin diğer rücu görüşü için bk. Muallâ, *Nevâdir*, s. 144.

⁸³ Örnek olarak bk. Kâsânî, *Bedâi*, VII, 394.

⁸⁴ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 239.

⁸⁵ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 430.

⁸⁶ Şeybânî, *Asl*, XI, 210, XI, 361; Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 323.

⁸⁷ *Asl*'da talak için vekalet verilen kişinin bir iki ay aklını yitirmesiyle vekaletten çıkmayacağını ifade eden mesele (XI, 413) bu nakli destekler mahiyettedir.

görüşünde karar kıldığını aktarır.⁸⁸ İbn Semâ'a'nın *Nevâdir*'inde Şeybânî'den aktardığı bu görüşü sonraki kaynaklarda da geçmekte ve Şeybânî'nin önce bir ay, sonra da bir sene görüşünde karar kıldığı zikredilmektedir.⁸⁹ Mergînânî Şeybânî'nin bir senede karar kılmasına gerekçe olarak bir senelik akıl yitirme sebebiyle tüm ibadet sorumluluklarının kişiden düşmesini gösterir.⁹⁰ Onun bu açıklamasından Şeybânî'nin vekilin azlini, aklını yitiren kişiden en son zekat olmak üzere tüm ibadetlerin düştüğü süreye kıyas ettiğini anlıyoruz.

V. MEZHEB İMAMLARI ARASINDAKİ FIKHÎ İHTİLAFLAR

Usûl'de ihtilaf verilmeden zikredilen bazı meselelere dair *Nevâdir*lerde mezheb imamlarından farklı görüşler nakledebilmektedir. Bu durumda mezheb imamlarının *Usûl*'de ihtilaf zikredilmeyen bazı konularda birden fazla görüşü olduğu ortaya çıkmaktadır. *Nevâdir*lerde zikredilen bu ihtilaflar mezheb imamlarından Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin *Usûl*'ün telifinden sonra aradan geçen süre içerisinde bazı meselelerle ilgili görüşlerini değiştirdiğini veya ilgili konuda ikinci bir görüş daha ortaya koyduklarını göstermektedir.

Bu tür ihtilafları en iyi tespit edenlerden biri hem Ebû Yûsuf'a hem de Şeybânî'ye talebelik yapıp onların görüşlerini karşılaştırma imkânı bulmuş olan Muallâ'dır. Nitekim yukarıda *Nevâdir*'inden nakille bazı konularda Şeybânî'nin Ebû Yûsuf'un görüşünü bilmediğini veya yanlış bildiğini kendisinden aktarmıştık. *Zâhiru'r-rivâye* ile *Nevâdir*leri bu şekilde karşılaştırıp ihtilafsızmış gibi görünen birçok konuda ihtilaf olduğunu ortaya koyan diğer bir Hanefî fakihi hiç kuşkusuz *Nevâdir* mesailinin mahiyetini tespitte kendisinden en çok yararlandığımız Nâtîfî'dir. O *Ecnâs*'ta adeti olduğu üzere ele aldığı konuyla alakalı başta *Zâhiru'r-rivâye* ve *Nevâdir*ler olmak üzere kendisine kadar ulaşan Hanefî kaynaklarında geçen görüşleri alt alta toplayarak konu hakkında mezheb imamlarından aktarılanların bir dökümünü verip aradaki ihtilaflara işaret ettikten sonra zaman zaman kendi tercihini de yapmaktadır.

Nâtîfî'nin zikrettiği bu ihtilaflar *Usûl* ile *Nevâdir*, *el-Câmiu's-sağîr* ile *Nevâdir*, *Ziyâdât* ile *Nevâdir* veya *Nevâdir*ler arasında olabildiği gibi diğer kitaplar arasında da olabilmektedir. Fakat bizim burada vereceğimiz birkaç örnek konumuz gereği *Nevâdir*lerin kendi içinde ve diğer eserlerle *Nevâdir*ler arasındakilerden olacaktır.⁹¹

⁸⁸ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 323.

⁸⁹ Örnek olarak bk. Hâkim eş-Şehîd, *Kâfî*, vr. 319^a; Serahsî, *Mebûsût*, XIX, 13.

⁹⁰ Mergînânî, *Hidâye*, III, 152.

⁹¹ Nâtîfî'nin konu hakkında birden fazla rivayet olduğunu aktardığı meselelere örnek olarak bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 109, 136, 154, 158, 251, 296, 339, 340, 369, 386, 466, 538, 543, 552, 556, 566.

A. *Usûl* ile *Nevâdir* Arası İhtilaf

Nâtîfî sulhla alakalı bir konuda *Usûl*'den yaptığı bir nakilden sonra *Nevâdiru İbn Rüstem*'den nakille bunun Ebû Yûsuf'un görüşü olduğunu Şeybânî'nin ise farklı bir görüşe sahip olduğunu aktarır.⁹²

B. *el-Câmiu's-sağîr* ile *Nevâdir* Arası İhtilaf

el-Câmiu's-sağîr'de rehin olarak verilen ve köle olduğunu ikrar eden kişinin hür olduğunun anlaşılması ve borçlunun bulunamaması durumunda alacağın hür olduğu anlaşılan bu kişiden tahsil edilemeyeceğine dair ihtilafsız zikredilen görüş için⁹³ Nâtîfî, *Nevâdiru İbn Rüstem*'den nakille bu görüşün Ebû Hanîfe'ye ait olduğunu, Ebû Yûsuf'un aksi yönde görüş belirttiğini, Şeybânî'nin ise tevakkuf edip hiçbir şey söylemediğini aktarır.⁹⁴

C. *Ziyâdât* ile *Nevâdir* Arası İhtilaf

Burada *Ziyâdât* ve *Nevâdir*lerden örnek olarak vereceğimiz meselenin ilginç bir yönü bulunmaktadır. Mesele hakkında Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin *Ziyâdât*'taki görüşleri birbirinden farklı olmakla birlikte, *Nevâdir*lerde kendilerine *Ziyâdât*'taki görüşlerinin tam zıttı nispet edilmektedir. Böylece Ebû Yûsuf'un *Ziyâdât*'taki olumlu görüşü *Nevâdir*'de olumsuz, tam aksine Şeybânî'nin *Ziyâdât*'taki olumsuz görüşü de olumluya dönmüştür. Özetle ifade edecek olursak bu ilginç mesele hibeden dönüldüğünde hibeye bağlı olarak düşen borcun da geri dönüp dönmeyeceği konusuyla alakalıdır. Şeybânî'nin *Ziyâdât*'taki ifadesine göre hibeden dönülmesi durumunda o mala bağlı olarak düşen borç geri dönmezken, *Nevâdiru Hişâm*'daki ifadesine göre hibeden dönülmesi durumunda o mala bağlı olarak düşen borç da geri dönmektedir. Aynı meselede Ebû Yûsuf'un *Ziyâdât*'taki ifadesine göre, Şeybânî'nin aksine hibeden dönülmesi durumunda o mala bağlı olarak düşen borç da geri dönerken, *Nevâdir*'inin İbn Semâ'a rivayetindeki ifadesine göre borç geri dönmez.⁹⁵

⁹² Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 42.

⁹³ Şeybânî, *Câmiu's-sağîr* (*en-Nâfiü'l-kebîr* ile), s. 357-58.

⁹⁴ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 371.

⁹⁵ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 538.

D. Nevâdirler Arası İhtilaf

Bazen de aynı meselede iki *Nevâdir* eseri arasında ihtilaf olabilmektedir. Örneğin yemin kefareti olarak sadece sirval (pantolon) verilmesi yeterli olur mu konusunda Şeybânî'den iki görüş gelmektedir. Bunlardan *Nevâdiru Hişâm* rivayetine göre sirval yeterli olmazken, *Nevâdiru İbn Semâ'a* rivayetine göre yeterlidir.⁹⁶

Nevâdirler arası ihtilafın bir diğer örneği ödünç/borç ekmek almakla alakalıdır. Ekmeğin üretildiği buğday geri verilirken aynı ağırlıkta olmama ihtimaline binaen ödünç alınmaması uygun görülmekle birlikte bu konuda Ebû Yûsuf'tan *Nevâdirler*de iki farklı görüş bulunmaktadır. İbn Semâ'a rivayetiyle gelen *Nevâdir*'inde tartı ile ödünç alınmasında bir beis görmezken, Muallâ'nın *Nevâdir*'inde cevaz vermemiştir.⁹⁷

VI. TAHRİCLER

Buradaki anlamıyla “mezheb imamlarının konuya dair bilinen bir görüşü olmadığı zaman, benzer meselelerdeki görüşlerinden hareketle bu mesele hakkındaki görüşünü tespit etme” olarak tanımlayabileceğimiz tahrîc faaliyeti aslında bir tür basit kıyas ameliyesi olarak da görülebilir. Nitekim Ebû Yûsuf, Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd'ın bu tür tahrîcileri yaparken kullandıkları “kıyasu kavlihi” ifadesi de bunu göstermektedir. Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra daha uzun bir süre yaşayan mezhebin diğer iki imamı Ebû Yûsuf ve Şeybânî, hakkında Ebû Hanîfe'den görüş bulunmayan birçok konuda onun görüşünü belirleyebilmek için tahrîce başvurmuşlardır. Bugün elimizde bulunan *Asl*'ın matbu nüshasında bazı sahabe ve tabiin görüşleri de dahil olmak üzere Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un görüşleri üzerinden yapılmış yüzlerce tahrîc meselesi vardır. Bu tahrîclerin bir kısmı Şeybânî, diğer bir kısmı da Ebû Yûsuf tarafından yapılmıştır.⁹⁸ Bu tür tahrîcle belirlenmiş görüşler *Asl*'da olduğu gibi *Nevâdir*, *Emâlî* ve diğer eserlerde de geçer.⁹⁹ Özellikle Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un konu hakkında görüş

⁹⁶ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 386.

⁹⁷ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 5. Ayrıca bk. Muallâ, *Nevâdir*, s. 22.

⁹⁸ Eserde Şeybânî'nin görüşleri üzerine yapılmış tahrîclere de rastlanmaktadır. Bu tahrîclerle ilgili muhakkik Boynukalın'ın değerlendirmeleri için bk. Boynukalın, “Mukaddime” (*Asl* içinde), s. 66-72.

⁹⁹ Hasan b. Ziyâd hocaları; Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Züfer'in görüşleri üzerinden sıkı sıkı tahrîc yapanlardan biridir. Bu tür tahrîclere örnek olarak bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 59, 82, 92, 133, 158, 168, 185, 232, 262, 265, 297,

bildirmediği durumlarda doğrudan talebelerinin yaptığı tahrîclerle görüşünün ne olacağı tespit edilmeye çalışılmıştır. Örneğin Ebû Yûsuf'un Ebû Hanîfe'nin görüşünü tahrîc yaparak belirlediği bir meselede Muallâ'nın kendisine “Ebû Hanîfe'nin hangi görüşüne kıyas ettiğini” sorması üzerine Ebû Yûsuf'un aşağıda gelecek olan ilgili görüşü açıklaması¹⁰⁰ mezheb imamlarının birbirlerinin hangi görüşlerinden ve nasıl tahrîc yaptıklarını bizzat kendilerinin göstermesi açısından *Nevâdir*lere ayrı bir değer katmaktadır.¹⁰¹

A. Ebû Yûsuf'un Tahrîcleri

Muallâ'nın *Nevâdir*'inde Ebû Yûsuf'un Ebû Hanîfe'nin kavlini tahrîc ile belirlediği ondan fazla mesele bulunmaktadır.¹⁰² Ebû Yûsuf bu meselelerin çoğunda “onun görüşüne kıyasla”¹⁰³ ifadesini kullanırken, bazen de “bu konuda Ebû Hanîfe'den bir rivayetin var mı? sorusuna yok ama bu onun görüşünün gereğidir” diyerek cevap vermektedir.¹⁰⁴

Ebû Yûsuf'un Ebû Hanîfe'nin görüşünü tahrîc ile belirlediği meseleler arasından Muallâ'nın sorusu üzerine tahrîcine esas aldığı meseleyi de açıkladığı görüşü burada örnek olarak zikretmek uygun olacaktır. Mesele şöyledir: Muallâ, Ebû Yûsuf'a, gözü ağrıyan veya hasta olan bir kişi, hastalığının artması korkusuyla Ramazan orucunu bozabilir mi? Bu konuda Ebû Hanîfe'den bir şey hatırlıyor musun? diye sorduğunda, Ebû Yûsuf, hatırlamadığını, ama onun görüşüne kıyasla orucunu bozabileceğini söyler. Muallâ'nın Ebû Hanîfe'nin hangi görüşüne kıyas ettiğini sorması üzerine Ebû Hanîfe'nin, gözünden tedavi gördüğü için yedi gün boyunca yatarak namaz kılması gerektiği söylenen bir kişi hakkında yatarak namaz kılar ve gözlerini tedavi ettirir” dediğini aktardıktan sonra “Ben de bu konuda aynısını söylüyorum” diyerek¹⁰⁵ meseleyi Ebû Hanîfe'nin hangi görüşüne kıyas ettiğini açıklamıştır.¹⁰⁶

309, 330, 331, 340, 374, 480, 484, II, 26, 64, 79, 80, 121, 140, 145, 166, 169, 403,

¹⁰⁰ Bk. Muallâ, *Nevâdir*, s. 92.

¹⁰¹ Fıkıhta tahrîc ile ilgili olarak ayrıca bk. Başoğlu, “Tahrîc”, s. 420-22.

¹⁰² Bk. Muallâ, *Nevâdir*, s. 31, 83, 86, 90, 92, 99, 101, 106, 107, 129, 141.

¹⁰³ Bk. Muallâ, *Nevâdir*, s. 31, 83, 86, 90, 99, 101, 106, 107, 129, 141. (في قياس قول أبي حنيفة)

¹⁰⁴ Muallâ, *Nevâdir*, s. 92. (سألت أبا يوسف: هل رويت عن أبي حنيفة [...] قال: لا، ولكنه قياس قوله)

¹⁰⁵ Muallâ, *Nevâdir*, s. 92. (قلت له: على أي شيء قسمته من قوله؟ [...] وقال أبو يوسف: وكذلك أقول في هذا.)

¹⁰⁶ Ebû Yûsuf'un Ebû Hanîfe'nin görüşünü tahrîc ile belirlediği diğer bir mesele için bk. Nâtfî, *Ecnâs*, II, 423.

Muallâ bir yerde de Ebû Yûsuf'un nikahta muhayyerlik konusunda söylediği bir görüş hakkında “bu onun görüşü olmamalıdır, Ebû Hanîfe'nin görüşünün gereği olsa gerektir, zira Ebû Yûsuf bu konuda muhayyerlik hakkı tanımamaktadır” diyerek Ebû Yûsuf'un görüşüymüş gibi anlaşılabilecek bu meselenin aslında Ebû Hanîfe'nin görüşü üzerine Ebû Yûsuf tarafından yapılmış bir tahrîc olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁷

B. Şeybânî'nin Tahrîcleri

Şeybânî her iki hocası Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un görüşleri üzerinden tahrîcler yapmıştır. Yukarıda geçtiği üzere Şeybânî'nin bu tahrîclerinin *Asl*'de birçok örneği bulunmaktadır. Fakat biz burada az da olsa *Nevâdir*lerde geçen tahrîclerini örnek olarak vereceğiz.

Nevâdiru İbn Rüstem'de geçen bir rivayete göre İbn Rüstem, Şeybânî'ye müslüman olan hristiyan kişinin arazisinden Ebû Hanîfe'ye göre haraç vergisi düşer mi? diye sorduğunda, bu konuda Ebû Hanîfe'nin görüşünü bilmediğini; ama ona göre düşmesi gerektiğini, söyleyerek tahrîcte bulunmuştur.¹⁰⁸ *Nevâdiru İbn Rüstem*'de geçen bir diğer meselede de Şeybânî Ebû Yûsuf'un görüşünü tahrîcle belirlerken “Korkarım bu konuda Ebû Yûsuf yemin ettirir” diyerek onun görüşünün gereğini pek benimsemediğini ifade eder.¹⁰⁹ *Nevâdiru İbn Semâ 'a*'da geçen diğer bir meselede ise “kişi eşine, eğer eve girersen benim karım değilsin, diyecek olsa Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un görüşüne kıyasla eve girdiğinde kadının boş olması gerekir” diyerek hem Ebû Hanîfe hem de Ebû Yûsuf'un görüşünü tahrîcle belirlemiştir.¹¹⁰

Çok nadir olmakla birlikte *Nevâdir*lerde mezheb imamlarının bazı konulardaki görüşlerinin talebeleri tarafından yapılan tahrîcler ile belirlendiğine de rastlamaktayız. Örneğin Muallâ mudarebe akdiyle alakalı bir mesele hakkında Şeybânî'den bir nakil yaptıktan sonra onun görüşü üzerinden kendisi bir tahrîcte bulunmaktadır.¹¹¹

¹⁰⁷ Muallâ, *Nevâdir*, s. 133. (وهذا ليس على قياس قول أبي يوسف، إنما هذا على قياس قول أبي حنيفة)

¹⁰⁸ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 468. Şeybânî'nin Ebû Hanîfe'nin görüşünü tahrîcle belirlediği diğer bazı meseleler için bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 168, 259, 407, 489.

¹⁰⁹ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 306.

¹¹⁰ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 295.

¹¹¹ Muallâ, *Nevâdir*, s. 117.

VII. SORULAR ve CEVAPLAR

Fıkıh tarihinde konuyu soru-cevap metodu ile anlatmak ilk dönem fıkıh eserlerinin hemen hepsine hâkim olan üsluptur. Bu metottaki sorular genellikle müellifin konuyu izah etmek maksadıyla varsaydığı takdirî sorular olmakla birlikte zaman zaman talebelerin sorduğu gerçek sorular da olabilmektedir.¹¹² Örneğin *Asl*'de Ebû Yûsuf'un Ebû Hânîfe'ye; Şeybânî'nin ise her ikisine sorduğu bu tür gerçek sorular mevcuttur.¹¹³ Bizim burada ele alacağımız talebeler tarafından sorulan bu gerçek sorulardır.

*Nevâdir*lerde de talebeler tarafından çeşitli sebeplerle gündeme getirilmiş bu tür sorular ve cevaplar bulunmakta olup bu sorular *Nevâdir*lerin önemli bir özelliğini oluşturmaktadır. Zira talebelerin bu soruları ve karşılığında hocaların verdiği cevaplar veya hocalarını söylerken duydukları birçok şey *Usûl*'de ve diğer *Nevâdir*lerde karşılaşılmaması pek mümkün olmayan türden meselelerle alakalı olabilmektedir. Ayrıca bu sorular ve cevapları sayesinde mezheb imamlarının hangi sorulara aynı, hangi sorulara farklı cevap verdikleri, verdikleri cevap ile diğer eserlerde özellikle *Usûl*'de geçen görüşleri arasında farklılık olup olmadığı, cevapta zikredilen detaylarla *Usûl*'deki görüşün daha net ve doğru anlaşılması veya sorunun hakkında daha önce nakil bulunmayan bir konuda imamları tahrîc yapmaya sevk etmesi gibi birçok önemli husus da ortaya çıkmaktadır. Günümüze ulaşan *Nevâdiru Muallâ*'da bu türden yüze yakın soru ve cevap vardır. Diğer *Nevâdir*lerdeki sorularla birlikte ele alındığında sorana ve cevap verene göre bu soruları şöyle tasnif edebiliriz.

A. Ebû Hanîfe'ye Sorulan Sorular

Bunlar çoğunlukla Ebû Yûsuf'un Ebû Hanîfe'ye sorduğu sorulardır. Ebû Hanîfe bu soruların çoğuna cevap verirken bazıları için “bilmiyorum” demiştir.¹¹⁴ Sorular genellikle konu hakkında Ebû Hanîfe'nin görüşünü öğrenmek için sorulmakla birlikte bazıları görüşündeki tutarsızlığı göstermek amacına matuf olabilmektedir. Örneğin Ebû Hanîfe'nin adet gören bir kadının iddetinin iki aydan önce bitmeyeceğine hükmettiğini söyleyen Ebû Yûsuf sorularla

¹¹² *Asl*'in üslubu ve içinde geçen soruların mahiyetine dair bk. Boynukalın, “Mukaddime” (*Asl* içinde), s. 106-11.

¹¹³ Örnek olarak bk. Şeybânî, *Asl*, III, 49, 50, 104, IV, 498, VIII, 143, 436, 527, 529, 530, 531, VIII, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, IX, 322, 412, 476, 490, X, 369.

¹¹⁴ Hünsa-i müşkilin hükmü ve dehrin ne anlama geldiğine dair bu sorular için bk. Muallâ, *Nevâdir*, s. 19, 92.

hocasını sıkıştırmaya başlar ve ona adet ve temizlik dönemlerinin en az ne kadar olacağını sorar. Ebû Hanîfe adetin en az üç; temizliğin de en az on beş gün olduğunu söyleyince, Ebû Yûsuf bu durumda boşandıktan hemen sonra adet gören bir kadının otuz dokuz gün içinde (3+15+3+15+3) iddetini tamamlamasının mümkün olduğunu dile getirerek hocasına görüşünde tutarsız olduğunu ve bu konuda ona katılmadığını ifade eder.¹¹⁵

Ebû Yûsuf'un aktardığı sorulardan bazıları başkası tarafından Ebû Hanîfe'ye sorulmuş olabilmektedir. Örneğin biri Ebû Hanîfe'ye gelip ona 10 saf (بيض) dirheme anlaştığı bir kumaşı satıcıya 10 katışıklı (غلة) dirhem verip aldığında bu kumaşı (murabaha usulü satarken) ne üzerinden satması gerektiğini sorduğunda Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf'a dönüp bu konudaki görüşünü sorar. Ebû Yûsuf verdiği dirhem üzerinden satması gerektiğini söyler. Ebû Hanîfe adama dönüp Ebû Yûsuf'un gerekli cevabı verdiğini söyler ve başka bir şey demez. Ebû Yûsuf bu konuda Ebû Hanîfe'den bir şey duymadığını fakat (onun görüşüne kıyasla) anlaştıkları dirhem üzerinden satacağını, verdiği dirheme bakılmayacağını söyleyerek Ebû Hanîfe'nin bu konuda kendisinden farklı bir görüşe sahip olduğunu ifade etmiş olur.¹¹⁶

B. Ebû Yûsuf'a Sorulan Sorular

Nevâdir ve *Emâlî*lerde Ebû Yûsuf'a sorulmuş birçok soruya rastlıyoruz. Yukarıda geçtiği üzere *Asl*'da geçen sorunların bir kısmı da Şeybânî'nin Ebû Yûsuf'a sorularından oluşmaktadır.¹¹⁷ Soruların çoğu mevcut tek *Nevâdir* eseri *Nevâdiru Muallâ*'da geçen Muallâ'ya ait sorulardır. Bunun dışında Hişâm ve İbn Ebî Mâlik gibi diğer talebelerin Ebû Yûsuf'a yönelttiği sorular, mevcut verilere göre fazla değildir. Bu sebeple Ebû Yûsuf'a sorulan soruları Muallâ'nın ve diğerlerinin soruları olmak üzere iki ana başlık altında toplamak uygun görünmektedir.

1. Muallâ'nın Soruları

¹¹⁵ Muallâ, *Nevâdir*, s. 40.

¹¹⁶ Muallâ, *Nevâdir*, s. 30-31. Ebû Yûsuf'un Ebû Hanîfe'ye diğer soruları için bk. Muallâ, *Nevâdir*, s. 14, 19, 80, 81, 90, 91, 92, 127, 130.

¹¹⁷ Şeybânî, *Asl*, IV, 498, VIII, 154, 156, 157, 158, 159, 160, IX, 322, 490.

Muallâ *Nevâdir*'inde birçok kere “Ebû Yûsuf’a sordum”¹¹⁸ veya “Ona dedim ki”¹¹⁹ gibi ifadeler kullanarak kendisine sorduğu soruları ve onun verdiği cevapları aktarmaktadır. Muallâ bu soruların bazısını Şeybânî’ye de sorarak konu hakkında onun görüşünü de almış hatta aşağıda geleceği üzere hangi soruda aynı cevabı, hangi soruda farklı cevabı verdiğini dahi zikrederek aynı konuda iki hocasının bazen birleşen bazen de ayrılan bakış açılarını ortaya koymaya çalışmıştır.

Muallâ’nın çoğu konu hakkındaki teknik detaylardan oluşan bu sorularından bazıları *Asl*’da Ebû Yûsuf’un görüşü olarak geçebilmektedir. Örneğin namaza “Allahu Ekber”, “Allahu Ecell”, “Allahu A’zam” gibi bir sözle (Allahu Ekber demesi gerektiğini) bilerek veya bilmeyerek başlayan bir kişinin durumunu sorduğunu söyleyen Muallâ, Ebû Yûsuf’un cevap olarak: “Ebû Hanîfe’ye göre geçerli olur. Ama bana göre “Allahu Ekber” demesi gerektiğini biliyorsa yeterli olmaz” dediğini aktarır.¹²⁰ Bu mesele *Asl*’da da geçmekte, ilgili lafızlarla tekbir getirmenin yeterli olacağının Ebû Hanîfe, Şeybânî, İbrahim (en-Nahaî) ve Hakem b. Uteybe’nin görüşü olduğu, Ebû Yûsuf’un ise aktardığımız şekilde görüş beyan ettiği belirtilmektedir.¹²¹

Ebû Yûsuf’un bazı sorulara verdiği cevaplar ise *Asl*’da geçenden farklıdır. Örneğin *Asl*’da vitir namazında kunut duası için ellerin kaldırdıktan sonra tekrar bağlanacağı geçerken¹²² Muallâ’nın sorusuna verdiği cevapta Ebû Yûsuf, tekbir getirilip ellerin kaldırılacağını, sonra salınip dua edileceğini söyler, Muallâ’nın “Peki! Bu, Ebû Hanîfe’nin de görüşü mü?” sorusuna da olumlu cevap verir.¹²³ Ebû Yûsuf’un *Asl*’da geçene uymayan cevaplarından bir diğeri de daha önce geçen, ses duyulmayan duvarın arkasından imama uymanın caiz olacağı konusudaki görüşüdür.¹²⁴

¹¹⁸ Bk. Muallâ, *Nevâdir*, s. 5, 22, 25, 35, 43, 46, 47, 48, 51, 52, 53, 55, 64, 67, 77, 80, 81, 82, 85, 86, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 99, 100, 104, 107, 113, 115, 119, 121, 128, 127, 128, 130, 132, 135, 139, 141, 143, 145.

¹¹⁹ Bk. Muallâ, *Nevâdir*, s. 5, 22, 24, 25, 26, 29, 30, 46, 48, 51, 52, 54, 67, 68, 71, 77, 81, 82, 84, 85, 88, 89, 90, 92, 104, 107, 116, 121, 123, 125, 139, 145.

¹²⁰ Muallâ, *Nevâdir*, s. 80.

¹²¹ Şeybânî, *Asl*, I, 15-16.

¹²² Şeybânî, *Asl*, I, 139.

¹²³ Muallâ, *Nevâdir*, s. 81.

¹²⁴ Muallâ, *Nevâdir*, s. 82.

Muallâ'nın sorduğu bazı sorular hakkında Ebû Hanîfe'den görüş bulunmadığı için Ebû Yûsuf onun görüşünü tahrîcle belirlemiştir. Örneğin Ebû Hanîfe cünüp iken şehit olan kişinin yıkanması gerektiği görüşündedir.¹²⁵ Ebû Yûsuf, Muallâ'nın sorusu üzerine adetten temizlenmiş fakat yıkanamadan şehit olmuş kadının da Ebû Hanîfe'nin görüşüne kıyasla yıkanması gerektiğini söylemiştir.¹²⁶

2. Diğerlerinin Soruları

Yukarıda geçtiği üzere Muallâ *Nevâdir*'inde Ebû Yûsuf'a sorduğu birçok soruyu aktardığı gibi adını vermediği başkaları tarafından yöneltilen soruları da “Ona denildi ki”¹²⁷ diyerek nakletmiştir. Ayrıca *Nevâdiru Hişâm*, *Nevâdiru Bîşr*, *Nevâdiru İbn Rüstem*'de olduğu gibi diğer *Nevâdir*lerde ve *Emâlî*lerde az da olsa Ebû Yûsuf'a sorulan sorular ve onun verdiği cevaplar bulunmaktadır.¹²⁸

C. Şeybânî'ye Sorulan Sorular

Şeybânî yöneltilen soruların önemli bir kısmı mevcut verilere göre *Nevâdiru Muallâ*'da geçmektedir. Ayrıca kaynaklarda *Nevâdiru Dâvûd b. Rüşeyd*'den yapılan nakillere göre eserde Şeybânî'ye Rakka'da kadı iken sorulmuş birçok soru yer almaktadır.¹²⁹ Bunun dışında Hişâm,¹³⁰ İbn Rüstem¹³¹ ve Ali b. Yezîd'in¹³² *Nevâdir*lerinde Şeybânî yöneltilen sorular ve cevaplarına rastlanmaktadır. Şeybânî'ye yöneltilen soruları da Muallâ'nın ve diğerlerinin soruları şeklinde ikiye ayırabiliriz.

1. Muallâ'nın Soruları

Muallâ gibi hem Ebû Yûsuf hem de Şeybânî'den ders almış bazı talebeler iki

¹²⁵ Şeybânî, *Asl*, I, 346.

¹²⁶ Muallâ, *Nevâdir*, s. 90.

¹²⁷ Muallâ, *Nevâdir*, s. 36, 43, 57, 73, 108, 115, 131, 141, 145.

¹²⁸ Bunlara örnek olarak bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 44, 79, 409, 410, II, 5, 340, 399.

¹²⁹ Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 39, 53, 151, 248, 304, 460, 512.

¹³⁰ Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 410, 549, II, 142, 153, 161, 188, 195, 254, 419.

¹³¹ Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 406, II, 157, 173.

¹³² Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 150, 153, 178, 384.

hocasından birine sorduğu bazı soruları diğerine de sorarak onun da görüşünü almış ve verdiği cevabı *Nevâdir*'inde zikretmiştir.¹³³ Böylece her iki mezheb imamının aynı konuda nasıl hüküm verdiklerini hangi sorulara aynı,¹³⁴ hangilerine farklı¹³⁵ cevap verdiklerini öğrenebilmekteyiz. Muallâ, Ebû Yûsuf'tan aktardığı Ebû Hanîfe'nin bazı görüşlerini, Şeybânî'ye de sormuş ve bunlardan birinde Ebû Yûsuf'un, mehirle alakalı Ebû Hanîfe'den aktardığı görüşün Şeybânî'nin verdiği cevaba göre aslında Ebû Hanîfe'nin eski bir görüşü olduğunu ve Ebû Hanîfe'nin sonradan o görüşten vazgeçtiğini anlamıştır.¹³⁶

2. Diğerlerinin Soruları

Yukarıda geçtiği üzere Muallâ dışında, Dâvûd b. Rüseyd, Hişâm, İbn Rüstem ve Ali b. Yezîd'in *Nevâdir*lerinde Şeybânî'ye yöneltilen sorular ve cevapları vardır. Şeybânî'nin talebelerinden Ali b. Yezîd'in Şeybânî'ye sorduğu bazı sorular sonraları tartışma sebebi olmuş bazı konuların aydınlanmasına yardımcı olmaktadır.

Örneğin Cuma namazının kılınacağı şehrin nasıl bir yer olması gerektiğini Şeybânî'ye sorduğunu söyleyen Ali b. Yezîd cevap olarak “Cezaları uygulayan bir kadısı bulunan şehirlerde cuma kılınmalıdır” dediğini ama şehirde ikamet edenlerin sayısı hakkında bir takdirde bulunmadığını nakleder.¹³⁷ Şeybânî'nin bu şehir tanımını aşağıda yine geleceği üzere sonraki Hanefî kaynaklarında esas alınmış ve cuma namazının kılınması gereken şehir, bu tanım üzerinden belirlenmiştir.

Ali b. Yezîd'in diğer bir sorusu mahkûm haklarıyla ilgilidir. Ali, Şeybânî'ye çocuğu ölen veya doğan mahkûmun durumunu sorduğunu onun da, ziyaret için hapisten çıkmasına izin verilebilir, diğer kişilerin doğum ve ölümü için ise izin verilmez, dediğini aktarır.¹³⁸

¹³³ Bk. Muallâ, *Nevâdir*, s. 8, 9, 16, 30, 53, 55, 57, 58, 60, 62, 69, 100, 109, 134, 140.

¹³⁴ Muallâ'nın sorularına Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin aynı cevabı verdiği meseleler için bk. Muallâ, *Nevâdir*, s. 9, 16, 27, 30, 97, 134.

¹³⁵ Muallâ'nın sorularına Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin farklı cevap verdiği meseleler için bk. Muallâ, *Nevâdir*, s. 11, 53, 55, 57, 58, 60, 62, 82, 93, 100, 109, 110, 112, 134, 139, 140.

¹³⁶ Bk. Muallâ, *Nevâdir*, s. 134.

¹³⁷ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 127.

¹³⁸ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 178.

Ali b. Yezîd diğer bir sorusunda tarih de vermektedir. Buna göre 178/794 senesinde Şeybânî'ye gerçek bir olayla alakalı olduğu anlaşılan şu soruyu yöneltir: Taberistan valisi (ki Ali b. Yezîd Taberistanlı'dır) Mecûsîler arasında hüküm vermesi için Mecûsî bir kadı atar, o da onlar arasında hüküm verir. Sonra verdiği hükümlerden biri Müslüman bir kadıya götürülüp sorulur. Bu durumda kadının ne yapması gerektiği sorusuna cevap olarak Şeybânî şunları söyler:

Taberistan valisine dilediği kişiyi kadı atama yetkisi verilmiş, o da Mecûsî birini kadı olarak atamışsa, verdiği hüküm müslüman bir kadının verdiğinde geçerli olacak bir hüküm olması durumunda kabul edilir. Fakihlerin ihtilaf ettikleri bir konu olsa bile hükmü iptal edilmez. Ancak kadı olarak atanmamış sadece tarafların rızasıyla hakem olarak hüküm vermişse bu durumda bölgenin müslüman kadısının hükmüne uygunsa kabul edilir yoksa iptal edilir.¹³⁹

Hişâm da halife vefat ettiğinde valilerin yetki durumunu Şeybânî'ye sorduğunu cevap olarak, kadı ve valilerin görevlerine devam edecekleri, fakat kadı ve valinin ölmeleri durumunda atadıkları vekillerinin azl olacaklarını söylediğini aktarır.¹⁴⁰ Bu cevaptan Şeybânî'nin halifenin atadıklarıyla vali ve kadıların atadıkları arasında bir ayrıma gittiği anlaşılmaktadır.

D. Diğerlerine Sorular

*Nevâdir*lerde mezhebin üç imamı dışında kendisine soru sorulduğunu tespit edebildiğimiz İbn Ebî Leylâ gibi mezheb dışından alimler ile Muhammed b. Şücâ' es-Selcî¹⁴¹ ve Muhammed b. Mukâtil¹⁴² gibi sonraki nesilden *Nevâdir* sahipleri de bulunmaktadır.

Örneğin Muallâ'nın *Nevâdir*'inde Ebû Yûsuf'un ilk hocası İbn Ebî Leylâ'ya sorduğu sorulara rastlamak mümkündür. Bunlardan birinde Ebû Yûsuf, imamın rûkûa vardığında arkadan gelen kişilerin ayak sesini duyması durumunda, namaza yetişmeleri için rûkuda beklemeyi hem Ebû Hanîfe'ye hem de İbn Ebî Leylâ'ya sorduğunu her ikisinin de olumsuz

¹³⁹ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 150, 153.

¹⁴⁰ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 130.

¹⁴¹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 260, 440, 562; II, 174, 192, 460, 461.

¹⁴² Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 97.

cevap verdiğini aktarır.¹⁴³ Diğer bir soru da cenaze namazı tekbirlerinde ellerin kaldırılmasıyla alakalı olup her iki hocası da ellerin kaldırılmayacağını söylemiştir.¹⁴⁴ Ebû Yûsuf'un İbn Ebî Leylâ'ya sorduğu bir diğer soru da erkeğin vefat eden eşini yıkamasıyla ilgilidir. Ebû Yûsuf İbn Ebî Leylâ'nın "her ikisi de birbirini yıkayabilir" dediğini fakat kendisinin Ebû Hanîfe'nin "sadece kadın kocasını yıkayabilir" görüşünü aldığını aktarır.¹⁴⁵

VIII. TANIMLAR ve TAKDİRLER

Nevâdirler, *Usûl*'de tanımı yapılmayan bazı kelime ve kavramların tanımı veya bazı meselelerde net bir ölçü verilmeden muğlak olarak zikredilen ve hükme medar olan miktarların tam ölçü ve takdirinin ne olduğu noktasında, bazen doğrudan bazen de bir soruya binaen mezheb imamlarının yaptığı açıklamalara da yer vermektedir. Sonraki mezheb fakihlerinin gündemini oldukça meşgul eden bu tür tanımı kelime ve kavramlar ile tam ölçüsü verilip takdiri yapılmamış hükümlerin belirlenmesinde yine *Nevâdirler* ilk elden önemli açıklamalar içermektedir. Aşağıda vereceğimiz örneklerde görüleceği üzere *Nevâdirler*de geçen bu tanım ve takdirler bazen isim verilerek bazen de verilmeden sonraki kaynaklarda zikredilmiştir.

A. Tanımlar

Mezheb imamlarının *Usûl*'de çeşitli sebeplerle ihtiyaç duymadığı ama sonraki dönemde problem teşkil eden bazı kelime ve kavramların tanımı hakkında *Nevâdirler*de önemli açıklamalar yer alabilmektedir. Bu tanımlarda örnek olarak Hanefîlerin cuma namazının sahih olabilmesi için ileri sürdüğü şartlardan biri olan "şehir" (مصر) kavramına *Nevâdirler*de getirilen tanımı zikredebiliriz.

Bilindiği üzere *Usûl*'de cuma namazının geçerli olabilmesi için "şehir"de kılınması gerektiği söylenmiş; fakat "şehir"ın tanıma yer verilmemiştir.¹⁴⁶ *Nevâdirler*de cumanın sıhhati için şart koşulan "şehir"ın tanımıyla ilgili mezheb imamlarından yapılan çeşitli nakiller bulunmaktadır. Bunlardan birinde Ali b. Yezîd bunu Şeybânî'ye sorduğunu, onun: "Cuma,

¹⁴³ Muallâ, *Nevâdir*, s. 80.

¹⁴⁴ Muallâ, *Nevâdir*, s. 91.

¹⁴⁵ Muallâ, *Nevâdir*, s. 90.

¹⁴⁶ Şeybânî, *Asl*, I, 299.

cezaları uygulayan bir kadısı bulunan şehirlerde kılınmalıdır” dediğini ama şehirde ikamet edenlerin sayısı hakkında bir takdirde bulunmadığı nakleder.¹⁴⁷ Ali b. Yezîd’in yaptığı bu rivayetle kaynaklarda sadece Ebû Yûsuf’a nispet edilen bu “şehir” tanımının,¹⁴⁸ aslında Şeybânî’nin de iştirak ettiği ortak bir tanım olduğu anlaşılmaktadır. Muhammed b. Şücâ‘ın *Nevâdir*’inde ise Ebû Yûsuf’un cuma kılınması gereken şehri en az on bin kişinin yaşadığı yer olarak tanımladığı geçer.¹⁴⁹

B. Takdirler

Mezheb imamlarının *Usûl*’de geçen bazı meseleler ile ilgili olarak net bir süre, ölçü veya miktar vermeden zikrettikleri hükümlere medar olan mutlak bırakılmış sebeplerinin süre, ölçü veya miktarını *Nevâdir*lerden öğrenebilmekteyiz. Bunlara örnek olarak necaset-i hafifenin namaza mâni olan miktarının ne kadar olduğunu; hukukullah davalarında zaman aşımı süresini; aklını yitirmesi sebebiyle vekilin azil süresini ve son olarak da orta yaşlı ve yaşlı anlamına gelen “kehl” ve “şeyh” kelimeleri ile kaç yaşındaki kişilerin kastedildiğinin tam olarak tayini konusunda *Nevâdir*lerde gelen açıklamaları zikredebiliriz.

Necaset-i hafifenin miktarı: Necaset-i hafifenin ne kadarının namaza mâni olduğuna dair *Asl*’da, çok fazla olmaması (kesîr-i fâhiş) gerektiğini¹⁵⁰ söyleyen Şeybânî kesîr-i fâhişi yine *Asl*’da dörtte bir olarak açıklarken Ebû Yûsuf’un görüşünü vermemektedir.¹⁵¹ *Nevâdiru Muallâ*’ya baktığımızda ise Ebû Yûsuf’un kesîr-i fâhişi bir karışa bir karış olarak takdir ettiğini¹⁵² ve bunun sonraki kaynaklar¹⁵³ ile *Asl*’ın bazı nüshalarına dahi yansıdığını görmekteyiz. Nitekim Boynukalın *Asl*’dan nakilde bulunduğumuz yere düştüğü dipnotta, tahkikte kullandığı nüshalardan biri hariç hepsinde Ebû Yûsuf’un imlâsından nakille “onun

¹⁴⁷ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 127.

¹⁴⁸ Kâsânî, *Bedâi*, I, 259; Mergînânî, *Hidâye*, I, 82.

¹⁴⁹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 127. Tanımlara dair diğer bir örnek, haccla ilgili olarak Kur’ân’da geçen eyyâm-ı malûmât (Hacc, 22/28) ve eyyâm-ı madûdât’tın (Bakara, 2/203) tanımıdır. Bu iki kavramla hangi günlerin kastedildiğine dair Hişâm *Nevâdir*’inde Ebû Hanîfe’den nakille eyyâm-ı malûmâtın Zilhiccenin ilk on günü, eyyâm-ı madûdât’ın ise teşrik günleri olduğunu söyler. Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 515.

¹⁵⁰ Bk. Şeybânî, *Asl*, I, 29, 30.

¹⁵¹ Bk. Şeybânî, *Asl*, I, 30.

¹⁵² Muallâ, *Nevâdir*, s. 76, 77.

¹⁵³ Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, IV, 16; Serahsî, *Mebûsât*, I, 55.

kesîr-i fâhişi bir karışa bir karış olarak takdir ettiği” ifadesinin yer aldığını belirtmekte ve *Emâlî*’den gelen bu rivayetin *Asl*’ın râvilerinden Ebû Süleyman el-Cüzcânî’nin veya diğer râvilerden birinin ifadesi olabileceğini söylemektedir. Bu durum bize Ebû Yûsuf’un *Emâlî*’sinde dile getirdiği, Muallâ’nın da büyük bir ihtimalle *Emâlî* meclisinde duyup *Nevâdir*’ine aldığı bu meselenin daha sonraları *Asl*’ın metnine eklenecek kadar¹⁵⁴ meşhur olduğunu göstermektedir.¹⁵⁵ Bununla birlikte kaynaklar Şeybânî ve bazı rivayetlerde Ebû Hanîfe’den nakledilen dörtte bir miktarını diğer bazı meselelerde verilen hükümlere uygun düşmesi sebebiyle daha sahih kabul etmişlerdir.¹⁵⁶

Zaman aşımı: Hanefî mezhebinde davalarda zaman aşımı (tekâdüm) kul haklarında geçerli değilken sırf Allah hakkı olan hadlerde geçerlidir.¹⁵⁷ Ebû Hanîfe bu tür davalardaki zaman aşımı için herhangi bir süre belirlemeyip¹⁵⁸ bunu hakimin takdirine bırakmıştır.¹⁵⁹ *Nevâdiru Muallâ*’da Ebû Yûsuf, “Bir süre belirlemesi için çok ısrar ettik ama yine de belirlemedi, biz de bir ay ile sınırlandırdık” demektedir.¹⁶⁰ Nâtîfî, *Nevâdiru Hişâm*’dan rivayetle Şeybânî’nin de zaman aşımını bir ayla sınırlandırdığını aktarmaktadır. Hasan b. Ziyâd’ın *Mücerred*’inden nakille Ebû Hanîfe’nin bir ay ve daha fazla süre sonra zina davası açılması durumunda dava kabul edilmez, dediğini aktararak ona göre de zaman aşımının bir ay olduğunu söyler.¹⁶¹ Sonraki kaynaklarda Ebû Yûsuf ve Şeybânî’den yapılan bir aylık takdir dikkate alınırken, *Mücerred*’den yapılan naklin dikkate alınmadan¹⁶² Ebû Hanîfe’nin bir süre tayin etmediği söylenir.¹⁶³

¹⁵⁴ *Asl*’a *Emâlî* ve *Nevâdir* vb. eserlerden yapılan ilaveler için bk. Boynukalın, “Mukaddime” (*Asl* içinde), s. 126-37.

¹⁵⁵ Tahâvî’nin konuyla ilgili Ebû Yûsuf’tan yaptığı “bir zirâa bir zirâa” rivayet ile alakalı olarak Cessâs, böyle bir rivayeti ne işittiklerini ne de kitaplarda gördükleri, Tahâvî’nin bu aktardığının şaz bir rivayet olduğunu söylemektedir. Bk. Cessâs, *Şerhu Muhtasari’t-Tahâvî*, II, 40.

¹⁵⁶ Serahsî, *Mebsût*, I, 55; Alâeddin Semerkandî, *Tuhfetü’l-fukahâ*, I, 65, Kâsânî, *Bedâi*, I, 80.

¹⁵⁷ Nâtîfî, *Ecnâs*, I 424.

¹⁵⁸ Şeybânî, *Asl*, VII, 253.

¹⁵⁹ Cessâs, *Şerhu Muhtasari’t-Tahâvî*, VI, 194, Serahsî, *Mebsût*, IX, 70; Kâsânî, *Bedâi*, VII, 47.

¹⁶⁰ Muallâ, *Nevâdir*, s. 128; Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 424.

¹⁶¹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I 424.

¹⁶² Serahsî, *Mebsût*’un elimizdeki matbu nüshasına göre Hasan b. Ziyâd kanalıyla Ebû Hanîfe’nin bir ay değil de bir sene takdir ettiğini naklede (bunun bir nüsha hatası olma ihtimali de var) ama bu nakle itibar etmez. Bk. Serahsî, *Mebsût*, IX, 70.

¹⁶³ Örnek olarak bk. Cessâs, *Şerhu Muhtasari’t-Tahâvî*, VI, 194; Kâsânî, *Bedâi*, VII, 47.

Vekilin azil süresi: Yukarıda Şeybânî'nin rücu görüşleri kısmında geçtiği üzere vekilin aklını yitirmesiyle vekaletten azli için ne kadar bir süre geçmesi gerektiğine dair *Usûl*'de bir süre tayin edilmemiştir.¹⁶⁴ İbn Semâ'a *Nevâdir*'inde Şeybânî'nin azil için gerekli süreyi en son görüşünde bir seneye çıkardığını ve bu son görüşünde karar kıldığını aktarmıştık.¹⁶⁵ İbn Semâ'a'nın *Nevâdir*'inde Şeybânî'den aktardığı bu bir yıllık süre kaynaklarda da geçmekte ve Şeybânî'nin bu görüşünde karar kıldığı zikredilmektedir.¹⁶⁶

Kehl ve şeyhin yaşı: Özellikle vasiyet konularında problem oluşturan orta yaşlı ve ihtiyar anlamına gelen bu iki kelimedenden kaç yaşındaki kişilerin kastedildiğini Ebû Yûsuf *Nevâdir*'inin bir yerinde “kehl otuz; şeyh ise kırk yaşında olandır” diye tanımlarken diğer bir yerinde “kehl kırk ila elli yaş arası; şeyh ise elli yaşından fazla olandır” diye tanımlamıştır. *Nevâdiru İbn Rüstem*'de ise Ebû Yûsuf'un kehl otuz üç yaşı; şeyh kırk yaşında olandır, Şeybânî'nin de kehl kırk yaşı; şeyh elli yaşında olandır, dediği geçer. Aynı soruya cevap olarak Muhammed b. Şücâ' *Nevâdir*'inde “Otuz üç yaşına girip de saçlarına ak düşmeye başlayanlar kehl sayılır. Yoksa kırk yaşına geldiğinde, saçında ak olmasa bile artık kehl sayılır” demiştir.¹⁶⁷ Ebû Yûsuf ve Şeybânî'den gelen kehl ve şeyhle ilgili bu yaş tahdidleri, bazılarında isim verilmeden sonraki Hanefî kaynaklarına da yansımıştır.¹⁶⁸

IX. KÜLLÎ KAİDELER ve ASILLAR

Mezheb imamlarının üzerlerine görüşlerini bina ettikleri küllî kaide ve asılları veya daha dar anlamıyla bir konudaki görüşlerini bina ettikleri “zâbıt” adı verilen kuralları¹⁶⁹ bilmek onların fikhını anlamayı kolaylaştıran yöntemlerden biridir. Bu küllî kaide ve asıllar çoğunlukla mezheb imamların talebeleri veya mezhebin sonraki fakihleri tarafından belirlenmeye çalışılmıştır. Daha çok erken Hanefî fakihlerinin yazdıkları şerhlerde “vechu kavlihi”, “el-aslu

¹⁶⁴ Şeybânî, *Asl*, XI, 210, XI, 361; Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 323.

¹⁶⁵ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 323.

¹⁶⁶ Örnek olarak bk. Hakîm eş-Şehîd, *Kâfî*, vr. 319^a; Serahsî, *Mebûsât*, XIX, 13.

¹⁶⁷ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 460-61.

¹⁶⁸ Örnek olarak bk. Alâeddin Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, III, 216; Mevsilî, *İhtiyâr*, V, 81; Aynî, *Binâye*, XIII, 474; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, III, 770.

¹⁶⁹ İbn Nüceym, kaide ile zâbıt arasındaki farkı açıklarken, kaide farklı konulardaki ferî meseleleri, zâbıt ise aynı konudaki ferî meseleri cem eder, demektedir. Bk. İbn Nüceym, *Eşbâh*, s. 189. Ayrıca bk. Baktır, “Kaide”, s. 206.

inde...” şeklinde ifadelerle belirlemeye çalıştıkları bu kurallar bazı şerhlerin temel konusu oluşturmıştır. Örneğin Şeybânî’nin *Ziyâdât*¹⁷⁰ ve özellikle *el-Câmiu’l-kebîr*’de¹⁷¹ ortaya koyduğu onlarca içtihadın dayandığı asılları tespit amacıyla yazılan şerhler bulunmaktadır.

İşte mezheb imamlarının fıkıh anlayışını çözmek ve böylece onların görüşlerini daha iyi kavramak adına fıkıh faaliyetlerinde çok önemli bir yer tutan bu küllî kaide ve zâbıtlar¹⁷² çoğunlukla mezheb müntesipleri tarafından tespit edilmişse de bunların bir kısmı bizzat mezheb imamları tarafından açıklamış olup *Nevâdir*lerde bunların az da olsa örneklerine rastlayabilmek mümkündür. Bunlara örnek olarak bizim burada zikretmeyi uygun gördüğümüz bazı kaideler şöyledir.

Nikah akdinde kullanılan lafızlarla ilgili zâbıt: Hanefî mezhebine göre bir malın mülkiyetini karşı tarafa intikalinde kullanılan satış, hibe, sadaka, hediye vb. gibi lafızlarla hür kadının nikahı kıyılabilir. Ebû Hanîfe İbrahim b. Rüstem’in *Nevâdir*’inde bunu şu şekilde ifade etmiştir: “Cariye üzerinde mülkiyet ifade eden (satış, hibe vb.) her türlü lafızla hür kadının nikahı kıyılabilir. Aynı şekilde cariye üzerinde mülkiyet ifade etmeyen (icare, ariye vb.) lafızlarla da hür kadının nikahı geçerli olmaz.”¹⁷³

Gasp edilen malın geri alınabilmesine dair zâbıt: *Nevâdiru Muallâ*’da gasp edilen mallardan hangisinin geri alınıp hangisinin alınamayacağı konusunda Ebû Yûsuf’tan şu zâbıt nakledilmiştir. Gaspçının (üzerinde birtakım işlemler yapıp) değiştirdiği mal (örneğin sıkıp suyunu çıkardığı üzüm veya pekmeze çevirdiği hurma) sahibi tarafından alınamaz. Ama kendiliğinden değişen şey (örneğin sirkeye dönen üzüm suyu) sahibi tarafından alınır.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Kâdîhan’ın *Ziyâdât* şerhi bunun güzel bir örneğidir. Kitabın mukaddime kısmında muhakkiklerin de belirttiği üzere Kâdîhan bu şerhte önce meselelerin dayandığı küllî kaide ve fikhî zâbıtları, sonra da bunlardan oluşan meseleleri zikretmiştir. Bk. Kâsım Eşref, “Mukaddime” (*Şerhu’z-Ziyâdât* içinde), I. 114-16.

¹⁷¹ Cemâlüddîn el-Hasîrî’nin (ö. 636/1238) *Câmiu’l-kebîr*’de geçen küllî kaideler üzerine yaptığı doktora çalışmasında Ali Ahmed en-Nedvî, (tıpkı Kâdîhan’ın yaptığı gibi) Hâsîrî’nin önce konunun dayandığı küllî kaideleri, sonra mesaili zikrettiğini belirtmektedir. Bk. Nedvî, *el-Kavâid ve’l-davâbit*, s. 157.

¹⁷² İbn Nüceym, usul-i fikhın gerçek anlamının, feri meselelerin kendisine bağlandığı bu küllî kaideleri bilmek olduğunu iddia etmiş, fakihin ancak bu kaideleri bilmek suretiyle taklit düzeyinden içtihat seviyesine çıkabileceğini söylemiştir. Bk. İbn Nüceym, *Eşbâh*, s. 14.

¹⁷³ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 200.

¹⁷⁴ Muallâ, *Nevâdir*, s. 125.

Suda ölen canlıların suyu kirletmesine dair kural: Az suda ölen canlıların suyu kirletip kirletmeyeceği konusunda Ebû Yûsuf şu kuralı aktarmaktadır: “Suda yaşayıp çok akan kana (kapalı kan sistemine) sahip olan canlılar suda öldüğünde suyu kirletir. Akıcı kanı olmayan (açık kan sistemine sahip) kurbağa ve yengeç gibi canlıların su da ölmesi ise suyu kirletmez.”¹⁷⁵

X. MEZHEB İMAMLARININ DAVRANIŞLARI

Fakihlerin sözlü ifadeleri kayda geçirildiği gibi davranışları da birer hüküm gibi kabul edilip kayda geçirilmiştir. Hanefî fakihlerinden Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf’un davranışlarıyla alakalı olarak *Nevâdir*lerde az da olsa kayıtlar bulunmaktadır.

A. Ebû Hanîfe’nin Davranışları

Ebû Hanîfe’den Ebû Yûsuf’un aktardığı bu davranış biçimleri cenaze taşıma, sakalların arasını yıkama ve yırtıcı hayvanların derisinden yapılmış eşyaları kullanmakla alakalıdır.

Ebû Yûsuf Ebû Hanîfe’yi cenaze taşıırken gördüğünü ve önce cenazenin baş tarafını sağ omuzuna, sonra da ayak tarafını sol omuzuna aldığını söyler. Ayrıca binek üzerinde cenazenin önünden gittiğini sonra da oturup cenazeyi beklediğini aktarır.¹⁷⁶

Ebû Yûsuf, İbrahim en-Nehâî’den sakalların içini yıkamak gerekmez dediğini aktardıktan sonra, iki hocası Ebû Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ’nın sakallarının içini yıkamadığını, kendisinin ise yıkadığını aktarır.¹⁷⁷

İbn Semâ’a rivayetiyle gelen *Nevâdiru Ebî Yûsuf*’ta geçtiğine göre Ebû Yûsuf köpek ve kurt derisinde hayır olmadığını söyledikten sonra bu konuda Ebû Hanîfe’den bir görüş hatırlamadığını ama onu, üzerinde tilki derisi varken namaz kılarken gördüğünü nakletmektedir.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Muallâ, *Nevâdir*, s. 72. Küllî kâidelerle örnek olarak ayrıca bk. Muallâ, *Nevâdir*, s. 74, 75, 101, 137; Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 178

¹⁷⁶ Muallâ, *Nevâdir*, s. 90.

¹⁷⁷ Muallâ, *Nevâdir*, s. 73.

¹⁷⁸ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 50.

B. Ebû Yûsuf'un Davranışları

Muallâ *Nevâdir*'inde bir yerde, Ebû Yûsuf'un Ramazan Bayramı sabahı binek üzerinde Ebû Ca'fer mescidinin avlusuna kadar gelip minbere yakın bir yerde binekten inip bayram namazını kıldırıldığını, ardından minbere çıkıp hutbe verdiğini, (namaz için) ezan okunmadığı gibi kamet de getirilmediğini aktarır.¹⁷⁹

Ebû Yûsuf'un davranışlarıyla ilgili aktaracağımız ikinci bir mesele bu konuda Hanefilerin görüşüne muhaliftir. Tahâvî'nin hocası Ahmed b. Ebî İmrân'ın, Ebû Yûsuf'un Ferec isimli bir kölesinden naklettiğini göre Ferec, Ebû Yûsuf'u vitir namazında kunut esnasında ellerini kaldırıp dua ederken görmüştür. İbn Ebî İmrân bu meseleyi aktardıktan sonra, "Bize Ebû Yûsuf'tan bunu Ferec'den başkası rivayet etmedi; ama Ferec güvenilir biridir" demiştir.¹⁸⁰

XI. MEZHEB İMAMLARININ KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

Mezheb imamlarının fikhî görüşleri dışında, kelâmî konulardaki görüşleri de çeşitli fikhî bağlamları sebebiyle *Nevâdir* eserlerinde geçebilmektedir. Sonraki akide ve kelâm kitaplarında da rastladığımız mezheb imamlarının bu görüşlerinden *Nevâdir*lerde geçen bir kısmı şunlardır:

Ehl-i sünnet tanımı: Hişâm'ın *Nevâdir*'inde Ebû Hanîfe'ye ehl-i sünnet kimdir diye sorulduğunda: "Ebubekr ve Ömer'i üstün tutan, Ali ve Osman'ı seven" diye cevap verdiği geçmektedir.¹⁸¹ Bu rivayetin diğer bir versiyonunda İbrahim b. Rüstem, Nûh b. Ebî Meryem'den nakille onun Ebû Hanîfe'ye ehl-i cemaat kimdir? diye sorduğunu, Ebû Hanîfe'nin de şu cevabı verdiğini nakleder:

Ebubekir ile Ömer'i üstün tutan, Ali ile Osman'ı seven, kaderin hayır ve şerrine iman eden, hiçbir mü'mini günahı sebebiyle tekfir etmeyen, Allah hakkında hiçbir şey söylemeyen, mestler üzerine mesh eden ve nebizi haram görmeyendir.¹⁸²

¹⁷⁹ Muallâ, *Nevâdir*, s. 89. Diğer bir örnek için bk. Muallâ, *Nevâdir*, s. 81.

¹⁸⁰ İbn Ebi'l-Avvâm, *Fazâilu Ebî Hanîfe*, s. 314.

¹⁸¹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 450.

¹⁸² Saymerî, *Ahbârü Ebî Hanîfe*, s. 89. Nâtîfî aynı rivayeti Hâkim eş-Şehîd'in *Müntekâ*'sından nakille vermektedir. Bk. Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 452.

Ehl-i hevâ/Ehl-i bidatın şahitliği: Ebû Hânîfe Râfîzîlerden bir grup olan Hattâbîler hariç ehl-i hevadan salih olanların şahitliğini kabul edeceği nakledilmektedir.¹⁸³ Aynı konuda Şeybânî'ye şahitliği kabul edilecek ehl-i hevâ hakkında sorulunca, ehl-i hevânın iffetli oldukları sürece her türlü konuda şahitliklerini kabul edeceğini; ancak Hattâbîlerin hiçbir konuda şahitliklerini kabul etmediğini söyler. Gerekçe olarak da birbirlerini tasdik edip kendi inancından olan kişilerin söyledikleriyle şahitlik etmelerini gösterir.¹⁸⁴

Marifetullah: Ebû Yûsuf'un *Nevâdir*'inin İbn Semâ'a rivayetinde Ebû Hanîfe'nin: "Kendisinin yaratılmış olduğunu gören insanoğlunun yaratıcısını bilmeme noktasında mazereti olamaz. Hükümlere gelince, haberdar oluncaya kadar onları bilmemesi mazur görülür" dediği nakledildikten sonra onun bu sözüyle Allah'ı bilmenin sadece akıl ile vacip olduğunu açıkça ifade ettiği yorumu yapılmıştır.¹⁸⁵

İmanda istisna: Hişâm *Nevâdir*'inde Ebû Hanîfe'den kişinin: "Ben Allah katında gerçekten mü'minim" demesi gerektiğini, "İnşallah mü'mindir" diyerek istisna yapmaması gerektiğini aktarır. Yine Ebû Hanîfe'den "Benim imanım Cebrâil'in imanı gibidir demeyi mekruh gördüğünü, bunun yerine Cebrâil'in iman ettiğine ben de iman ettim demeyi, uygun gördüğünü nakleder.¹⁸⁶

Ehl-i kitabın müslüman olması: *Nevâdiru Dâvûd b. Rüşeyd*'de Şeybânî, Bir hristiyanın müslüman kabul edilebilmesi için kelime-i şehadet getirmesinin yeterli olmayacağını aynı zamanda kendi dininden teberri edip İslam'a girdiğini de açıkça ifade etmesi gerekir, demektedir. Benzer ifadeler *Nevâdiru İbn Rüstem* ve İbn Semâ'a rivayetiyle gelen *Nevâdiru Ebî Yûsuf*'tan nakille Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'tan da nakledilmektedir.¹⁸⁷

İlk bakışta oldukça garip görünen; mezheb imamlarının müslüman olmak için sadece kelime-i şehadet getirmeyi yeterli görmemelerinin sebebini Nâtîfî *es-Siyerü'l-kebîr*'den nakille şöyle açıklamaktadır. Bugün bizim aramızda yaşayan yahudi ve hristiyanların kelime-i şehadet

¹⁸³ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 156.

¹⁸⁴ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 157, 194.

¹⁸⁵ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 446.

¹⁸⁶ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 446.

¹⁸⁷ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 437-38.

getirmeleri müslüman oldukları anlamına gelmez. Zira onlar Muhammed size gönderilmiş bir peygamberdir, demektedirler. Bu sebeple yahudilik veya hristiyanlıktan teberri etmeden sadece kelime-i şهادeti getirmeleri gerçekten müslüman olduklarına delil olmaz.¹⁸⁸

H. Ebubekir ve H. Ömer'in diğer sahabeye tafdili: Yukarıda Hişâm'ın *Nevâdir*'inden nakille ehl-i sünnet tanımında geçtiği üzere Ebû Hanîfe'ye göre, "Ebubekir ve H. Ömer'i üstün tutmak, Ali ve Osman'ı sevmek" ehl-i sünnetin şiarındandır. Aynı yerde Hişâm, Şeybânî'nin "Ebubekir ve Ömer Ali'den daha üstündür" dediğini, Ebû Yûsuf'un ise "sahabeden hiçbirine dil uzatmasa bile Ali'yi diğerlerine tafdil edene fesatçı" dediğini aktarır.¹⁸⁹

Sahabeye dil uzatanın durumu: İbn Semâ'a rivayetiyle gelen *Nevâdiru Ebi Yûsuf*'ta, Ebû Yûsuf sahabeye dil uzatan kişinin şahitliğini kabul etmediğini, zira o kişinin mecnun ve sefih olduğunu söylemiştir.¹⁹⁰ Nâtîfî aynı mesele hakkında diğer bir yerde, Ebû Yûsuf'un "Sahabeye dil uzatanın şahitliğini kabul etmem; ama sahabeden teberri edenin şahitliğini kabul ederim" dediğini aktardıktan sonra aradaki farkı şöyle izah etmektedir. Başkalarına dil uzatmak düşük ve bayağı insanların yapacağı aptalca bir davranış olup böyle insanların zaten şahitliği kabul edilmez. Ama sahabeden teberri edip dil uzatmayanların durumu böyle değildir. Onlar her ne kadar batıl bir inanca sahip olsalar da bunu inançları gereği yaptıkları için ortada şahitliklerinin reddini gerektiren bir durum yoktur.¹⁹¹

Halku'l-Kur'ân: Nâtîfî Muhammed b. Şücâ''ın *Hikâyât* isimli eserinden nakille Hasan b. Ziyâd'ın şöyle dediğini nakleder: "Kûfe'de kendilerine yetiştığım meşayihimiz Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Züfer, Kur'ân Allah'ın kelâmıdır, derler, başka bir şey demezlerdi." Aynı konuda Hasan b. Ebî Mâlik, Hasan b. Ziyâd'ın "Kur'ân mahluktur diyenin arkasında namaz kılmadığımız gibi, mahluk değildir diyenin arkasında da namaz kılmayız. Sadece Kur'ân Allah'ın kelâmıdır, diyenin arkasında namaz kılarız" dediğini nakleder.¹⁹²

¹⁸⁸ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 438.

¹⁸⁹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 450.

¹⁹⁰ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 450, II, 193.

¹⁹¹ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 193.

¹⁹² Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 443.

Müşrik çocuklarının ahiretteki durumu: Hişâm küçük yaşta ölen müşriklerin çocuklarının ahiretteki durumunu Şeybânî'ye sorduğunu onun da “Ebû Hanîfe bu konuda tevakkuf ettiğini/kararsız kaldığını” söylediğini bunun üzerine “Peki! Sen ne düşünüyorsun” diye sorduğunda Şeybânî'nin “Ben hem mü'minlerin hem de müşriklerin çocukları konusunda tevakkuf ediyorum; ama bilirim ki, Allah günahsız hiç kimseye azap etmez” dediğini nakletmektedir.¹⁹³ Hişâm *Nevâdir*'ine yaptığı *Ziyâdât*'ın sonunda aynı konuyu ele almış ve Ebû Hanife, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin müşriklerin çocuklarının durumu ne olacak, cennete mi yoksa cehenneme mi girecekler konusunda tevakkuf ettiklerini ama Şeybânî'nin yukarıda geçen sözü söylediğini hatırlatır.¹⁹⁴

İctihatta hata-isabet: Kelâm ilminin tartışmalı meselelerden biri olan içtihat hata-isabet (Allah katında doğrunun bir veya birden fazla olması)¹⁹⁵ hakkında *Nevâdir*lerde mezheb imamlarından doğrudan nakiller bulunmaktadır.

Hişâm *Nevâdir*'inde konuyla ilgili şunları aktarmaktadır:

Şeybânî'ye sahabenin helal-haram konusunda ihtilaflarını sorup hepsinin söylediği hak mıdır yoksa hak Allah katında tek midir? dedim. O da bana: “Allah katında hak tekdir. Ancak içtihat edip de hata eden kişi üzerine düşeni yapmış ve Allah'ın kendisini mükellef tuttuğu şeyi yerine getirmiş olduğundan Allah katında ecir sahibi olur. Bu tıpkı bulutlu bir günde bir kısmı kibleye diğer bir kısmı da başka tarafa doğru namaz kılan bir topluluğa benzer ki, Allah katında kible tek olduğu halde hepsi içtihat ettikleri için isabet etmişlerdir.”¹⁹⁶

Şeybânî, Dâvûd b. Rüşeyd'in *Nevâdir*'inde de konuyla ilgili şunları söylemektedir:

Biri kalkar da “bir mesele hakkında iki müctehit iki farklı hüküm verip biri helal biri

¹⁹³ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 446.

¹⁹⁴ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 429.

¹⁹⁵ İctihadi konularda her müctehidin isabet ettiğini savunanlar “Musavvibe” içlerinden sadece birinin isabet edeceğini savunanlar “Muhattie” olarak isimlendirilir. Mutezile birinci grupta yer alırken Sünnîler genel olarak ikinci görüşü benimserler. Konu hakkında bilgi için bk. Esen, “İctihadda İsabet Meselesi Bağlamında Ebû Hanife ve Hanefî Usulcüler Hakkında İleri Sürülen Görüşlerin Değerlendirmesi” s. 269-98, Ayrıca bk. Apaydın, “İctihâd”, s. 440-42.

¹⁹⁶ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 142.

haram kılarsa her ikisi de isabet etmiştir; doğrusu her ikisinin dediğidir” diyecek olursa, o kişiye şöyle demek gerekir: “Helal veya haram, doğru Allah katında birdir. Aynı şey hem helal hem de haram olamaz. Ancak bu ikisinden biri doğrudur, denilebilir.” Ama her ikisinin de doğru olduğunu söylemek, söylenecek bir söz değildir.¹⁹⁷

Şeybânî içtihadî bir meselede birbirinden farklı hüküm vermenin içtihat açısından nasıl mümkün olabileceğini *Kitâbu'l-ictihâd* isimli eserinde şu şekilde açıklamaktadır:

İçtihadı açık konularda helal veya haram şeklinde verilen fetva Allah'ın bir şeyi önceki halinden başka bir hale nakletmesiyle mümkün olabilir. Zira Allah bazen helal kıldığı bir şeyi haram kılabilmektedir. Örneğin içki helalken haram kılındı. Kible önce Beyt-i Makdis'e doğruydu, sonra Kabe'ye çevrildi. İhtilafı konularda fukahânın verdiği hükmün Allah katında doğru hüküm olması mümkündür. Öyleyse her biri içtihat edip hükmünü vermelidir. Böylece Allah katında doğru olana isabet etse de etmese de kendine üzerine düşeni yaptığı için isabet etmiş olacaktır.¹⁹⁸

XII. IRAK/KÛFE ÂLİMLERİNDEN RİVAYETLER

*Nevâdir*lerde genellikle mezheb imamı Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin görüşlerine yer verilmektedir. Bununla birlikte geride geçtiği üzere mezheb fakihlerinden İsa b. Ebân ve Muhammed b. Şücâ'ın *Nevâdir*lerinde kendi görüşleri de bulunmaktadır. Hatta yine yukarıda geçtiği üzere Muhammed b. Mukâtil'in *Nevâdir*'i eldeki mevcut bilgiye göre sadece kendi görüşlerinden oluşmaktadır.

Daha çok Muallâ'nın *Nevâdir*'inde rastladığımız bir özellik ise Ebû Yûsuf'un mezheb dışından bölgenin bazı meşhur âlimlerinin görüşlerine yer vermesidir. Ebû Yûsuf'un görüşlerini naklettiği bu kişilerin başında diğer hocası İbn Ebî Leylâ gelmektedir. Genellikle Ebû Hanîfe'nin görüşünün peşinde aktarılan görüşlerinde İbn Ebî Leylâ bazen farklı,¹⁹⁹ bazen de Ebû Hanîfe'ninkine benzer hüküm vermiştir.²⁰⁰ Ebû Yûsuf, İbn Ebî Leylâ'nın görüşlerini

¹⁹⁷ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 144.

¹⁹⁸ Nâtîfî, *Ecnâs*, II, 144.

¹⁹⁹ Muallâ, *Nevâdir*, s. 3, 20; 33; 77, 80; 90, 126, 128, 129.

²⁰⁰ Muallâ, *Nevâdir*, s. 14, 32, 73, 80, 81, 91, 121, 122.

aktardığı bu yerlerde, bazen Ebû Hanîfe'nin tarafında yer alırken,²⁰¹ bazen de İbn Ebî Leylâ'nın görüşünü tercih etmiştir.²⁰² Örneğin bayram namazı tekbirlerinde İbn Ebî Leylâ'nın görüşünü alarak mezhebde meşhur olan görüşün aksine ellerin kaldırılmayacağını söylemiştir.²⁰³ Bazı yerlerde de ikisinden farklı bir görüş benimsemiştir.²⁰⁴ Üçünün görüşünün de aynı olduğu yerler ise azdır.²⁰⁵ Ebû Yûsuf'un sadece İbn Ebî Leylâ'nın görüşünü verip Ebû Hanîfe'den nakil yapmadığı yerler de vardır.²⁰⁶

Ebû Yûsuf'un İbn Ebî Leylâ'dan aktardığı bazı görüşler ona sorduğu sorunun cevabı da olabilmektedir. Örneğin hem Ebû Hanîfe'ye hem de İbn Ebî Leylâ'ya, imam rükuda iken birinin ayak sesini duyarsa, rekata yetişmesi için beklemeli mi diye sorduğunu, her ikisinin de hayır dediğini, ayrıca Ebû Hanîfe'nin imamın başkasını beklemesini çok ağır karşılayıp namaza Allah'tan başka birini ortak koşmak olarak değerlendirdiğini aktarır.²⁰⁷

Ebû Yûsuf bunun dışına birkaç yerde İbn Şübrüme,²⁰⁸ A'meş²⁰⁹ ve İbrahim en-Nehaî'nin²¹⁰ görüşlerini de aktarmaktadır.

XIII. DİĞER KONULAR

*Nevâdir*lerin mahiyetine dair bu bölümde yapılan açıklamaları yukarıdaki zikrettiğimiz başlıklar altına girmediğini düşündüğümüz birkaç farklı konudaki mezheb imamlarının görüşlerini zikrederek sonlandıracağız.

İnsan için salat-u selam edilmesi: Peygamberler ve melekler dışında birine salat-u selam edilmesi mezheb imamları arasında tartışılmıştır. İbn Semâ'a rivayetiyle gelen *Nevâdiru*

²⁰¹ Muallâ, *Nevâdir*, s. 20; 90, 125, 127.

²⁰² Muallâ, *Nevâdir*, s. 33, 77, 80, 89, 127.

²⁰³ Muallâ, *Nevâdir*, s. 90.

²⁰⁴ Muallâ, *Nevâdir*, s. 3, 32, 73, 122

²⁰⁵ Muallâ, *Nevâdir*, s. 32, 80, 81, 91, 121.

²⁰⁶ Muallâ, *Nevâdir*, s. 83, 132.

²⁰⁷ Muallâ, *Nevâdir*, s. 80.

²⁰⁸ Muallâ, *Nevâdir*, s. 3.

²⁰⁹ Muallâ, *Nevâdir*, s. 18.

²¹⁰ Muallâ, *Nevâdir*, s. 73, 80, 90.

Ebî Yûsuf ta Ebû Hanîfe peygamberler ve meleklerden başkasına salat-u selam edilemeyeceğini söylerken, Ebû Yûsuf bunda bir beis görmemiştir. Aynı mesele hakkında *Nevâdiru Hişâm*’da bunun Ebû Hanîfe ile Şeybânî’ye göre mekruh olduğu nakledilmektedir.²¹¹

Kişinin nispet edileceği yer: Kişinin doğduğu yere değil de daha sonra yerleştiği yere nispetinin doğru olup olmadığı Ebû Yûsuf ile Ebû Hanîfe arasında tartışılmış ve sonuçta kişinin yerleştiği yere de nispet edilebileceği kanaati hasıl olmuştur.²¹²

İsm-i Azam: Hadislerde geçen, söylendiğinde duanın reddedilmeyeceği İsm-i Azam’ın ne olduğuna dair Hişâm, Şeybânî kanalıyla Ebû Hanîfe’den bu ismin “Allah” ismi olduğunu aktarır. Gerekçe olarak da diğer tüm isimlerin bir mastardan türediğini, Allah isminin ise hiçbir şeyden türemediğini gösterir.²¹³

²¹¹ Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 451.

²¹² Tahâvî, *Şerhu müşkili’l-âsâr*, XIV, 340.

²¹³ Tahâvî, *Şerhu müşkili’l-âsâr*, I, 162; İbn Ebi'l-Avvâm, *Fazâilu Ebî Hanîfe*, s. 137. Hişâm aynı yerde “bu gerekçeyi Şeybânî kendi adına mı, yoksa Ebû Hanîfe adına mı söyledi, anlayamadım” der.

SONUÇ

Hanefî mezhebi *Nevâdir* eserlerini tanıımı, tespiti, tasnifi ve mahiyet açısından ele aldığımız bu tezde öncelikle mezheb imamlarından aktarılan mesaili ifade ve bunları bilgi ve kaynak değeri açısından tasnif etmekte kullanılan kavramlar üzerinde durarak bunların mahiyetini belirlemeye çalıştık. Hanefî mezhebinde V/XI. asrın ortalarına kadar yazılan erken dönem eserlerde, özellikle de mezhebin doğduğu Irak bölgesinde, mezheb imamlarından aktarılan mesail ve bunların yer aldığı eserleri ifade etmek üzere *Usûl*, *Câmiayn*, *Emâlî* ve *Nevâdir* adıyla dört kavram, daha yaygın olarak da *Usûl* ve *Nevâdir* adıyla iki temel kavram öne çıkmıştır. *Usûl*, mezheb imamı Ebû Hanîfe'nin meclisinde tartışılıp kayda geçilen ve daha sonra Şeybânî tarafından yeniden tasnif edilen fıkıh mesaili ve bunların yer aldığı *Asl* ve *Mebûsûl* adıyla bilinen kitapları ifade etmektedir. Ebû Hanîfe'nin vefatının ardından *Usûl*'ü yeniden tasnif eden Şeybânî *Usûl*'ü oluşturan kitaplara Ebû Yûsuf'un görüşleri ile kendi görüşlerini de eklemiş olmakla birlikte eserin telifinden sonra geçen yıllar içinde hem Ebû Yûsuf hem de Şeybânî'nin *Usûl*'de yer almayan birçok yeni veya rücu ettikleri görüşleri olmuş, onlar da bu görüşlerini *Emâlî* adı verilen eserler yazdırmak suretiyle kayda geçirmişlerdir. *Emâlî* meclislerine iştirak eden talebelerin *Usûl*'de yer almayan bu görüşleri belli metinlerde toplanmasıyla mezhebe *Nevâdir* literatürü oluşturmuştur.

Usûl ve *Nevâdir* gibi mesail tasnifinde kullanılan temel kavramlar sadece Hanefî mezhebine mahsus olmayıp diğer fıkıh mezheplerinde aktarılan mesaili bilgi ve kaynak değeri açısından birbirine yakın şekilde ve benzer kavramlarla tasnifine tabi tutma yönünde bir bilinç ve gelenek ilk dönemden itibaren var olagelmıştır. Diğer fıkıh mezheplerinde *Usûl* ve *Nevâdir*'e ek olarak veya onlardan farklı olarak *Üm*, *Ümmehât*, *Fevâid*, *Garâib*, *Ziyâdât* gibi benzer kavramlar yakın anlamlarda kullanılmıştır.

V/XI. asrın ortalarından itibaren Hanefî mezhebinin mesail tasnifinde Horasan ve Mâverâünnehir'de iki üst kavram: *Zâhiru'r-rivâye* ve *Gayru zâhiri'r-rivâye* kullanılmaya başlanmış olup *Usûl* ve *Câmiayn*, *Zâhiru'r-rivâye* üst kavramı; *Emâlî* ve *Nevâdir*ler ise, *Gayru zâhiri'r-rivâye* üst kavramı altında toplanmıştır. Bu iki üst kavram erken dönemin sonuna doğru VIII/XIV. asırdan itibaren bu kavramların altında yer alan *Usûl* ve *Nevâdir* ile eş anlamlı olarak kullanılmaya başlamış ve Kınalızâde Ali Efendi'nin Hanefî mezhebi mesail tasnifine dair yazdığı *Tabakâtü'l-mesail* isimli müstakil risalesiyle *Usûl* ile *Zâhiru'r-rivâye*, *Nevâdir* ile de

Gayru zâhiri'r-rivâye kavramları eş anlamlı hale gelerek yeni bir *Usûl* ve *Nevâdir* algısı oluşmuştur. Kınalızâde'nin bu kavramlara yüklediği yeni anlamın geriye doğru izi sürüldüğünde bunun İtkânî, Bâbertî, Cürcânî, Bedreddin el-Aynî ve Taşköprizâde gibi *Hidâye* üzerine şerh yazmış, Mısır'da tahsil, tedris veya kaza faaliyetlerinde bulunmuş, birbirinin akranı veya talebesi olmak gibi çeşitli ortak vasıflara sahip âlimlerin eserlerine kadar uzandığı görülmüştür.

Geç dönemin başlangıcı kabul ettiğimiz bu yeni dönemde müstakil bir risale hüviyetine bürünen mesail tasnifi Hanefî çevrelerde hızla yayılmış ve Kınalızâde'nin mezkûr risalesinden nakille konuya dair bilgi veren Kefevî, Temîmî, Nâblusî, Hamevî, Pîrîzâde, İbn Âbidîn, Leknevî ve Mercânî gibi meşhur simalar bu yeni tanım ve tasnifin yerleşmesinde önemli rol oynamışlardır. Modern dönemin akademik çalışmalarında yer alan *Nevâdir* eserlerine yönelik tanım ve tasnifin geç dönemde ortaya konulan tasvire göre şekillenmesinde bu isimlerin eserlerinde verdikleri klasik mesail tasnifi belirleyici olmuştur.

Nevâdir kavramının tanımında meydana gelen anlam genişlemesi sebebiyle tanıma paralel olarak tez konusunu oluşturan *Nevâdir* eserlerinin hangileri olduğu noktasında da literatürde bir genişleme olmuş, Kınalızâde'nin risalesinde ve ondan nakille klasik mesail tasnifini aktaran geç ve modern dönem çalışmalarının hemen hepsinde, erken dönemde *Nevâdir* eserlerinden sayılmayan *Emâlîler* ile tamamı Şeybânî'ye atfedilen *Keysâniyyât*, *Hârûniyyât*, *Cürcâniyyât* ve *Rakkiyyât* isimli eserler, Hasan b. Ziyâd'ın eserleri hatta mezhebin fıkıh mesailini aktarma gayesini gütmeyen Şeybânî'nin İmam Mâlik'ten yaptığı *Muvatta* rivayeti, *Kitâbu'l-hücce alâ ehli'l-Medîne*'si ve *Kitâbu'l-âsâr*'ı da *Nevâdir*'den sayılmaya başlanmış, gerçek *Nevâdir* eserlerinin adı neredeyse hiç zikredilmez olmuştur. *Nevâdir* eserleri hakkında modern dönemde ortaya konulan bazı çalışmalar *Nevâdir* eserlerinin ismini tespit yönünden geç döneme nispetle daha başarılı olmakla birlikte mesail tasnifi ve bu tasnifte yer alan eserler açısından geç dönemde ortaya konulan klasik tasnifi aşamamışlardır. *Nevâdir* eserlerine dair Okan Kadir Yılmaz tarafından yapılan tespit ve tasnif mevcut çalışmalar içinde daha doğru ve kapsamlı olmasına rağmen bazı *Nevâdir* eserlerinin tespiti ve nispeti açısından eksik kalmıştır.

Tezde yeniden yapılan tespit ve tasnifte geç ve modern dönemde *Nevâdir* eserleri arasında sayılan; *Keysâniyyât*, *Hârûniyyât*, *Cürcâniyyât* ve *Rakkiyyât*'ın *Nevâdir* eserlerinden olmadığı kanaati hasıl olmuş ve bu sebeple söz konusu eserler ile modern dönemde *Nevâdir*

eserlerinden sayılmaya başlayan Şeybânî'nin İmam Mâlik'ten yaptığı *Muvatta* rivayeti, *Kitâbu'l-hücce alâ ehli'l-Medîne*'si ve *Kitâbu'l-âsâr*'ının da aynı gerekçe ile tanım ve tasniften çıkarılması uygun görülmüştür. Söz konusu eserlerden *Keysâniyyât* ve *Rakkiyyât*'ın Şeybânî'ye ait olmakla birlikte *Nevâdir* eseri olmadığı, *Cürcâniyyât*'ın Ebû Yûsuf'a, *Hârûniyyât*'ın ise Hasan b. Ziyâd'a ait olduğu tespit edilmiştir.

Kaynaklarda *Nevâdir* adıyla geçen eserlerin incelenmesi sonucunda bunların *Nevâdir* eseri olarak nispeti doğru, yanlış ve şüpheli olanlar şeklinde üç kısma ayrılması gerektiği anlaşılmış, 19 eserin *Nevâdir* eseri olarak nispetinin doğru, 3 eserin *Nevâdir* eseri olarak nispetinin yanlış ve 2 eserin de *Nevâdir* eseri olarak nispetinin şüpheli olduğu sonucuna varılmıştır. Ardından *Nevâdir* eseri olarak nispetinin doğru olduğu düşünülen 19 *Nevâdir* eserini kendi içinde isimlerine ve içlerinde yer alan mesailin ait olduğu kişiye göre iki farklı tasnife tabi tutulmuştur: Birinci tasnifte eserler isimlerine göre: *Nevâdir* mesailini rivayet eden kişinin adını taşıyan, *Nevâdir* mesaili rivayet edilen kişinin adını taşıyan ve ait olduğu fıkıh babının adını taşıyan şeklinde üç grupta toplanmıştır. İkinci tasnifte ise eserler içlerinde yer alan *Nevâdir* mesailinin ait olduğu kişilere göre: Şeybânî'nin *Nevâdir* mesailini içeren *Nevâdir* eserleri, Ebû Yûsuf'un *Nevâdir* mesailini içeren *Nevâdir* eserleri, Züfer'in *Nevâdir* mesailini içeren *Nevâdir* eseri ve Muhammed b. Mukâtil er-Râzî'nin *Nevâdir* mesailini içeren *Nevâdir* eseri şeklinde dört kısma ayrılmıştır.

Nevâdir eserleri çoğunlukla Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin *Emâlî* meclislerine katılan talebeleri tarafından bu iki mezhep imamının *Usûl*'de yer almayan mesailini bir araya getirmek maksadıyla derlenmiş eserlerdir. Bununla birlikte, bizzat Şeybânî tarafından yazdırıldığı anlaşılan *Nevâdiru's-salât*, *Nevâdiru'z-zekât* ve *Nevâdiru's-sıyâm* adıyla üç *Nevâdir* eseri de vardır. Bunun dışında Hasan b. Ziyâd'ın talebesi Muhammed b. Şücâ' gibi Ebû Yûsuf veya Şeybânî'nin talebesi olmayan birinin derlediği veya Şeybânî'nin talebesi Muhammed b. Mukâtil er-Râzî gibi mezhep imamlarının dışında birinin görüşlerini içeren *Nevâdir* isimli eserler de bulunmaktadır.

Nevâdir mesaili incelediğinde bunların çoğunlukla Ebû Yûsuf ve Şeybânî'ye ait görüşlerden oluştuğu, bir kısmının da Ebû Hanîfe'ye ait olduğu görülür. Bunlar dışında Züfer'in *Nevâdir* görüşlerini içeren kayıp bir eser de tespit edilmiştir. Mezhep imamlarının talebeleri tarafından derlenen bazı *Nevâdir* eserlerinde mezhep imamlarının görüşlerinin yanı sıra o

Nevâdir mesailini toplayan talebelerin görüşleri de geçer. İsâ b. Ebân, Bîşr b. Gıyâs ve Muhammed b. Şücâ‘ın *Nevâdir*leri bu özellikte olup içlerinde kendi görüşleri de geçebilmektedir. Bu durum söz konusu *Nevâdir*lerin tasnif açısından kendilerine aidiyeti noktasında şüphe uyandırmıştır. Yukarıda geçtiği üzere Şeybânî’nin talebesi Muhammed b. Mukâtil er-Râzî’ye ait *Nevâdir* eldeki yetersiz verilere göre sadece kendisinin *Nevâdir* mesailinden ibaret olup söz konusu eser mezhep imamları dışında birinin görüşlerine *Nevâdir* adının verildiği tek eser olma özelliğine sahiptir. Anlaşıldığı kadarıyla Hanefî mezhebi fakihlerinin en önemli simaları arasında yer alan Muhammed b. Mukâtil’in görüşleri de mezhepte bir tür *Nevâdir* olarak kabul görmüştür. Daha sonraları “nevâzil”, “vâkıât” ve “fetâvâ” olarak anılacak olan mezhep müntesiplerine ait bu tür mesailin erken dönemde *Nevâdir* diye isimlendirilmesi, bu kavramların önceleri *Nevâdir* ile aynı anlamda kullanıldığına, *Nevâdir* ile söz konusu kavramlar arasındaki ayrışmanın daha sonra başladığına işaret etmektedir.

Nevâdir eserlerinde yer alan mesailin türü incelendiğinde, *Usûl*’de geçmeyen meselelere ek olarak, *Usûl*’de yer alan meselelere aykırı olduğu anlaşılan birçok *Nevâdir* meselesi, Hanefî mezhebinde önemli bir yer tutan mezhep imamlarının rücu ettikleri görüşleri, *Usûl*’de geçen bazı meselelerin daha doğru ve tam anlaşılmasını sağlayan açıklamalar, *Usûl*’de ihtilafsız zikredildiği halde mezhep imamları arasında ihtilaflı olan meseleler, konu hakkında rivayet bulunmadığı zaman birbirlerinin görüşleri üzerinden yaptıkları tahrîcler, *Nevâdir*lerin en önemli özelliklerinden birini oluşturan mezhep imamlarına yöneltile sorular ve bunların cevapları, çeşitli kavram ve hükümlere getirdikleri tanım ve takdirler, mezhep imamlarının davranışları ile kelâmî görüşlerinden bölgenin diğer meşhur fakihlerinden rivayetlere kadar çok geniş, farklı ve zengin fıkıh mesaili barındırdıkları görülür. Örneğin *Nevâdir* râvileri Ebû Yûsuf ve Şeybânî’nin birbirlerinin yeni veya değişen görüşlerinden haberdar olmalarını sağlamıştır. Zira *Nevâdir*lerde yer alan bazı meselelerden Şeybânî’nin, Ebû Yûsuf’un bazı yeni veya değişen görüşlerinden haberdar olmadığı için ondan farklı rivayetler yaptığı, fakat her ikisinin Muallâ gibi ortak talebelerinin Ebû Yûsuf’un yeni görüşünü Şeybânî’ye aktararak bu problemin çözümünde önemli bir rol oynadıkları görülür. Yine *Nevâdir*lerde yer alan diğer bazı meseleler, geç dönemde telif edilen eserlerde Hanefî fukahasına nispet edilen kimi görüşlerin aslında mezhep imamlarına dayandığını, zamanla mezhep imamının yerini meseleyi aktaran kişinin aldığını gösterir.

Günümüze ulaşan *Nevâdiru Muallâ* dışında erken dönem Hanefî literatürünün kayıp halkasını oluşturan *Nevâdir* eserleri ile bu eserlerde zikredilen mesailin en temel kaynağını oluşturan *Emâlî*lerin V/XI. asra kadar özellikle Bağdat Hanefî fakihleri arasında *Usûl* eserleri gibi mütedavil olup onlar kadar bilgi ve kaynak değeri taşıdıkları söylenebilir. Tez boyunca konuyla alakalı olarak incelediğimiz Hanefî fıkıh kaynaklarında *Nevâdir*lerden yapılan nakiller her ne kadar sonraki dönemlerde özellikle Mâverâünnehir bölgesinde yazılan mezhebin metin, şerh ve fetva kitaplarında isim olarak erken dönem Irak bölgesinde yazılan Nâtîfî'ye ait *Ecnâs*, *Ravza* ve *Vâkıât* gibi eserlerdeki kadar yer almasalar da mezheb kitaplarında kaynağı verilmeden Ebu Yûsuf'un veya Şeybânî'nin görüşü olarak zikredilen bazı fikhî meselelerin aslında *Nevâdir* eserlerinde yer alan mesaile dayandığı yine bu rivayetler incelenirken görülmüştür.

Bu çalışmada daha çok Hanefî mezhebi *Nevâdir* eserlerinin tespiti, tasnifi ve tanıtımına ağırlık verilmiş olduğundan mezhebin söz konusu *Nevâdir* eserlerinin ihtiva ettiği mesailin tam olarak tespiti, bu mesailin mezheb içindeki yeri, etkisi ve öneminin daha net belirlenmesi ile bilgi ve kaynak değerinin fetva usûlü açısından sağlıklı bir şekilde ortaya konulabilmesi için mevcut *Nevâdir* mesailinin farklı açılardan incelendiği başka çalışmalara ihtiyaç vardır. Bununla birlikte, *Nevâdir* eserlerinin biri hariç şimdilik kayıp durumda olması Hanefî mezhebi literatürünün erken dönemine ışık tutan bu eserler ve içerdikleri mesail hakkında kesin bir sonuca varmayı güçleştirmektedir.

KAYNAKÇA

- Âbî, Ebû Saîd Mansûr b. el-Hüseyn, *Nesrû'd-dürr* (thk. Hâlid Abdülganî Mahfûz), Beyrut 1424, 2004, VII cilt.
- Abdülazîm Mahmûd, “Mukaddime” (Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab* içinde).
- Abdülhay b. Fahreddin el-Hasanî, *el-İlâm bimen fî târihi'l-Hindi mine'l-Alâm el-müsemma bi-Nüzhetü'l-havâtır ve behceti'l-mesâmîi ve'l-havâtır*, Beyrut 1420/1990, VIII cilt.
- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (thk. Şuayb el-Arnaûd ve dğr.), Beyrut 1420/ 1999, L cilt.
- Akta', Ebû'n-Nasr Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*, Süleymaniye Ktp., Çorlulu Ali Paşa, nr. 207.
- Akyüz, Vecdi, “Asîlî”, *DİA*, 1991, III. 482.
- Alaeddîn Semerkandî, Ebûbekr Muhammed b. Ahmed, *Tuhfetu'l-fukahâ*, Beyrut 1405/1984, III cilt.
- Âmir Hasan Sabrî, *Zevâidu Abdillâh b. Ahmed b. Hanbel fî'l-Müsned*, Beyrut 1990.
- Apaydın, H. Yunus, “İctihâd”, *DİA*, 2000, XLII, 440-42.
- Aybakan, Bilal, “el-Üm”, *DİA*, 2012, XLII, 298.
- Aybakan, Bilal, *İmam Şâfî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, İstanbul 2011.
- Aydınlı, Abdullâh, “Asıl” (Hadis), *DİA*, 1991, III, 473.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmud b. Ahmed, *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*, Beyrut 1420/2000, XIII cilt.
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd, *el-İnâye şerhu'l-Hidâye*, Dâru'l-fıkr, ts., X cilt.
- Bakır, Mustafa, “Kâide”, *DİA*, 2001, XXIV, 205.

- Ba'li, Şemseddin Ebû Abdullâh Muhammed b. Ebu'l-Feth, *el-Mutli' ala elfâzi'l-Mukni'* (thk. Mahmûd Arnaût ve Yâsîn Mahmûd), Cidde 1423/2003.
- Bardakoğlu, Ali, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, 1997, XVI, 3.
- Başoğlu, Tuncay, "Tahrîc", *DİA*, 2010, XXXIX, 420.
- Bedir, Mürteza, *Buhara Hukuk Okulu*, İstanbul 2014.
- Bedir, Mürteza, "Fetva ve Değişim" (Saylan, Şenol, *Hanefîlerde Mezheb Usûlü* içinde), İstanbul 2016, s. 15-52.
- Bedir, Mürteza, "Ziyâdât", *DİA*, 2013, XLIV, 483.
- Bedir, Mürteza, "Züfer b. Hüzeyl", *DİA*, 2013, XLIV, 529.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin, *es-Sünenü'l-Kübrâ* (thk. Abdulkâdir Atâ), Mekke 1414/1994, X cilt.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin, *Menâkibu's-Şâfi'* (thk. Ahmed Sakr), Kahire 1390/1970, II cilt.
- Bolay, M. Naci, "Asıl" (Felsefe), *DİA*, 1991, III, 474.
- Boynukalın, Mehmet, *İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Kitâbu'l-Asl Adlı Eserinin Tanıtımı ve Fıkıh Usulü Açısından Tahlîli*, İstanbul 2009.
- Boynukalın, Mehmet, "Mukaddime" (Şeybânî, *Asl* içinde).
- Burhâneddin el-Buhârî, Mahmud b. Ahmed, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, (thk. ;Abdülkerîm Sâmi), Beyrut 1424/2004, IX cilt.
- Burhâneddin el-Buhârî, Mahmud b. Ahmed, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, Süleymani Ktp., Ayasofya, nr. 1406.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan, *Irak Mâlikî Ekolü (III.-V./IX.-XI.yy.)*, doktora tezi, İstanbul 2004.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan, "en-Nevâdir ve'z-Ziyâdât", *DİA*, 2007, XXXIII, 31.

Çavuşoğlu, Ali Hakan, “Zeyil” (Fıkıh), *DİA*, 2013, XLIV, 348.

Cerbûî, Suûd b. ‘Îd b. Umeyr, “Mukaddime” (Hatîb, *el-Fevâidü’l-Müntehaba* içinde), Medine 2002.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Ahkâmu’l-Kurân* (thk. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî.), Beyrut 1412/1992, V cilt.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Şerhu Muhtasari’t-Tahâvî* (thk. Saîd Bekdâş ve dğr.), Beyrut 2010, VIII cilt.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *el-Fusûl fi’l-usûl* (thk. Dr. Acîl Câsim en-Neşmî.), y.y. 1414/1994, IV cilt.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Muhtasaru İhtilâfi’l-ulemâ li’t-Tahâvî* (thk. Abdullâh Nezir Ahmed), Beyrut 1995, V cilt.

Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcü’l-lüğa ve sıhâhü’l-arabiyye* (thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr), Beyrut 1990, VI cilt.

Cîdî, Ömer, *Mebâhis fi’l-mezhebi’l-Mâlikî bi-Mağrib*, y.y. 1993.

Cürcânî, Ebü’l-Hasan Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf, *Tarîfât* (thk. Muhammed Bâsil), Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-ilmîyye 1424/2003.

Cürcânî, Ebü’l-Kâsım Hamza b. Yûsuf, *Târîhu Cürcân* (thk. Muhammed Abdulmuîd Han), Beyrut 1407/1987.

Cürcânî, Ebû Yakûb Yûsuf b. Ali, *Hizânetü’l-ekmel* (thk. Ahmed Halîl İbrâhîm), Beyrut 1436/2015, IV cilt.

Cüveynî, İmâmü’l-Haremeyn Ebü’l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf, *Nihâyetü’l-matlab fi dirâyeti’l-mezheb* (thk. Abdülazîm Mahmûd), Beyrut 1428/2007, XXI cilt.

Cüz min’el-emâlî li-Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî, Haydarabâd 1407/1986.

- Dahîl b. Salih, “Ziyâdâtü’l-Katî alâ Müsnedi’l-imam Ahmed dirâse ve tahrîc” *Mecelletü’l-câmiati’l-İslâmiyye bi’l-Medine*, yıl 34, sayı, 114, s. 440-493.
- Dârekutnî, Ebü’l-Hasan Alî b. Ömer b. Ahmed, *es-Sünen* (thk. Şuayb el-Arnaûd ve dğr.), Beyrut 1424/2004, V cilt.
- Durmuş, İsmail, “Zeyil”, *DİA*, 2013, XLIV, 340.
- Ebû Abdurrahman Muhammed Abdülmün’im b. Reşâd, “Mukaddime” (Irâkî, *el-Müstahraç ale’l-Müstedrek li’l-Hâkim* içinde), Kâhire 1410.
- Ebü’l-Leys es-Semerkandî Nasr b. Muhammed, *Uyûnu’l-mesâil*, (thk. Seyyid Muhammed Mühenna), Beyrut 1998.
- Ebü’l-Leys es-Semerkandî Nasr b. Muhammed, *Fetâvâ’n-nevâzil*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 2067; Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 2352, 2414.
- Ebü’l-Vefa el-Efgânî, “Mukaddime” (Serahsî, *en-Nüket şerhu Ziyâdâtî’z-Ziyâdât* içinde), Beyrut 1406/1986.
- Ebü Yûsuf, Ya’kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa’d el-Kûfî, *Kitâbu’l-âsâr* (thk. Ebü’l-Vefâ el-Efgânî), Beyrut 1355.
- Ebü Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ, *Ebü Hanîfe*, y.y. 1947.
- Ebü Zeyd, Bekr b. Abdullâh, *el-Medhalü’l-mufassal limezhebi’l-İmâm Ahmed ve tahrîcâtî’l-ashâb*, Cidde 1417, II cilt.
- Ebü Zîd, Bekr b. Abdullâh, *el-Medhalü’l-mufassal ilâ fikhî’l-imam Ahmed b. Hanbel ve tahrîcâtî’l-ashâb*, Riyad 1417, II cilt.
- Esen, Bilal, “İctihadda İsabet Meselesi Bağlamında Ebu Hanife ve Hanefî Usulcüler Hakkında İleri Sürülen Görüşlerin Değerlendirmesi” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2012, sayı: 19, s. 269-298.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü’l-lüğa* (thk. Abdüsselam Harun ve dğr.), y.y. ed-Dâru’l-Mısriyye 1964, XVI cilt.

- Ferâhîdî, Ebû Abdurrahman Halîl b. Ahmed, *Kitâbu 'l-ayn* (thk. Mehdî el-Mahzûmî ve İbrâhîm es-Sâmîrâî), y.y. ts., VIII cilt.
- Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb (ö.817/1415), *el-Kâmûsu 'l-muhît* (thk. Mektebetü tahkiku't-turâs fî müesseseti'r-risâle), Beyrut 2005.
- Habîb Abdullâh b. Ahmed, "Mukaddime" (Zeyîdî, *Kitâbu 'l-Emâlî* içinde), Beyrut ts.
- Hâkim eş-Şehîd, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî, *el-Kâfî*, Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 923; Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 288.
- Hakîm et-Tirmizî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Alî, *Nevâdiru 'l-usûl fî ma'rifeti ahâdisi 'r-Rasûl*, (thk. Abdurrahmân Umeyra), Beyrut 1412/1992, IV cilt.
- Halîlî, Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdullâh b. Ahmed el-Kazvînî, *el-İrşâd fî marîfeti ulemâi 'l-hadîs* (thk. Muhammed Saîd Ömer İdris), Riyad 1409, III cilt.
- Halîlî, Lüey b. Abdurraûf, *Esbâbu udûli 'l-Hanefiyye ani 'l-futyâ bi-zâhiri 'r-rivâye*, y.y. 1435/2014.
- Hamevî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed, *İthâfu 'l-ahbâb bi-beyânî tabakâti mesâili kütübi 'l-ashâb*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 3706.
- Hârizmî, Muhammed b. Mahmûd, *Câmiu 'l-Mesânîd*, y.y. ts.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Târîhu medîneti's-selâm* (thk. Beşşar Avvad), Beyrut 2001, XVI cilt.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *el-Kifâye fî ilmi 'r-rivâye* (thk. Ebû Abdullâh es-Sûrkî ve İbrâhîm Hamdî), Medîne ts.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdullâh, *el-İntikâ fî fezâ'ili 's-selâseti 'l-e'immeti 'l-fukahâ' Mâlik, Ebî Hanîfe ve 'ş-Şâfi'î* (thk. Abdulfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1997.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin, *Şerhu Ukûdi resmi 'l-müftî* (Resâilü İbn Âbidîn içinde), y.y. ts.

- İbn Âbidîn, Muhammed Emin, *Reddû'l-muhtâr ala'd-Dürri'l-muhtâr şerhi Tenvîri'l-ebsâr* (thk. Adil Ahmed ve Ali Muhammed), Beyrut, 1415/1994, XIV cilt.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl* (thk. Yahya Muhtâr), Beyrut 1409/1988, VII cilt.
- İbn Ebî'l-Avvâm Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Muhammed, *Fazâilu Ebî Hanîfe ve ahabâruhû ve menâkibuh* (thk. Latîfurrahmân el-Behrâicî) Mekke, 2010.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed er-Râzî, *Âdâbu's-Şafî ve menâkibuh* (thk. Abdulganî Abdulhâlîk), Beyrut 1424/2003.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed er-Râzî, *el-Cerh ve't-tadîl*, Haydarâbâd 1372/1953, IX cilt.
- İbn Ebî Zeyd, *en-Nevâdir ve 'z-ziyâdât alâ mâ fî'l-Müdevvene min gayrihâ mine'l-ümmehât min mesâili Mâlik ve ashâbih* (thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv ve dğr.), Beyrut 1999, XV cilt.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris (ö.395/1004), *Mu'cemü makâyisü'l-lüğa* (thk. Abdüsselâm Hârûn), y.y. Dârü'l-fîkr 1979, VI cilt.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân* (thk. Abdulfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1423/2002, X cilt.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Ref'ü'l-ısr an kudâti Mısır* (thk. Ali Muhammed Ömer), Kâhire 1418/1998.
- İbn Kayyim, Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *İğâsetü'l-lehfân min mesâyidi's-şeytân* (Muhammed Azîz Şems), Mekke 1432, II cilt.
- İbn Kemal Paşa, *Hâşiye ale'l-Hidâye*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 1484; Esad Efendi nr. 656.
- İbn Kemal Paşa, *Tabakâtu'l-fukahâ*, Süleymaniye Ktp., Rağıp Paşa, nr. 1460.

- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm, *el-Bahru'r-râik* (thk. Zekerîyya Umeyrât), Beyrut, 1997, IX cilt.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm, *el-Eşbâh ve'n-nazâir* (thk. Abdülkerim el-Fuzayli), Beyrut 1418/1998.
- İbn Nüceym, Sirâcuddin Ömer b. İbrâhîm, *en-Nehrü'l-fâik şerh Kenzü'd-dakâik* (thk. Ahmed İnaye), Beyrut 1422/2002, III cilt.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut ts.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî el-Endelüsî, *el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerh ve't-tevcîh ve't-ta'lîl li-mesâilü'l-Müstahrece* (thk. Muhammed Hacî ve dğr.), Beyrut 1408/1988, XX cilt.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî el-Endelüsî, *Mesâilü Ebî'l-Velîd İbn Rüşd* (thk. Muhammed Habîb), Beyrut 1414/1993, II cilt.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî el-Endelüsî, *el-Mukeddîmâtü'l-mümehhidât lima'ktedathu rusûmu'l-Müdevven* (thk. Muhammed Hacî), Beyrut 1408/1988, III cilt.
- İbn Sîde, Ali b. İsmâîl, *el-Muhassas*, Beyrut 1996, V cilt.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târîh* (thk. Ömer Abdüsselâm), Beyrut 1417/1917, X cilt.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî, *Fethü'l-Kadîr* (thk. Abdurrezzâk Gâlib el-Mehdî), Beyrut 1424/2003, X cilt.
- İbnü's-Simnânî, Ebü'l-Kâsım Ali b. Muhammed, *Ravzatü'l-kuzât ve tarîku'n-necât* (Salaheddin en-Nâhî), Beyrut/Ummân 1404/1984, IV cilt.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî, *Mecmûu'l-fetâvâ* (thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım), Medîne 1416/1995, XXXV cilt.
- İbrâhîm Muhtar, *el-Medhalü'l-vecîz fi'stilâhati mezhebi's-sâdât el-Mâlikîyye*, y.y. ts.

- İbrâhîm Mustafa ve dğr., *Mu'cemü'l-vasît* (thk. Mecmeu'l-lügati'l-arabiyye), Mektebetü's-şurûki'd-devliyye 1425/2005
- İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullâh, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'*, Mısır 1394/1974, X cilt.
- İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullâh, *Târîhu Esbahân* (thk. Kesrevî Hasan), Beyrut 1410/1990, II cilt.
- İtkânî, Kivâmüddîn Emîr Kâtib b. Emîr Ömer b. Emîr Gazî el-Fârâbî, *Gâyetü'l-beyân ve nâdiratü'l-akrân*, Süleymaniye Ktp., Hacı Selim Ağa, nr. 367.
- İsnevî, Abdurrahîm b. el-Hasan, *el-Hidâye ilâ evhâmi'l-Kifâye* (thk. Mecdî Muhammed Surûr), Beyrut 2009.
- İzzet Hasan, “Mukaddime” (Ebû Mishal, *Kitâbu'n-nevâdir* içinde), Dımaşk 1380/1961.
- Kâdî Abdulvehhâb, *el-Maûne alâ mezhebi âlimi'l-Medîne* (thk. Muhammed Hasan), Beyrut 1418/1998, II cilt.
- Kâdî Abdulvehhâb, *Şerhu'r-Risâle* (thk. Ebu'l-Fazl ed-Dimyâtî), Beyrut 1428/2007, II cilt.
- Kâdî Abdulvehhâb, *Uyûnu'l-mesâil* (thk. Ali Muhammed İbrâhîm), Beyrut 1430/2009.
- Kâdî Cüken, *Hizânetü'r-rivâyât*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 1520.
- Kâdîhân, Ebû'l-Mehâsin Fahreddîn Hasan b. Mansûr, *el-Fetâvâ* (thk. Salim Mustafa), Beyrut 2009, III cilt.
- Kâdîhân, Ebû'l-Mehâsin Fahreddîn Hasan b. Mansûr, *Şerhu'z-Ziyâdât* (thk. Kasım Eşref Nur Ahmed), Beyrut 1426/2005, IV cilt.
- Kâdîhân, Ebû'l-Mehâsin Fahreddîn Hasan b. Mansûr, *Şerhu'l-Câmiî's-sağîr* “min evveli'l-kitâb ilâ nihâyeti kitâbi'l-ıtk” (thk. Esedullâh Muhammed), doktora tezi, Mekke 1422-1423.

- Kâdî İyâz, *et-Tenbîhâtü 'l-müstenbata ale 'l-kütübi 'l-müdevveneti ve 'l-muhtalita* (thk. Muhammed el-Vesîk ve Abdünnâim Humeytî), Beyrut 1432/2011.
- Kadıızâde Ahmed, *Netâicü 'l-efkâr fî keşfi 'r-rumûz ve 'l-esrâr* (İbnü'l-Hümâm, *Fethü 'l-Kadîr* tekmlisi), Beyrut 1424/2003, X cilt.
- Kandemir, M. Yaşar, “Câmi”, *DİA*, 1993, VII, 94.
- Kandemir, M. Yaşar, “Emâlî”, *DİA*, 1995, XI, 70.
- Kandemir, M. Yaşar, “Fevâid”, *DİA*, 1995, XII, 500.
- Karaman, Hayrettin, “Fıkıh”, *DİA*, 1996; XIII, 9.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd, *Bedâiu 's-sanâî*, Beyrut 1986, VII cilt.
- Kâsım Eşref Nur Ahmed, “Mukaddime” (Kâdîhân, *Şerhu 'z-Ziyâdât* içinde).
- Katib Çelebi, Mustafa b. Abdullâh, *Keşfü 'z-zunûn an esâmi 'l-kütübi ve 'l-funûn* (nşr., Şerafettin Yaltkaya, Rifat Bilge) Beyrut ts., II cilt.
- Kaya, Eyyüp Said, *Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu ve Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin Kitabu'n-Nevâzil'i*, yüksek lisans tezi, İstanbul 1996.
- Kaya, Eyyüp Said, “Malikî Mezhebi”, *DİA*, 2003, XVII, 529.
- Kaya, Eyyüp Said, *Mezheblerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl*, doktora tezi, İstanbul 2001.
- Kaya, Eyyüp Said, “Muallâ b. Mansûr”, *DİA*, 2005, XXX, 309.
- Kaya, Eyyüp Said, “Nâdirü'r-rivâye”, *DİA*, 2006, XXXII, 278.
- Kaya, Eyyüp Said, “Nevâzil”, *DİA*, 2007, XXXIII, 34-35.
- Kaya, Eyyüp Said, “Zâhirü'r-rivâye”, *DİA*, 2013, XLIV, 101.

- Kefevî, Mahmud b. Süleyman, *Ketâibü'l-alâmi'l-ahyâr min fuḫahâi mezhebi'n-Numâni'l-muhtâr*, Topkapı Sarayı Ktp., Emanet Hazinesi, nr. 1201.
- Kermî, Hasan Saîd, *el-Hâdî ilâ lügati'l-Arab*, Beyrut 1411/1991, IV cilt.
- Kettânî, Muhammed b. Cafer, *er-Risâletü'l-müstetrafa li-beyâni kütübi'l-sünne el-müşerreffe*, Beyrut 1414/1993.
- Kevserî, Muhammed Zahid, *Bülûgu'l-emânî fî sîreti'l-imâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî*, y.y. ts.
- Kevserî, Muhammed Zahid, *Hüsni't-tekâdî fî sîreti'l-imâm Ebî Yûsûf el-Kâdî*, y.y. ts.
- Kevserî, Muhammed Zahid, *el-İmtâ' bi-sîreti'l-İmâmeyn el-Hasan b. Ziyâd ve sâhibihi Muhammed b. Şücâ'*, y.y. ts.
- Kılıç, Hulusi, "Câmi", *DİA*, 1993, VII, 93.
- Kınalızâde, Ali Efendi, *Risâle fî tabakâtî'l-mesâil*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2831; Esad Ef., nr. 3652.
- Kınalızâde, Ali Efendi, *Tabakâtü'l-Hanefiyye* (thk. Muhvi Hilâl Serhân), Bağdat 2005, III cilt.
- Kırbıyık, Kasım, "Ebû Hâzim el-Kâdî", *DİA*, 1994, X, 158.
- Kızılkaya, Necmettin, "Zeylât", *DİA*, 2013, XLIV, 354.
- Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf, *Kitâbu'l-vulât ve Kitâbu'l-kuzât* (thk. Muhammed Hasan ve Ahmed Ferîd), Beyrut 1424/2003.
- Kudûrî, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Ebû bekr, *Şerhu Muhtasarı'l-Kerhî*, Köprülü Ahmed Paşa, nr. 93; Süleymaniye Ktp., Damat İbrâhîm Paşa, nr. 563.
- Kudûrî, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Ebû bekr, *Şerhu Muhtasarı'l-Kerhî li-Ebî'l-Hüseyn el-Kudûrî "min evveli kitâbi'l-icârât ilâ âhiri kitâbi'-rehn"* (thk. Abdulmuhsin b. Abdullâh), doktora tezi, Riyad 1429.

- Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebû bekr, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî* “min evveli kitâbi'l-hudûd ilâ nihâyeti kitâbi'l-havâle” (thk. Adil b. Abdullâh), doktora tezi, Riyad 1430.
- Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebû bekr, *el-Muhtasar* (thk. Sâid Bekdâş), Beyrut 1431/2010 (*el-Lübab* şerhinin sonunda VI. cilt)
- Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebû bekr, *et-Tecrid* (thk. Merkezü'd-dirâsâti'l-fıkhiyye ve'l-iktisâdiyye), Kâhire 1427/2006, XII cilt.
- Kuraşî, Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye* (thk. Dr. Abdulfettah Muhammed el-Hulv), y.y., 1993, V cilt.
- Kutluboğa, Kasım b. Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim* (thk. M. Hayr Ramazan Yûsuf), Dimeşk 1992.
- Kuzudişli, Bekir, *Şîa ve Hadis: Başlangıcından Kütüb-i Erbaa'ya Hadis Rivayeti ve İsnad*, İstanbul 2017.
- Lâlekâî, Ebü'l-Kâsım Hibetullâh b. el-Hasan et-Taberî er-Râzî, *Şerhu usûli i'tikâdi ehli's-sünne* (thk. Ahmed b. Sad b. Hamdân), Riyâd 1423/2003, IV cilt.
- Leknevî, Abdülhay, *el-Fevâidu'l-Behiyye*, Beyrut ts.
- Leknevî, Abdülhay, *en-Nâfiü'l-kebîr li men yutâliu'l-Câmia's-Sağîr*, Karaçi 1990.
- Leknevî, Abdülhay, *Şerhu'l-Hidâye* (thk. Naim Eşref Nur Ahmed), Karaçi 1417, VIII cilt.
- Leknevî, Abdülhay, *Umdetü'r-riâye alâ şerhi'l-Vikâye* (thk. Salah Ebu'l-Hâcc), Beyrut 2009, VIII cilt.
- Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'* “rivâyetü Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî” (thk. Abdulvehhâb Abdullatîf), Kâhire 1414/1994.
- Mecdî Bâslûm, “Mukaddime” (*Tefsîru'l-Mâtürîdî* içinde), Beyrut 1426/2005, X cilt.
- Mercânî, Ebü'l-Hasan Harun b. Bahâuddin, *Nâzûratu'l-hak fî farziyyeti'l-işâ ve in lem yağîb eş-şafak* (thk. Orhan Ençakar, Abdülkadir Yılmaz), Amman 1433/2012.

- Mergînânî, Ebü'l-Hasan Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr, *el-Hidâye fî şerhi'l-Bidâye* (neşr. Tılâl Yûsuf), Beyrut ts., II cilt.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Hüzelî, *Mürücü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher* (thk. Kemal Hasan), 1425/2005, IV cilt.
- Mevsilî, Ebü'l-Fazl Abdullâh b. Mahmûd, *el-İhtiyar li-ta'lîl'l-Muhtâr* (talik, Mahmûd Ebû Dakîka), Kâhire 1937, V cilt.
- Mevsilî, Ebü'l-Fazl Abdullâh b. Mahmûd, *el-Muhtâr li'l-fetvâ* (thk. Sâid Bekdâş), Beyrut 2012.
- Molla Hüsrev, Mehmed b. Ferâmurz, *Düreru'l-hükkâm fî şerhi gureri'l-ahkâm*, Karaçi ts. (1308 tarihli İstanbul baskısından tıpkıbasım) II cilt.
- Muallâ b. Mansûr, *Nevâdiru Muallâ* (nşr. Ahmet Hamdi Furat, *Muallâ b. Mansûr'un Nevâdir'i ve Hanefî Mezhebi Literatüründeki Yeri*), İstanbul 2013.
- Muallâ b. Mansûr, *Kitabu Nevâdiri Muallâ b. Mensûr* “Min evveli'l-kitab hattâ nihâyeti bakiyyeti'l-eymân ve'n-nüzur” (thk. Muhammed b. Şedîd b. Şeddâd es-Sekafî), Mekke Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1427/2006.
- Muallâ b. Mansûr, *Kitabu Nevâdiri Muallâ b. Mensûr* “Min babi mâ yufsidu'l-mâ hattâ nihâyeti'l-kitâb” (thk. Abdullâh b. Âbid el-Mâlikî), Mekke Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1429/2008.
- Muhammed İbrâhîm Ali, *Istılâhu'l-mezheb inde'l-Mâlikiyye*, Dubai 1421/2000.
- Muhammed Mehdî Hasan eş-Şah Cihânfurî, *el-Lealil masnua fî'r-rivâyâti'l-mercûa elleti racaa anhâ el-eimmetü's-selâse*, Beyrut 1438/2017.
- Mutarrizî, Ebü'l-Feth Nâsiruddin, *el-Muğrib fî tertîbi'l-Mu'rib* (thk. Mahmud Fâhûrî, Abdulhamid Muhtar), Haleb, 1399/1979 II cilt.
- Nâblusî, İsmâîl b. Abdilganî b. İsmâîl ed-Dımaşkî, *el-İhkâm fî şerhi Düreri'l-hükkâm*, Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 5184.

- Nahhâs, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed, *Sinâatü'l-küttâb* (thk. Bedr Ahmed Dayf), Beyrut 1410/1990.
- Nakîb, Ahmed b. Muhammed, *el-Mezhebü'l-Hanefî*, Riyad 1422/2001, II cilt.
- Nâtîfî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, *el-Ecnâs fî furûi'l-fikhi'l-Hanefîyye* (thk. Abdullâh b. Sad ve Kerîm b. Fuâd), Medine 1437/2016.
- Nâtîfî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, *el-Ecnâs fî furûi'l-fikhi'l-Hanefîyye* (thk. Mehmed Ali Orhan), Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, 1996.
- Nâtîfî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, *el-Ecnâs fî furûi'l-fikhi'l-Hanefîyye*, Atıf Efendi Ktp., nr. 1725.
- Nâtîfî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, *el-Ecnâs fî furûi'l-fikhi'l-Hanefîyye*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 1371.
- Nedim, Muhammed b. İshak, *el-Fihrist* (thk. Eymen Fuad Seyyid), Londra 1430/2009, III cilt.
- Nedvî, Ali Ahmed, *el-Kavâid ve'd-davâbit el-fikhiyye el-vâride fî't-Tahrîr şerhi'l-Câmii'l-kebîr*, doktora tezi, Mekke 1409.
- Nedvî, Ali Ahmed, *el-İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî nâbiğatü'l-fikh el-İslâmî*, Dımaşk 1414/1994.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed, *el-Manzûme fî'l-hilâfiyyât* (thk. Hasan Özer), Beyrut/İstanbul, 2010/1431
- Nesefî, Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed, *Hasru'l-mesail ve kasru'd-delâil*, Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 721.
- Nisâbü'rî, Sâid b. Muhammed b. Ahmed el-Üstüvâî, *Kitâbu'l-İtikâd* (thk. Seyit Bahcivan), Beyrut 1426/2005.
- Okuyucu, Nail, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, İstanbul 2015.

- Onuş, Muhammed Usame, *Hırakî'nin el-Muhtasar'ı ve Hanbelî Mezhebi'ne Etkisi*, yüksek lisans tezi, İstanbul 2013.
- Osmânî, Muhammed Takî, *Usûlü'l-iftâ ve âdâbuh*, Karaçi 1432/2011.
- Öğüt, Salim, “Ebû Yûsuf”, *DİA*, 1994, X, 261.
- Özel, Ahmet, “el-Âlemgîriyye”, *DİA*, 1989, II, 366.
- Özel, Ahmet, “Fıkıh”, *DİA*, 2002, XXV, 185.
- Özel, Ahmet, “Hanefî Mezhebi” (Literatür), *DİA*, 1997, XVI, 61.
- Özel, Ahmet, “Kefevî”, *DİA*, 1996, XIII, 15.
- Özen, Şükrü, “Hallâl”, *DİA*, 1997, XV, 382-83.
- Özen, Şükrü, “Metin Tenkidi Üzerine Bazı Tespitler ve Öneriler” *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Meselesi, İstanbul 2009*, s. 465.
- Özen, Şükrü, “Serahsî, Radiyyüddin”, *DİA*, 2009, XXXVI, 543.
- Öztürk, Abdülvehhab, “Hassâf”, *DİA*, 1997, XVI, 395.
- Pîrîzâde İbrâhîm, *Umdetu zevi'l-basâir li halli mübhemâti'l-Eşbâh ve'n-nazâir*, Mektebetü Câmîati'r-Riyâd, nr. 1820.
- Radiyyüddin Serahsî, *el-Muhît*, Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 958.
- Râmî Selheb, *Rücuu'l-eimmeti'l-müctehidîn Ebî Hanîfe ve sâhibeyhi an ba'di ârâihim el-fikhıyye*, Umman 1438/2017.
- Râşidî, Muhammed Kemâleddin Ahmed, *el-Misbâh fî resmi'l-müftî ve menâhici'l-iftâ*, Beyrut 2005.
- Sadrüşşehîd, Ömer b. Abdülaziz Hüsameddin, *Şerhu edebi'l-kâdî li'l-Hassâf* (thk. Muhyi Hilal Serhan), Bağdat 1397/1977, IV cilt.

- Sa'leb, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya, *Kitâbu'l-fasîh* (thk. Âtîf Medkûr), y.y. ts.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nîsâbûrî, *el-Kesf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân* (thk. Ebû Muhammed b. Âşûr), Beyrut 1422/2002, X cilt.
- Saymerî, Ebû Abdullâh Hüseyin b. Ali, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâhibî*, Beyrut 1985.
- Selûm, Ahmed b. Fâris, "Mukaddime" (Mühelleb b. Ebî Sufra el-Endelüsî, *el-Muhtasaru'n-nasîh fî tehzîbi'l-kitabi'l-Câmîi's-sahîh* içinde), Riyad 2009.
- Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed, *Edebü'l-implâ ve'l-istimplâ* (thk. Max Wyler), Beyrut 1401/1981.
- Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed, *el-Ensâb* (thk. Abdullâh Ömer el-Bârûdî), Beyrut 1988, V cilt.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, *el-Mebhut*, Beyrut ts., XXX cilt.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, *Şerhu Siyeri'l-Kebîr* (thk. Ebû Abdullâh Muhammed Hasan), Beyrut 1417/1997, V cilt.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed, *el-Muzhîr fî'l-lügâ* (thk. Fuâd Ali Mansûr), Beyrut 1418/1998.
- Şafîî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs, *el-Üm* (Rıfat Fevzî), Mensûra 2001, XI cilt.
- Şartûnî, Saîd el-Hûrî, *Akrabü'l-mevârid fî fusahi'l-arabiyye ve's-şevârid*, Kum 1403, II cilt.
- Şelebî, Şibâheddin Ahmed b. Muhammed, *Hâşiye alâ Tebyîni'l-hakâik*, (Tebyinü'l-hakâik kenarında) Mısır 1314, VI cilt.
- Şeybânî, Muhammed b. el-Hasan, *el-Asl* (thk. Mehmet Boynukalın), Beyrut 2012, XII cilt.
- Şeybânî, Muhammed b. el-Hasan, *el-Câmiu's-sağîr* (thk. Mehmet Boynukalın), Beyrut 2011.
- Şeybânî, Muhammed b. el-Hasan, *Kitâbu'l-âsâr* (thk. Hâlid el-Avvâd), Kuveyt 2008.

- Silefî, Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed el-İsfehânî, *Mucemu's-sefer* (thk. Abdullâh Ömer el-Bârûdî), Beyrut 1414/1993.
- Şah Veliyyullah, Ahmed b. Abdîrrahîm b. Vecîhiddîn ed-Dihlevî, *İkdü'l-cîd fî ahkâmi'l-ictihâd ve't-taklîd* (thk. Muhammed Ali el-Halebî), Şârika 1415/1995.
- Şimşek, Murat, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*, İstanbul 2019.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Tehzîbu'l-âsâr* “el-cüzü'l-mefkûd” (thk. Ali Rıza b. Abdullâh), Dımaşk 1416/1995.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsaf* (thk. Târik b. İvezillâh ve Abdülmuhsin b. İbrâhîm), Kâhire 1415/1995, X cilt.
- Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Ali, *Ahkâmu'l-Kur'ân el-Kerîm* (thk. Sadeddin Önel), İstanbul 1416-18/1995-98, II cilt.
- Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Ali, *el-Muhtasar*, (thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî), Kâhire 1370.
- Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Ali, *Şerhu müşkili'l-âsâr* (thk. Şuayb el-Arnaût), Beyrut 1408/1987, XV cilt.
- Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl, *Hâşiye alâ Merâki'l-felâh şerhi Nûri'l-îzâh* (tsh., Muhammed Abdüzaziz el-Hâlidî), Beyrut 1418/1997.
- Taş, Aydın, “Şeybânî”, *DİA*, 2010, XXXIX, 41.
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa, *Miftâfu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fî mevdûati'l-ulûm* (thk. Ali Dahrûc), Beyrut 1998.
- Tehânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfu istilâhâti'l-funûn ve'l-ulûm* (thk. Dr. Ali Dahrûc), Beyrut 1996, II cilt.
- Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv), Kâhire 1390/1970, IV cilt.
- Tunç, Cihat, “Gaylân ed-Dımaşkî”, *DİA*, 1996, XIII, 414-5.

Uğur, Seyit Mehmet, *Hanefîlerde Mezhep İçi Tercih ve Usûlü*, İstanbul 2019.

Uludağ, Süleyman, “Asıl” (Tasavvuf), *DİA*, 1991, III, 474.

“Usûl” *DİA*, 2012, XLII, 198.

Uzunpostalıcı, Mustafa, “Ebû Hanîfe”, *DİA*, 1994, X, 134.

Uzunpostalıcı, Mustafa, “Burhâneddin el-Buhârî”, *DİA*, 1992, VI, 436.

Ünal, Halit, “el-Asl”, *DİA*, III, 494, 1991.

Üsmendî, Ebü'l-Feth Alaeddîn Muhammed b. Abdilhamîd, *Muhtelifu'r-rivaye* (thk. Abdurrahman b. Mübârek), Beyrut 1426/2005.

Vâhidî, Ebü'l-Hasan Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî, *el-Basît fî tefsîri'l-Kur'ân* (thk. Muhammed b. Sâlih ve dğr.), Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suûd 1430, XXV cilt.

Yaman, Ahmet, “es-Siyerü'l-kebîr”, *DİA*, 2009, XXXVII, 328.

Yılmaz, Okan Kadir, *İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri*, yüksek lisans tezi, İstanbul 2017.

Yavuz, Yunus Vehbi, “el-Câmiu'l-kebîr” *DİA*, 1993, VII, 109.

Yavuz, Yunus Vehbi, “el-Câmiu's-sagîr”, *DİA*, 1993, VII, 112.

Yazıcı, İshak, “Semerkandî”, *DİA*, 2009, XXXVI, 474.

Yûsuf b. Ömer, *Câmiu'l-muzmerât ve'l-müşkilât*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 1620.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed, *Siyeru Â'lâmi'n-nübelâ* (thk. Şuayb el-Arnaût ve dğr), Beyrut 1983, XXV cilt.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed, *Târîhu'l-İslâm* (thk. Ömer Abdusselâm), Beyrut 1407/1987, LII cilt.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed, *Tezkiratü'l-huffâz* (thk. Zekeriya Umeyrât), Beyrut 1419/1988, IV cilt.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Amr (ö.538/1144), *Esâsü'l-belâğa* (thk. Muhammed Bâsil), Beyrut 1998, II cilt.

Zeylaî, Osman b. Ali, *Tebyînu'l-hakâik şerhu Kenzi'd-Dekâik*, Mısır 1314, VI cilt.

Ziyauddin Ahmed, “Ebû Bekir el-Hallâl: Ahmed b. Hanbel’in Öğretilerinin Derleyicisi”, *AÜİFD*, XLVI/2, s. 306.

